

По вичахлому опівнічному небу, гнані тягким верховим вітром, мчали довгі, схожі на химерні рибини, хмари, й кругла діжа місяця то ховалася за них, то знову викочувалася на небесну оболонь. Те місячне кружало було велике-превелике, здавалося живим, велетенською мордою, котра дивиться й бачить, думає і знає щось, невідоме людям. Місячне сяйво було зелене, ядуче, і в ньому пливли кудись у безвість левади, високі осоки, сонні хати, а в них пливли люди, самі не відаючи куди, навіки віддані на волю вищих, невідомих їм сил. Між хмар миготіли цвяшки-зорі, вістрями до землі, й по одній кресонуло небесне кресало, вона зірвалася, шугонула до землі за розмитий обрій. На краю села на пласкому горбі, над схованою в очеретах та пожухлих осоках річечкою стояла стара розсадиста, перекрита свіжою соломою хата з новеньким дерев'яним півнем на димарі, вже вшушкана на зиму в загату з просяної соломи, так що з чотирьох круглих шибок двох її вікон виднілося по дві, й коли в них заглядав місяць, то бачив білий латаний убрус столу, убоге хатнє начиння, дві шаблі та дві рушніці на кілочку біля дверей, червоних павичів на білому комині й рядок дитячих голівок — більших, менших, ще менших — на довгому дерев'яному полу під жердкою, а біля них чорняву, у важких косах голову матері. Й чотири чоловічі постаті біля печі на засланих рядниною, розперезаних кулях соломи.

На тину під хатою поблискували лисини горшків та гладущиків, перекреслила подвір'я тінь кажана, посеред двору, важко вронивши на землю голоблі, дрімав віз, й не прокинувся на скрип у леваді іншого воза, також господарського — злодійські вози не скриплять, — на польовому озерці перегукувалося перше перелітне птаство. Терпко пахло сухою нехворощю, грушами-гниличками, повіви вітру доносили з лугу прогіркло-медовий пах пізнього дрібноцвіту, але всі ті запахи перебивав неприємний, кислий запах вимочених конопель, які стійма сохли під клунею. В лозовій кошарі біля неї ремиґала пара гнідих волів.

На яблуні за хатою продиркотів північ молодий півник, йому заокселентував інший, теж молодий, теж тріскучий, і, немов сердячись на таку митецьку недосконалість, у хліві вивів своє високе, чисте, дзвінке крещендо старий досвідчений півнячий дискант. Й тоді, неначе за його покликом, з кропив'яної та нехворощаної шалини підвелася низенька, в куцому, підбитому хутряною опушкою жупані та пласкій, з відворотами, шапці постать і, злодійкувато озираючись, почалапала до причілка хати. Вона вклякла на коліна біля загати, видлубала з кишені штанів трут та кресало й, далі озираючись, поспішливо заклацала сталевою дужкою кресала по каменю. Клацала та клацала, але чи відвільгла губка, чи зітерся її нагорілий край, трут довго не займався. Іскри сипалися снопами на синій жупан, на червоні шаровари, й тремтіли палієві руки, й тремтіла, здригалася його душа, але він і далі тнув блискучим сталевим жалом по кременю. Врешті червона іскра вхопилася за край губки, палій задмухав на неї витягнутими губами, замахав рукою, роз'ятрюючи її, й вона знавісніла, зажевріла, заблимала хижим оком, освітила бліде, зі зведеними судомою вузькими бровами обличчя та крайок просяної загати, підпертої вербовим кілочком, і тоді скрючена, кігтиста рука тицьнула трут у загату. Там задиміло, затріщала просянка, але вогнем не бралася. Палій зяпнув ротом, перебрав трут у ліву руку, а правою почав дерти з хутряної опушки жупана шерсть, жужмати її в клубок.

А тим часом з очерету вибрела інша постать — висока, гнучка, в киреї, без шапки — шапку тримала за поясом, — сторожко, але впевнено рушила до протилежного причілка хати. Й теж опустилася на коліна, й розглянулася — діловито, спокійно. І був цей палій підготовлений краще — виварений у воді, у якій мили овечу шерсть, трут тримав у дерев'яній трубочці, й той зажеврів з першого удару кресала, й чоловік вийняв з-за пазухи підпал, вклав у нього трут, пробив кулаком у загаті дірку та вихнув усе те в загату. Він був певний своєї справи, бо одразу підвівся й, ледь пригинаючись, ступаючи широко, м'яко, попростував до очерету. Й ще не дійшов до високої стіни очеретів з сивими запорозькими мітелками-чубами, як загата, в яку засунув підпал, спалахнула од верху до низу, довгий, вузький язик полум'я хитнувся, лизнув новеньку стріху. Воли перестали ремигати, здивовано повернули голови, вогонь освітив їх,

зробив з гнідих кривавими, в спокійних, добрих волових очах затанцювали криваві промінці. Тим часом загата з протилежного боку хати горіла також — вогонь виїв чималеньке дупло й роз'їдав просянку далі. Куценька постать у короткому жупані підвелася, згинці, заячим скоком хуркнула до кропив'яної та нехворощаної шалини. Але перш ніж сховатися в ній, оглянулася — полум'я бурхало на всю силу, просянка тріщала, вогненна жужелиця здіймалася в небо; постать перехрестилася й прошепріла сухими губами:

— Слава гетьману Безпалому!

Й так само перехрестилася біля очеретів інша, висока постать, прорекла:

— Слава гетьману Цюцюрі!

За хвилину процокотіли копита по дорозі до лісу, а ще за мить — по дорозі в степ.

З-за хмари викотилася місячна пательня, зеленово-бліда, вияснена до блиску, на якій брат виважував на вилах брата в даремний пострах усім іншим братам, і освітила сонне село, палаючу хату на горбі, на димарі якої німо волав на поміч дерев'яний півень, а біля димаря примостилася зіщулена темна грудка з підтисненими білими лапками — чи то домовик, чи кіт.

II

Степ переймав воду гранітними скелями, але вода виявилася дужчою, розірвала камінні обійми й клекотіла, і скипала буком, й мчала вниз, до моря, спадаючи грізними лавами. Могутня, жива і вже приречена, а може, приречена од першого дня світотворення, як приречене все суще — на буяння, клекіт і смерть, на все й на ніщо. Перша лава спадала чистим, наче скло, потоком, й справді, зоддалік

здавалося, що то скло, вигнуте й нерухоме, крізь яке подекуди просвічується каміння. "А вода по каменю, а вода по білому..."

Це скло було припасоване з правого берега до великого, замшілого каменя, нижче якого на дні виднів ще один камінь — у глибині сіріла спина потвори, на якій гралися червонопері рибки, там же, де лава спадала, було біло-біло й піняво, переколючено, окремі струмені цвіркали високо в небо, а далі вода знову мчала рівним ясним потоком, ледь-ледь запінюючись подекуди над схованими в глибині каменями або перекочуючись через них. Тут і там над плесами кружляли чайки, вихоплювали з води глушене риб'яче дріб'я й або з'їдали на лету, або шугали до високої скелі, декотрі ж сідали на велетенського дуба, який застряг між камінням другої лави. Дуб був білий, аж жовтий, вишмулений, наче кістка, й білі хребці колишніх віт стриміли до неба, на одному з них сиділа велетенська чайка й рвала чималу рибину, котра ще стріпувала хвостом; друга лава випиналася гостряками каменів, сивих на верхівках від пташиного посліду, й вода на ній не спадала рівним потоком, а клекотіла, й бурхала, й була гарматними ударами, закручувала вниз шалені вири, а нижче також стриміло кілька гострих каменів, які збивали воду в вузьку горловину, й далі вона падала стрімко вниз, в чорну безодню — пекло, яке булькало й клекотіло, розбивало струмені на бризки, що з них вставала золотаво-червона райдуга. Райдуга — вгорі, пекло — внизу. В повітрі стояв різкий запах спіненої води, розпеченого каменю, водяного зілля, яке обривали зі скель бурхливі потоки.

Клекіт і гуркіт, і все одно тиша, тихіша за будь-яку іншу тишу, згуки природи — то не гомін, то безгоміння, вслухавшись у яке можна почути плин власної думки і крові в жилах. Ще й на багато верстов довкола — нікого-нікого, тільки вода, та камінь, та чайки, та баклани, які нікими чорними привидами сидять на високих, з побіленими послідом верхівками стрімких скелях правого берега. Лівий берег низинний, сірий, хапає пустельністю за серце, й коли людина дивиться на нього, її огортає безпричинна туга. Коли ж вона дивиться зі скелі на Дніпро, який перед нею неначе на долоні, на боріння води та каменю, вона думає про вічне,

невмируще, підноситься душею й навіть забуває про власну смерть. Хоч смерть тут — близько-близько; на цих порогах, на цих каменях од давніх давен, од похмурих варягів і диких кочівників до нинішніх козацьких часів погинуло безліч люду, але та смерть не від неправди, не від чварів людських і лютості людської, й вона забувається; тут упокорення й благість, і думки про велич Бога, про смиренність та покору, про добро та істину. Тут можна сидіти непорушно годинами, днями — вічно, перетворившись на камінь та навіки замкнувши в собі раз знайдену, єдино правдиву думку.

Вище першої лави — високий камінний острів, на ньому верби, осоки та велетенські дуби, неначе зачаровані, вкриті молодим зеленим листом, і кипучий дубняк понад водою, й верболози в низинній частині острова, який кінчається піщаною косою. Нижче острова кілька маленьких острівців, декотрі з піску, декотрі з каменю, закучерявлені лозою, схожі на кинуті на воду зелені шапки.

Мимо цих острівців саме й пропливав, а точніше, пролітав — вода вже набирала розгону — довгий, просмолений, схожий на чорну рибину човен, у якому сиділо двоє молодих козаків — один на кормі, другий — на прові, вельми схожі між собою з лиця — високочолі, носи з горбинками, той, що на прові, трохи старший, йому літ за двадцять, той, що на носі, — молодший, літ під двадцять. Оголені до пояса — готові до всього (вже подолали не одну лаву), дужі тілами, мускулісті, завзяті. Той, що на кормі, — з веслом, той, що на носі, — з довгою тичиною, буйночубий, чіпкий, зі зціпленими зубами, напруженим до сльози поглядом вдивлявся поперед себе, погукував, віддавав команди — перебрав на себе провід, дарма що молодший, а може, проводив зазвичай, старший видавався спокійним, тільки ж лишаювата блідість вкрила його щоки, й погляд блукаючий, бігучий — по всій воді, по якій вже вставали ледве помітні вихорці, а від води знову на ніс човна — на постать брата — було видно, що він більше покладається на нього, ніж на самого себе. "Пильнуй, Матвію", — голосне, пружке з прови, й на відповідь млявіше, не таке впевнене: "Пильную, Супруне".

Човен пришвидшив плин, вже майже летів — йому б крила, й він би наздогнав чаїну зграю, яка летіла нижче лави, осів на кормі, піднявся на прові, й Супрун, здавалося, зносився на небо, вже не обертаючись, гукнув до брата ще щось кілька разів, з тих слів Матвій розібрав тільки те саме "пильнуй", Супрун вже нічого не бачив, тільки широку-широку гладінь ріки, надто в ліву руку (пливли ближче до правого берега), спокійну, одначе дуже швидку, з окремими невисокими випнутими водяними горбами, і враз ніс човна задерся високо-високо, — здавалося, дуб одірвався від води й стрімко полетів униз, аж тьохнуло, вдарило у Матвія під горлом серце (вже не перший страх, і миттєве почуття злості на брата — він втягнув його в ці смертельні мандри), й хряскіт чи хлюпіт під ногами, шалена гойдавиця, глухе гудіння днища й хрипіння чи лайка Супруна, чиє перекошене обличчя на мить майнуло перед ним, і другий братів позирк вже з весело ошцирим частоколом зубів — човен устояв, летів носом вперед. І раптом якийсь скрегіт, дужий стусан знизу, — дуба розвертало кормою вперед, Матвій встиг гребнути веслом кілька разів, й знову удар, і хряпіт деревини, вода і небо мінялися місцями, й ще один, останній струс, і його викинуло в біле шумовиння.

Супрун устиг ухопитися за борт човна, який на мить став цапки, неначе норовистий кінь, і одразу ж ляпнув на воду, човен несло, розвертало знову, Супрунова душа влетіла в п'яти, але трималася там, він подумав, що загинув, одначе так само чіпко тримався за борт човна, й піняві струмені перекочувалися через нього, й бачив він лише чорний борт, та раптом помітив поперед себе щось інше й зрозумів, що то берег, розпростав ноги й дістав дна. Щосили вперся в ребруватий камінь, подався вперед, знову втратив дно й знову знайшов його, й лише по кількох хвиликах зрозумів, що не пливе, а стоїть по груди у воді, то вона плине повз нього, а йому здається, несе його; в очах було зелено, у вухах дзвеніло, але він опанував себе, посунув ще трохи вперед перекинутого човна, й він тицьнувся кормою між двох сірих каменів, міцно застряв між ними. Й далі тримаючись за борт човна, ще не до кінця вірячи, що живий, вибрів на берег. Став на камені, оглушений, зморений, мало що тямив, світ обкручувався довкола нього, й ходили ходуном груди, й билосся об клітку ребер серце: "Живий, живий", — радість гаряча, червона, болюча.

Тоненьким струмінцем збігала по напеченому сонцем каменю з розбитого коліна кров, кривавила воду, і в цю мить щось червоно-чорне трісло в його голові, й зойкнуло, й вимовило: "Матвій!" Дрож струсив його тіло.

Широким скляним потоком плинула ріка й налітала на камінні зубці, поміж яких застряв корінням наперед дуб-велет, й потік бурунив, спадав униз, де також стриміли камені, розпачливий погляд хапав порожнечу води, ранився об гостряки скель, й гаряче закипало біля серця, а знизу, від живота, піднімався крижаний холод. І вже оте тремке, з обкипілої кров'ю радості "живий" мертвіло. Погляд ковзав по воді, перестрибував з каменя на камінь й спіткнувся на одному, у якого чопик не гострий, а округлий, зачепився за нього, прикипів, потягнув його всього вперед — з розпачем, надією в безнадії. Так, чопик ворухнувся, то — людська голова, Матвій, хто ще інший міг опинитися там, у білому клекоті. Іскра радості й гостра, як лезо ножа, думка: "Погіне, зірветься, там, нижче, — смерть". Матвій тримався за камінь, тепер Супрун добре бачив його, навіть бачив зчеплені на камені руки.

Це тривало лише мить. У наступну Супрун вже шукав, як порятувати брата, він знав: якщо не знайде способу, попливе туди й загинуть разом. Думка билася, наче риба в сіті, здавалося йому, що й камінь під ним гойдається, а миті, що спливали, кришили серце. І враз щось ніби осяяло його всього, він метнувся до човна — в носі дуба, за дощатими дверцями, схована їхня одіж, весь справунок: торби, казанок, волочок, туди Матвій також запхав мотузок на кілька сажнів довжиною. Супрун проміряв очима: якщо доплисти до дуба й осідлати його біля кореня, вже за забором, можна сягнути мотузком каменя, на якому висить Матвій, і підтягнути його до дуба... Про те, що його самого може знести на каміння, не думав. Витягав під водою шмаття, торби, врешті намацав мотузок й поки оперізувався навкіс через груди й зав'язував кінці, завмираючи серцем, ще раз кинув погляд на камінь. Матвій висів на ньому. Він не кричав, не кликав на порятунок, мабуть, і не сподівався на нього або й мало що тямив, вже сам був, як камінь.

Супрун перестрибнув на один камінь, на другий, — вище по течії, зайшов у воду й поплив. Загрібав ліворуч, потерпав, що промине дерево або не зможе за нього вхопитися, впився в стовбур очима, здавалося, зачепився ним за дерево, підтягувався на ньому, наче на линві, плив — певніше, його несло прямісінько на дуба. Чалапав рукою, вхопився за довгий білий сучок, долоня влипла в суху, нагріту сонцем деревину, з криком зірвалася з кореневища чайка, закружляла над ним, а Супрун вже перехопив інший сучок, виліз по ньому, осідлав дуба. На мить йому здалося, що він кудись летить, але одразу зрозумів, що то потік гойдає дуба. Не спочивав жодної хвили, по жовтій, зашмаленій сонцем деревині добрався до кореневища, пообламуване, воно стриміло, наче велетенські роги. Кинув погляд уперед і скрикнув: йому здалося, що камінь, за який тримався Матвій, порожній, й одразу ж побачив білу пляму обличчя, зморщеного з напруги, болю та страху. Матвій щось прохрипів, і Супрун гукнув щосили, збадьорливо, як тільки міг:

— Тримайся!

Він облизав пересохлі губи, розмотав мотузок і кинув один кінець до Матвія.

— Лови!

Вода заметляла мотузком, закрутила, й він сховався в спінених струменях. Супрун повів напруженими очима, шукав його й не знаходив. Поспішливо вибрав мокрий мотузок, відчахнув невеликий сухий сук і прив'язав кінець мотузка до нього.

Пустив сук за водою, посмикував, збиваючи до Матвія, врешті жовта, схожа на кістку, деревина застрибала біля каменя, Матвій, над силу втримуючись однією рукою, другою перехопив сук, якусь мить не зважувався відірватись від каменя, а далі вчепився в сук обома руками. Мотузок натягнувся, рвонувся з Супрунових рук, він потягнув, але його самого тягнуло вперед; притисло грудьми до кореневища, й Супрун

почав вибирати з води мотузок. Викручувало суглоби, напнулися до розриву жили, тріскало серце, Супрунові здавалося, що тягне на себе увесь Дніпро з ямами й чорторіями, з протоками й затоками, лиманом і Чорним морем. Матвій бив ногами по воді, допомагав, але посувався дуже повільно. Від дуба до каменя — сажнів чотири, але кожна п'ядь переважала милі.

У якусь мить Супруну здалося, що не дотягне брата, мотуз почав виковзувати з його рук, проте він не спанікував, устиг обмотнути його довкола сірого сучка. Подивився на брата, але той чи й бачив його, Матвійове обличчя з налиплим на лоба чубом було схоже на обличчя потопельника. Й не було в Супруновім серці нічого: ні братерської любові, ні сердечної приязні, ні хлопчачої дружби, але був якийсь вищий обов'язок, щось таке — понад усім цим. Нараз Супрун збунтувався проти самого себе, свого безсилля, заскрипів зубами, потягнув правою рукою мотузок — підтягував по цяті, по цілі — попихав на сучку мотузяне кільце. В очах йому пожовтіло, руки й ноги дрібно тремтіли. Врешті прохрипів:

— Хапайся за корінь.

Матвій обхопив пальцями товстого кореня. Очі йому лізли з орбіт, рота вело вбік, він стратив усі сили й тільки якимись нелюдськими потугами не давав зірвати себе з кореня дуба. Супрун нахилився, перекинув вільний кінець мотуза за його спиною, другий тримав, намотавши на сук. Матвій перепочивав, заплющивши очі. А тоді підтягнув тіло, потеліпав ногами, лівою, неначе гаком, зачепив зігнутий корінь, пойорзав на ньому, підтягнувся ще трохи, вперся правою ногою і врешті з Супруновою допомогою видряпався на деревину. Повалився долілиць і лежав нерухомо, дихав важко, й те дихання ледь-ледь зводило плечі, та на голій лівій нозі, під самим коліном пульсувала синя жилка. Вода збігала з нього струмінцями, темнячи деревину, під головою в жолобку набігла калюжка. По тому повільно одкинувся од стовбура, сів верхи. Супрун поторсав його за плече, й коли Матвій оглянувся, вихекнув з посвистом:

— Ге! Ще не приспів час справляти тризну!

Матвія чомусь злякали ті слова. Тризна — то їхнє сільське назвисько, вони од діда-прадіда Журавки, по-вуличному — Тризни, їх інакше й не знають у селі, й не звали Журавкою ні діда, ні батька, а тільки Тризнами, й прозвисько те, либонь, було не випадковим, всі їхні предки по чоловічій лінії гинули на бранному полі, гинули молодими, й рано вмирала або була брана в неволю вся біла челядь, вони двоє — останні Тризни з колись гіллястого, обчухраного роду, й нині також втікають на Січ від панської, лядської неволі. Нехороші, лячні, погано віщі слова мовив Супрун; та брати ще й не вибралися з цього пекла; хотів сказати про це, але Супрун зрозумів усе й так, впевнено стріпнув головою:

— Тепер допливемо. Перепочинь ще трохи.

— Вже...

— Сильно відштовхуйся ногами від дуба, з того аж кінця, а тоді поза он тим каменем...

— Пливи! — Матвій.

— Ні, ти перший. А я стану отут. На випадок чого, кину мотузок...

Вони обоє подолали бурхливий потік, добулися під скелю. Першим переплив Матвій, у нього вистачило сили здолати й цю перепону, а ледве повалився на розпечений камінь, почали тремтіти ноги, а далі й руки, його всього бив дрож, біла лихоманка, аж цокотіли зуби й темніло в очах. То виходила напруга й виходив страх, його сили дійшли краю, останньої межі, доля відпустила їх рівно стільки. Затихав повільно, зігрітий колючим весняним сонцем.

А Супрун раптом схопився на ноги й затанцював голяка на камені, виляскуючи руками по животі та стегнах: "Живі, живі!" А тоді нахилився

вперед і тицьнув порогові дулю: "На!" Матвій дивився злякано, розтуливши рота.

А потім вони сушилися на скелі, сушили свій нужденний скарб, бродили по слизьких каменях, вдивлялися у виїмки та заглибини, які, мабуть, позалишав якийсь велет, ступаючи босими ногами. Ті виїмки, круглі, гладенькі, — від його п'ят. І знайшли камінний наконечник стріли, а в розколині під скелею — дивовижний, шиферний хрест, либонь, посланий їм вищою силою, вони поставали навколішки й помолилися. В надвечір'я впіймали в кам'яному затончику риби, зварили юшку й, обкутавшись просушеним на сонці кожухом (мали на двох тільки одного), вклялися в маленькій кам'яній печерці-заглибині спати. Вони не говорили про їхню смертельну пригоду, не розкривали наспроти одне одному сердець, не освідчувалися в братерській любові, не складали клятв на довічну дружбу — того соромилися й просто не вміли, не заведено те було в їхньому роду, в їхньому Журавчиному племені, і все ж, притиснувшись міцно один до одного, зігрівшись обопільно, почували, як в одне б'ються їхні серця, як переливається з одних грудей в другі м'яке тепло, й здавалося, що то переливається, пульсує одна кров, а Матвій ще й чув у грудях щемкість незвичайну, аж по щоках котилися гарячі сльози, й він боявся, аби Супрун не здогадався про них, й думав про те, що немає у світі того, чого б він не зробив для брата, навіть ціною власного життя, що вже ніщо-ніщо й ніколи не роз'єднає їх, і він до самої смерті нестиме в серці оце тепло, перелите в любов і навіть у щось більше, якщо воно є у світі, а мабуть, є, він збагнув це, коли вони молилися перед тим давнім хрестом. Бог є світло любові. Світло братерської любові, яке влилося в нього на все життя... Хай там що станеться з ними далі!

Те саме чув у Супрун, тільки не так щімко. Брати поснули, й снів їм один сон: широкий луг у жовтих кульбабах, і сірий у яблуках кінь, який ступає білими копитами по жовтих квітах, вони обоє — одному п'ять літ, другому сім — сидять на коневі: Матвій попереду, Супрун — позаду, міцно вхопившись рученятами за брата, батько веде коня за повід, ступає поважно й трохи гордовито — гожих має синів, славних

кохає козаків на заздрість сусідам і на страх ворогам. Вітер розвіває його пшеничні вуса, тріпоче червоною стьождою в комірці жупана — батько чепурун і трохи франт, чим особливо подобається синам, мати стоїть в кінці городу, дивиться з-під дашка долоні й осміхається карим усміхом. Так було.

Матвій і Супрун міцно й безпечно спали й не чули, як до скелі підїхав лядський розїзд, але нічого не запримітив, постояв і поїхав далі; не чули, як гудуть пороги, як полощуться на перекатах, ковтаючи стиглі зорі, тлусті соми, як форкає, випірнувши з безоднього Пекла, здоровенний, завбільшки з доброго бугая, увесь оброслий довгою синьою вовною, з сом'ячими вусами, тупими, стертими та пообламуваними на каменях, на порогах рогами, нечистий, всівшись на пласкому камені, від чого його чорний зад одразу став білим від пташиного посліду; сердиться й кличе найгарнішу на всіх порогах, серпоброву русалку Мар'яночку, а вона не йде, ховається серед подруг поміж гостро скелля й регочеться з чортиська, який ніяк не хоче змиритися з тим, що вже старий, що не гоже йому залицятися до молодих русалок та відьмачок; як стрибають з розбігу, з найвищої скелі у Пекло верткі, в'юнкі, регітливі чортенята, а потім, впливши, гострять об скелю коротенькі ріжки; тільки один згук, тонкий і гострий, як лезо ножа, пробивався в їхній сон, то плакала на вершечку скелі нічниця чи якась інша птаха, а може, й не птаха, а згублена душа, яка прийняла образ птаха, оплакувала свою далеку, вже перетлілу на порох плоть і всю рідню, оплакувала всіх погинулих на порогах і тих, що ще мають погинути в цьому одвіку вільному й невільному, густо скропленому кров'ю краї.

III

Матвій прикро, аж чиргикнуло об ручицю колесо, розвернув у тісній вуличці коні, вони зупинилися, здали назад, кінець дишла вискочив на той бік воріт. Ворота із соснових тичин — по дві тичини вкупі — старі й блаґенькі, підперті кілком.

— Одчиняй, — сердито гарикнув Матвій, і Сидір неохоче посунувся з воза. Зняв з підворітнього стовпа лозову каблучку, поволеньки потягнув ворота. Він спав усю дорогу й зараз дер позіхами рота, дрімки позалягали в густих бровах, в очах, кутиках великого губатого рота. Й сам великий, як гора, чорний, неначе циган, ще й шкіра на обличчі лисніє. Сидору тільки сімнадцять, а на взір — дебелий дядько. Матвієві він не родич, і не син, і не наймит, а водночас родич, і син, і наймит. Запізнав він його літ одинадцять тому. Переймали татарський полон на Синюсі, татари кинулися кіньми у воду, полишили на березі гирю бранців, покинули тороки, і в них, у шкіряному мішку для овечого сиру вовною досередини, знайшли хлоп'я. Мішок було затягнуто ремінним шнуром у дитяти під горлом. Хлоп'я було чорне, мале, смердюче, завошивлене, прибите полоном, нічого не розуміло, на всі запитання тільки крутило чорною, в ковтунах, головою.

— Чий ти? — запитували козаки.

— Сатани, — шемріло потрісканими губами хлоп'я.

— Перехрестись.

Схоже на бісеня, хлоп'я лупало булькатими очима.

Хрестилися козаки.

Хтозна, через що забрав його Матвій. З жалощів? Він зроду жалісливий і добрий. Викупав хлоп'я у м'якій воді Синюхи, нагодував холодною саламахою. Хлоп'я довго відходило. Й не знало, звідки воно, де поділися його батьки — Сарани, хлоп'я шепелявило, й з Сарани виходило Сатани. Воно навіть не знало, прізвище це чи вуличне назвисько. Й не знали, звідки воно взялося, інші невільники. Вони побачили його вже в мішку.

Матвій привіз його до матері, яка ще тоді була жива. Пасло свині на гороховиську — двоє чи троє своїх, а то чужі, — збирало свиням жолуді, одні свині влягалися салом у боднях, підростали інші; й наче з води ріс їхній пастух. Понурий, роботящий, відданий Матвієві до дна душі, лінкуватий, потайний. Матвій, одружившись і застаткувавши, забрав хлопця до себе. Сам працював, як луг, і Сидора привчав до роботи, їли з ним з однієї миски, одягу справляв раз на рік. Тричі, вже підпарубчаком, Сидір кудись запропадав, один раз його не було аж два місяці, потім вертався. Де був, не казав. Й тоді ставав ще мовчазнішим та понуришим. Не раз Матвій намагався його розкутурхати, але ані сварка, ані ласка не впливали на Сидора. Особливо очужів Сидір останнім часом, може, в тому був трохи винуватий і Матвій: появилися свої діти, почав віддавати всю любов і приязнь їм. Але до Сидора ставився як і раніше — рівно, хвалив за добру роботу, ганив за погану, брав з собою на ярмарки й на полювання, котрі той дуже любив. А ще Сидір любив вибиратися в нічне з волами та кінями, часто пропадав на озері та на болотах: ставив крильчаки та верші, бив качок.

— Ну, чого стоїш, як межовий стовп, заводь коні, — Матвій дратувався. Він пасіював на нього всю дорогу — Сидір був непотрібний йому тут, просто зайвий, а от мусив брати з собою. Дратуватися на Сидора почав ще раніше, до тієї останньої події... Так, знедавна Сидір вельми перемінився. Став мовби причмелений чи прибитий, збайдужів і обледачів, дзигом дивився на Матвія, не виконував його велінь, уникав домівки. Навіть ночував невідь-де. Й мовби дослухався до чогось, мовби думав якусь потаємну думку. Чи його зурочено, чи йому пороблено, але до шептухи йти не хотів. Й таки щось думав, бо додумався...

У Матвієвого сусіда по бортях Охріма Цурки було підчерчено дві бортні сосни, по тому ще одну, Цурка зробив засідку й глупої ночі вхопив біля сосни зловорожця, шкідника, який вирвався, але Охрім упізнав його. Ще й не світало, як побігла по хутору від хати до хати копна булава, й зібралася копа на місці звичнім, на Ваньківщині. Приволокли Сидора, одразу вчинивши його винним, і ланцюгом ув'язнили до сохи, привезли з Крилова містра з начинням катівським, привели попа. Сидір пробував

одмагатися, одначе копа контр-аверсу слухати не схотіла, то більше, виявилось, що він довго не був на сповіді; окритий копним декретом, Сидір до вчинку свого признався, а далі озвірчився й зиркав на людей, як загнаний вовк. Мабуть, став би він під сосною на драбині, на останнім шаблі життя — бортних злодіїв і шкідників карають нещадно, — та дехто почав ряти й долягати, щоб дочекалися Матвія, котрий мав у суботу приїхати з гетьманської канцелярії. Копу перенесли й вчинили знову, уже з Матвієм.

Сидір більше не відмагався, й злість його звіялася, стояв покірний долі та людям, звісивши голову. Шуміли сосни, десь плакала іволга, а горлиця туркотіла заспокійливо, мирно — у світі немає нічого лагіднішого й заспокійливішого понад туркотіння горлиці, — й заплакало Матвієве серце, згадалася йому Синюха в пожухлих осоках, і чорне, смердюче хлоп'я в мішку, скручене долею і сирицею, й виступив він наперед та сказав, що бере Сидора на поруки, а заподіяні шкоди винагородить. Шкоди довелося платити значні — за три всохлі бортні сосни, за дві копи — потрачені хліборобами в літні дні, — за клопоти містра, хоч він і не працював, попові й війтові. Й однак копа не погодилася відпустити Сидора без кари, його прив'язали до сосни, вирізали дубця, поклали біля Сидорових ніг. Бити мав Матвій, Сидорів державця й названий батько. Матвій узяв дубця, подивився на широку Сидорову спину з темними волосинами по жолобку між лопатками, примірівся... завагався. Поб'є він Сидора й навіки розіб'є довіру, яка оддавна жила поміж ними, і приязнь, а може, вб'є й Сидорову любов до себе, не поб'є, не покарає — втратить в очах сусідів, та й Сидір занесеться ще дужче, забуде страх; і так, і так добра не буде. Й долягала його думка: нащо вчинив Сидір шкоди, нащо попідчерчував бортні сосни? Не з дивного дива? Й не з бешкетництва. Бо й не був бешкетником, та й шкоди великі, карні. Копа чекала. Жаско горіли очі в Цурки, він жадав побиття й боявся підштовхнути до того Матвія, боявся Сидорової помсти, бо теж не розумів, за віщо йому від того кривди, й сікався, аж клацав зубами, поривався до дубця Хвесько Бурда — собаколуп та п'яничка, чоловічок злий і кровожерний: "Дай я, дай я", але Матвій йому дубця не дав. Розщібнув калитку й кинув з сердечним жалем на траву таляра:

— Всій громаді на горілку.

А тоді спересердя і з жалю за гроші таки вперіщив двічі по Сидоровій спині. А вдома увесь вечір допитувався в Сидора:

— Ну для чого ти? Він тебе колись скривдив? Побив тебе?

Сидір мовчав. У сутіні хати був схожий на обгорілий пень. До нього на коліна стрибнув Лисько, й він гладив кота. Так нічого й не допитався в нього Матвій і не почув від Сидора каяття. Якби Сидір покався, Матвій простив би його, але Сидір був неначе камінний, у його очах горів холодний вогонь. Тепер жили вони, неначе з'єднані отим ланцюгом, яким Сидір був ув'язнений до сосни. Матвій боявся лишати його вдома, аби не вчварив, не заподіяв ще якоїсь шкоди — не розкався ж, і вчинок його незбагнений — тягав з собою, як карний злочинець колоду. Може, він і залишив би його вдома, так і Федора, жінка, вельми просила: "Забери з собою, не лишай тут..." Сливє, вона щось знала? Але якби знала, мусила б сказати.

— ...Заводь коні! — гукнув з воза. — Та повертайся кукібніше.

Сидір байдуже повів коні, й віз зачепився заднім лівим колесом за ворітнього стовпа.

— Роззява, мармула, тюхтій, — лаявся Матвій. — В тебе розуму не більше, ніж у цього стовпа.

Сидір обійшов воза, захопився ззаду за розвору й посунув воза праворуч — з усією кладдю й Матвієм поверх неї.

В'їхали в двір. Тісний, перегребаний курми, зацвірканий качиним послідом, качки бовталися в калюжі біля колодязя. Двір убогий — хата на одну половину, лісяний хлів, клуня та ще погрібник. Над погрібником — велетенський в'яз, Матвій пам'ятав його маленьким в'язиком і

пам'ятав, як обрубував його батько — в спідній сорочці, з закачаними рукавами, рубав віття й весело насвистував. Чомусь запам'яталося саме це. Може, тому, що потай хотів повторити той батьків свист і йому не вдавалося, а Супрун свистів на всю леваду, аж гнулися лози. Далі за погрібником раніше стояли дві шовковиці, однієї вже не було — замерзла в безсніжну зиму. Це подвір'я і все село Жуки — Журавчина батьківщина. Яка нині майже не промовляла до нього. Промовляла лише споминами про бідність, лихо, а він проганяв їх. Приїхав провідати брата, в якого давненько не був, приїхав на гостювання, — щойно минув Успенський піст, друга Пречиста, можна розговорітися, і є чим розговорітися — глибокого воза запакував повністю.

З солом'яної буди вискочив жовто-рудий, схожий на лисицю, пес, кинувся до Матвія, і він наставив чобіт для оборони, але пес швидко замахав хвостом, скавулів, лащився, а потім загавкав з радості, хоч тільки раз і бачив Матвія. Може, він прийняв його за Супруна? Того статися не могло, просто — такий пес, либонь, заласкавлений дітьми.

На гавкіт пса вийшов з хати брат, витирав долонею рота — саме вечеряли. Ступив зі збитого з теслиць ґанку, загудів, як пивний казан:

— Го-го, а ходи-но сюди, Мокрино, кого нам Бог приніс, — і простер рубцювату долоню. Вони не обнялися — не визнавали лизання, навмисне малися поміж собою грубувато, але в очах Супруна світилася щира радість і губи йому ледь-ледь бриніли. Матвій усміхався широкою усмішкою. Стояли посеред двору, все ще тримаючись за руки. Матвій — рівно, Супрун — розчепіривши ноги. Такий він завжди — чіпкий, як корч, ще й палахкий, як порох. Брати вельми схожі між собою, навіть ті самі родимі цятки на шиї та лівій щоці, в Матвія ніс з горбинкою, в Супруна — аж кібцюватий, тільки вони неначе помінялися роками — молодший брат виглядав значно старшим, хоч йому тридцять чотири, а Матвію — тридцять шість. Дві грубі зморшки врубалися Супруну в щоки й надовічно врубався шрам у ліву брову, розітнув її надвоє, і тепер, коли Супрун стояв до кого-небудь лівим боком, здавалося, що він підморгує; і збрижився лоб, гостре кібцювате обличчя вигострилося й закібцюватілося ще

дужче, чубок — ріденький, ось-ось зблиснуть зализини, як у батька, ще й руда, якась хижка щітка вусів під носом. Де розвіяв буйні кучері, де розгубив срібний сміх — говорив хрипкувато, голосом запеклого курія. Все те Матвій відмітив із сердечним смутком. На ґанок вийшла Мокрина, привіталася солодким голосом крізь складені бантиком, спиті життям губи. Нижча навіть від Супруна, з погаслими очима, зів'ялим невиразним обличчям, захвойдана, витирала руки об брудний хвартух. Далі висипали на ґанок діти: дві дівчинки — років десяти і восьми, й хлопчик п'яти літ. Матвій вітався з усіма й, намагаючись зам'яти одвічну ніяковість стрічі, почав розкубрювати воза. Обмітаючи високим верхом сивої шапки павутину з низенької стелі, носив липівнички з медом, кадівбці з салом та м'ясом, поставив сторч два мішки борошна найм'якішого помолу, одного поніс сам, другого — Супрун, — радісні то хвилини — обдаровувати любу серцю рідню.

Матвій вертався з хати і в сінях зіштовхнувся з Супруном, цокнулися лобами й обоє засміялися, враз з обох злетіла ніяковість, і наплинуло хвилювання, братське розчулення, вони несамохіть, мовби розходячись у тісних сінях, обнялися міцно, тепло й довірливо.

Скориставшись із замішання, принесеного гостем, дітлашня хапала з підRESHITKA сушню на узвар, втікала з нею в кутки. Матвій покликав дітей на середину хати, подав дівчаткам по кожушку, племіннику — чобітки юхтові та шапку, (а ще ж було найменшеньке, сиділо на лежанці з прабабою, намагалось пуцьнути на долівку, але стара тримала його за сорочечку, йому — півня цукрового на паличці), братовій — хустку шовкову, квіту темно-вишневого, а братові шапку дорогу — з кабарги, плисом підшиту. І всім разом сущиків півмішка і барильце калинівки на меду.

Супрун, забачивши барильце, крякнув:

— Оце діло!

Мовби все інше його не вельми тішило. А може, й не тішило... Як і Мокрину... Ні, вона раділа прибутковій хазяйською радістю й заздрила на діверів статок, заздрість була більша за радість, вона приховувала її і дякувала солодким, нещирим голосом. Матвій вловлював те й нітився, й через те ще нітився, що малі, по своєму статку, привіз дарунки: свої діти, а надто жінка, він і з цього, що привіз, половину купив, потай, по дорозі, й братовій давав гроші, утаєні від жінки, невеликі гроші, все у них із Федорою на виду, тільки оця, вряди гідна поміч братові — утаєна.

Майже чотирнадцять літ минуло від того дня, коли вони виважували на мотузкові на Мокрих кладах, на Дніпровій лаві власні життя, багато води відтоді переклекотіло через Дніпрові пороги, чистої і забарвленої крівцею, багато справдилося й не справдилося сподівань. Не справдилося в Супруна й справдилося в Матвія.

Вони втікали на Січ від посіпак князя Вишневецького. Їхній батько, Гордій Журавка, козак запеклий і затятий, після погрому Острянина і Гуні та після того, як козацький реєстр шляхта звела до шести тисяч душ на папері, а насправді й до половини того, як замість виборної старшини скрізь, навіть у війську, стали правити комісари, опинився серед козаків-випищиків, мусив сутужити у фільварку, та не мирився з тим, огинався, супротивився, пускав уголос погрози, врешті його та кума Шепеля, такого ж ворохобного та огурного, знайшли в лісі, куди вони поїхали по деревину, з відтятими шаблями головами. Вони — біля деревини, а голови — поміж ніг. І ніяких слідів, ніяких певних підозр. Та й хто б одважився висловити вголос ті підозри! Люди боялися навіть ходити в той ліс, де були порубані Журавка з Шепелем, оминали його десятою дорогою, не збирали там грибів та ягід. Як дійшли зросту Матвій та Супрун, стали і їх діямати роботизнами у фільварку, але в їхніх жилах бунтувала гаряча батькова кров, й одного дня вони залишили на полі, просто в загінку, в плугах, панські воли та вдарилися до втечі.

Прибившись до Січі, першої ж осені ходили з отаманом Небитим у морський похід на Козлов і вернулися зі здобиччю, й носила їх на зворотнім шляху над морською безоднею буряна стихія, й, наковтавшись

солоні морської води, нахапавшись дрижаків, натіпавшись душею від страху, Матвій вирішив, що той військовий промисел не по ньому. Він закопав свою частку у Військовій скарбниці, над річкою Скарбною, а сам найнявся на рибні гарди; працюючий, як віл, тягав і катрив дьогтем велетенські сітки-матули, солив судака та стерлю, й солоня ропи — саламур — роз'їдала йому руки до кісток, бив по льоду остями щуку й не цурався ніякої іншої роботи, примножував свій скарб. Супрун же свою частку прогуляв у січових шинках за два тижні, розпочавши з шинку чину світлого — з шовковим убрусом на столі, й скінчивши в пивниці чину найнижчого, де замість столів — поклинцьовані ятаганами та шаблями пеньки — щоб лихий, схожий на прибиша шинкар, який уміє стягнути й сорочку з п'яних плечей, не завдав неправдивої лічби, а тоді барложився на вигоні з іншими такими ж голоколінчиками, чекаючи випадкового, ненадовго найму, й ходив ще в кілька водяних та піших походів, і пройшов з Хмелем всю війну, всі битви, стер шкіру не на одному сидлі, й стер на долоні шкіру руків'ям шаблі. Й нічого не нажив, й то попадав у реєстри, то випадав з них, і зараз гаразд не знав, хто він — козак чи посполитий. Все село віддане генеральному хорунжому на ранг, але не признавало його влади, й хорунжий не їхав туди — боявся. Гарячий жар Хмельниччини ще не вичах у ворохобних серцях. У Супруновому серці він горів особливо яскраво. Власне, там достатньо було й іншого жару. Супрун ніколи не вмів ходити по одній кладці, стукався в усі двері, які траплялися; вигадник, заводій усіх грищ та сварок, найкращий їздець на коні, затятий картяр і мисливець, жив одним днем, таким був на Січі, на війні, таким і залишився. Через те йому було особливо важко примиритися в тому чарункові, в який його закинуло життя. Матвій же, навпаки, — чоловік міри, стриманий, поштивий до старших, з усіма рівний, рідко коли на кого сердився, рідко до кого почував неприязнь, нічим не захоплювався вельми, дивився на світ спокійними очима й думав, що у світі все раз і навічно усталене, й місце йому визначено Богом, потрібно тільки міцно за нього триматися, складати Богові подяку за всі його маленькі милості й сутужити, сутужити без кінця. Умів робити будь-яку роботу, й шаблею володів не кепсько, й стріляв не гірше за інших, але ніколи не вилітав конем наперед війська й не викликав на

герці супротивників, і не тому, що боявся, а вважав те порожньою забаганкою, непотрібним ділом.

Коли почалася Хмельниччина, як і Супрун, взяв до рук шаблю. Він пройшов побідний шлях — Жовті Води, Пилявці, Збараж, — під Збаражем був убитий обозний писар, і йому дісталися його перо та каламар. Хлопцем три роки ходив до школи й мав не кепський стрій письма. Писав, прилаштувавши папір на котлах, і на возі, й на сідлі, в наметі й просто неба, й врешті потрапив підлиском до генеральної канцелярії під руку генерального писаря Івана Виговського, нинішнього, з двадцять шостого серпня 1657 року, гетьмана. За зароблені на гардах, викопані на Скарбній гроші та за писарську платню купив дворище біля Градизька (недалеко від Чигирини, від служби, й водночас за Дніпром — безпечніше від поляків). На батьківщину не претендував, та й претендувати там було ні на що — тільки обійстя й город, землі не мали. На дідизні осівся Супрун, мати два роки жила при ньому й померла від застудної хвороби.

Мокрина розігріла кулешу, Матвій кришив велетенським ножем ковбик, кришив кров'яну ковбасу (Супрун краяв черствий, аж він скрипів під ножем, хліб), й трохи не сів на радість дітям у насіяне на лаву на завтрашні пампушки борошно.

— Ножака в тебе...

— Ге-ге... В мене все до справи, кат його лиха, — ощирих щербатого, під щетиною вусів рота Супрун. Він жваво потирав руки, поглядав на барильце з калинівкою, і Матвієві це не сподобалося. А вихиливши дві чарки, розбалакався, розхвастався, похвалявся кобилою, яку "купив майже за безцінь", "хвілозопом"-псом, а особливо дітьми:

— Ростуть Журавки! Он яке мале, а вже... Яremo, де бозя?

Дитя, якому ледве минув рік, вказувало пучечкою на ікони.

— Бач! А як мати мак тре?

Мале стулювало кулачки, ставило один на один і водило, нестеменно, як водять товкачкою в макітрі.

Старшенькі сміялися, трубили гостинці — бублики та цукерки — поки Мокрина не сховала мішечок.

— Та я про те — тупий дуже ніж...

— Такий хазяїн, — Мокрина.

— О, заскрипіла... Ану, діти, розвеселіть матір...

Діти похапали хто гребінку, хто качалку з рублем, хто ложки, й весело, з реготом вчистили жидівського "Триндика", а далі всі разом сипонули до столу. Супрун був задоволений, і діти також.

Вони любили батька, — він такий, що й насвариться, і вдарить інколи, але й пограється з ними, — а ще більше пишалися ним. Зберуться на вигоні парубки, підійде до них батько й почне борюкатися — ні навручки, ні попідсили не візьме його ніхто. Інші дядьки стоять під ворітьми, лузають насіння, підсміюються, але все те із заздрощів. Або озброїть лозинками парубків, почне навчати бойної справи, шмагає небораків по плечах і ребрах, аж вони пищать, ще й погукує: "Закладайся, закладайся, остолопе, чого голову підставив, дві їх у тебе, чи що? Одна, й та дурна". Й так сполосує, а вони нічого — дякують. Й до річки бере дітей, впіймають климлею карасів та в'юнів, а тоді варить у садку юшку. Сам і рибу почистить, і пшоно змиє. Діти в'ються біля нього, цвірінчать з радощів, допомагають... А батько куштує юшку на сіль, прискалює веселе каре око, підморгує їм:

— Мати такої зроду не зварить. Це — козацька юшка.

Мокрина сиділа навпроти дівера церемонна й показнопривітна, зі стисненими губами, й Матвій подумав: "Ну чому Супрун женився на такій куріпці?" Адже був парубок на всю губу. Ще хлопцем навчився грати на бубні, й парубки запрошували його на вечорниці, й пісню поведе, й відчайдух неймовірний, — найвищі кібчачі гнізда — його, найнебезпечніші водорії на річці — також його. Матвій — статечний, розважливий, мовчакуватий. Супрун — рахубний, гострий, рвійний. Його прозивали Ножи́ком. Ще й з себе показний, хоч і не рославий, широкий у плечах, кучерявий, дошпетний на слово. Але застаткувати не вмів, та й чомусь господарство не йшло йому в руку: то купив коня краденого й мусив віддати господареві, то зіпріло і пропало збіжжя в засіці, а то раптом наткнувся на забитого на своїй ниві невідомого чоловіка, перетягнув його до сусіда, та лишилася тасьма, яка привела суддів, одвестися не зумів, не захотів, й зо два роки тягали його по судах, витратився на суддів та райців, бурмістрів та вйтів. Скінчилася та халепа, розсварився з городовим отаманом...

Він не здавався, але в боротьбі з стихіями життя ярий жар його серця дедалі більше брався попелом, і вже Супрун не жартував, а тільки шкилював, і все дужче оздоблювався та озвірчувався.

Якими брати були колись, такими й залишилися: Матвій статечний, рівний у поводженні, працьовитий, Супрун — запальний і запеклий, коли ж випивав (а то й не випивши), розвихрений та буйний, любив людський тлум, любив покомизитись і позбиткуватися, якщо було над ким. Тільки все те невесело, зі злістю. Матвієві до кривавиці шкода брата й ніяково перед ним, найперше за свій статок (хоч, звичайно, не віддасть його нікому, навіть братові), він щиро був переконаний, що все те найперше мало б належати Супрунові — той сміливіший за нього, дошпетніший, вправніший. Навіть майстровитіший. Бувало, хлопцем, і млинок змайструє, і ґринджоли, й самопала (ходить після того з обшмаленою щокою), й дивно Матвієві, що йому не статкується. Матвій тільки грамотніший, трохи знає навіть латину (Супрун ходив до школи лише рік, покинув її сам) і, як вважає сам, — мудріший. Й застаткував з тієї ж грамотності, мудрості, обачності, розважливості. І все ж йому ніяково

перед Супруном. І жаль бере на братове безталання, на нужду. Низенька, темна хата світить злиднями з кожного кутка: жовтий мисник з щербатими мисками, оберемок чорних рогачів біля печі, й сама піч чорна, давно не мазана, з чорним глиняним хрестом, павичі на ній схожі на весняних злинялих квочок, стіл і лава ще прадідівські, липові, тільки скриня багата, висока й мальована, окована залізними штибами, з лядськими ангелами на вікові — привезена з-під Жванця, чи не єдиний бойний здобуток Супруна Журавки. Убогість і занехаяність, ще й дітей купа — коли їх наплодив, шість літ толочив конем поля, залітав додому тільки на час — зробити дитину — й знову в сідло. Двічі рубаний, стрелений кулею. Тим не хваستався, про те розповідати не любив. Жінка пісна, лаюча... Ще й прабаба. Не баба, а прабаба. Дев'яносто один рік! Людська подоба із зморщок і шкуратків, нічого не бачить, погано чує, ледве-ледве човгає ногами. Сидить на лежанці, квилить:

— На людей смерть, а про мене забула. Жду її, виглядаю, як парубок невісту, а вона не йде...

— Мамо, не скигліть, — Супрун. — Півчарупинки вип'єте?

— А їсть добре. І навіть п'є, ще проживе, — скрушно мовила Мокрина.

Стара випила й знову:

— Хоч би померти за тепла. — (Останній клопіт, останнє прохання в Бога — не завдати людям прикрості.)

— Отак цілий день... Аж голова болить, — поскаржився Супрун, але без злості. Й Матвієві защеміло під серцем: добрий чоловік його брат, інший би на таку поторочу, нахлібницю, ще й не свою — з жінчиного роду, — давно б запікся лютістю, а він — лишень так, для порядку, погримує на неї, але ставиться з повагою і милосердям. Мабуть, і жінку терпить з милосердя, та й куди дінеться? А може, любить? Чи можна любити таку

гороб'їху? Й зустрівся з Мокрішою поглядами, й щось засвітилося в її очах, аж йому стало страшно.

Їли з великої миски, діти хапали одне поперед одного. Матвій помітив, що ложки в усіх — і в нього теж — щербаті, пообгризувані, чомусь згадалися ложки у власному домі — новенькі, грушеві, з держальцями-рибками.

— Я все про своє, — схаменувся Супрун. — А як же ти маєшся? Федора цвіте, як рожа? — й дивився на брата радісним світлим поглядом. Супрун помітив, що слова про рожу-Федору не сподобалися Мокрині.

— Яке вже цвітіння. Горшки, діти...

— Що там — двоє дітей...

— Дрібні діти...

— Дрібне лихо... — засміявся. — Хазяйство твоє як?

Матвій хотів похвалитися ще однією прикупленою сіножаттю й прикусив язика. У Супруна немає жодної сіножати.

Сидір з ними не вечеряв — узяв лусту хліба та кришень ковбика й потягнув з хати.

— Нелюда твій придбанець, — сказав Супрун, і Матвій зрадив, що знайдено розмову, та розповів про Сидора, про підчерчені борті та судну копу. Охкала Мокрина, втрутилася й стара з лежанки — голова її, на подив, була світла, вона пам'ятала все од малечку, й теж розповіла, як колись судили бортного злодія і повісили на його власнім мотузянім злодійським лазиві. Розмови вистачило до смерку.

По тому ще сиділи на колодці біля тину, за яким на яблуневому гіллі сушилися грубі полотняні сорочки та Супрунові spodні, курили.

...Знайоме подвір'я, знайомі сутінки, знайома шовковиця, на яку лазили хлопчачами з куснями хліба підвечіркувати. Але спогади не тривожили Матвія, ніби й не він тут жив, а хтось інший. Він увесь — від чуприни на голові до п'ят — над Синичкою у своєму хуторі, вріс у нього душею, думками, хутір один вабив і манив його, тільки там відпочивав по-справжньому, тільки там знаходив спокій. Він домашній, як гарний кіт, і нічого йому більше у світі не треба, нікуди його не пориває, нічого особливого не прагне, на відміту від Супруна, про котрого підозрює, що йому погано тут, не ліпше було б і деінде. Супрун сам не знає, чого хоче, і весь час згадує Січ, вогненний Дніпровий заплав, підпалений татарами степ, козацьку лаву, що летить за помахом пірнача. То було життя! Хоч навіть там він марудився, часто не тримався строю, — через те й не вибився у значні козаки, не доскочив чину, а про статок так і зовсім не думав. Є такі люди, які народжені для степу, для дороги, вони не відають, що дороги для того й існують, щоб приводити до двору, додому, до затишку, до сім'ї.

У Супруна тютюн домашнього посіву, мішаний з коренем-рубанкою, у Матвія — прилуцький, турецького заводу, пахучий, щіпливо-солодкий. Супрун закурив з братового гамана, мовив з невеликим лукавством:

— Панський дух у мене увійшов. Може, стану паном? — і заскалив око, як кібцюватий півень.

Матвій збагнув — той камінчик у його город, — не підняв.

— Панів Хміль за Буг прогнав...

— Лядських прогнав, та свої прокльовуються. Уб'ються в колодочки, розпустять пір'я. І буде, як у Польщі...

— Ми ж не під Польщею, під Москвою...

— А буде, як у Польщі, — вперто повторив Супрун.

— Чого не як у Москві? Там оддавна пани й мужики... Холопи. А в нас... Гетьман мислить по-іншому: які в кого були привілеї і які хто має нині — затвердити. Укласти тверді козацькі реєстри. Широкі... — сказав поспішливо... — Всі, хто ходив з Хмелем у походи, мають бути внесені в ті реєстри. Посполиті платитимуть стації...

— Поміж нами такого не водилося зроду, щоб гетьман, полковники або сотники володіли людьми.

— Гетьман Хміль давав села на ранг...

Супрун мовби не почув того.

— Козаки шинкують горілкою на чарки, чого теж зроду не водилося. Одні наживаються, інші збувають останнє. Не встигнемо тричі чхнуть, як уже шляхта на шию сяде.

— Чого б то?

— Бо писар сам із шляхти. Душа його шляхтянським лоєм вимазана, і сам увесь у тому лою.

У першу мить Матвій не зрозумів, про кого мова, й перепитав:

— Який писар?

— Той пан, що булаву у Юрка видурив.

Матвій образився.

— Гетьман...

— За шкапу виміняний.

Матвій покрутив головою: не подобалася йому така балачка, не сподівався почути таке від брата. Супрун натякав на те, що Виговського викупив з татарського полону покійний гетьман Хмельницький. Корінь Виговського проростав із стародавнього роду дрібної української шляхти, його батько, Остап, служив у митрополита Петра Могили, один дядько — Василь, носив полковницький пірнач, другий, Самійло, сотницьку тростину, Іван же справляв суддівську службу при луцькому магістраті, далі писарював при польському комісарові, зверхникові над Україною, на тій службі познайомився із чигиринським сотником Богданом Хмельницьким і заприятелював йому. Поляки повели його з собою в похід під Жовтими Водами, де Хмельницький погромив польські хоругви, попав до татарського полону, впавши в ноги Хмельницькому, випросив у нього викупу в татар. Згодом гетьман вручив йому каламар генерального писаря, й проносив його Виговський дев'ять років, вмочав у нього добре затемпероване перо, коли вже благодійник лежав на смертній постелі — оповіщав світ про хворобу, відтак про смерть славетного гетьмана.

Матвій шанував нинішнього гетьмана за все: за тонкість розмислу, за мудрість, за освіченість і дотепність, навіть за ту ж шляхетність і чепурність, — гетьман нікого не сліпить золотом та сріблом свого убранства, одяг на ньому не багатий і не бідний, до ладу припасований, сам чистий з лиця, з хвацькими (таки шляхетськими) вусиками, в очах — хитра лукавинка й поштивість до кожного, з ким веде розмову, він її веде так, що забуваєш, хто перед тобою. Надто він приятний до Матвія, і той платить йому за шеляг таляром.

Десь над головою в синіх в'язових сутінках виспівувала якась птаха, виспівувала гарно, Матвій здивовано повів головою на той цінкіт.

— Шпак, — пустив угору, у вишневе листя струмись диму Супрун. — Штукар, як і твій писар, за кого хочеш пісню виведе.

Образ знову черкнула Матвієві по серцю. Надто тим, що називав Виговського писарем.

— Писар — це я... Простий писар канцелярії, підписок. Чим, Супруне, не догодив тобі гетьман?

— Є достойніші.

— Хто?

— Хмельниченко.

— Дитина — добра та щира. Сімнадцятий лишень... Його ще кортить у вовчка гратися... Поїхав у Київ, повчиться в Академії, набереться розуму...

— Писар його туди спровадив.

— Якщо й так, то правдиво вчинив.

Супрун вибив з люльки об підбор Матвіїв тютюн, натопок свого — давкого, ядучого. Жар з люльки перебігав у траві іскрами, згасав. На небі засвічувалися лампади зір. Далеко-далеко, на протилежному кінці села, зринула дівоча пісня:

Баламуте, вийди з хати

Хочеш мене закохати,

Закохати та й забути

Всі ви, хлопці, баламути!

Той самий "баламут", ще з їхньої парубоцької молодості. А далі:

Ой на горі вогонь горить

Тим пісням на відповідь на сусідній вулиці відгукнулося густе,
парубоче:

Ой да розвивайся, ой да сухий дубе, —

Завтра мороз буде,

Ой да убирайся, молодий козаче,

Скоро похід буде

Дівчата співали про кохання, хлопці — про похід. Дівчата чекали парубків, парубки чекали походу, щоб вернутися із звитягою, заслужити кохання. Одвічний шал крові й одвічна омана. Журавки вже знали це, й однак пісні торкнули в грудях струни ніжні та сумні, й вони задзвеніли срібними споминами. Але навіть та печально-солодка мить не вивела їх із рову, яким брели. Здавалося, і доокіл, і в них все було, як і колись, і вони були такі, як і колись. Але й не такі. Рішуче, не такі. Свідомо чи позасвідомо намагалися вернутися до себе, колишніх, але почували, що не можуть. Щось незримо, невловимо стояло поміж ними, стіна, якої не видно й немає, і яка однак є, і яку не можна повалити. Та стіна — час. Він багато чого поміняв у них, обснував павутинням думок, звичок, віри й недовіри — насамперед до самих себе. У душі у того і в того трохи вогню вигоріло, натекло туди іншого, помінялися кольори... Той вогонь горів не в одне, розносив їх у боки. Обом було прикро з того, й обоє не поступалися.

— ...Є й інші достойні.

— І багато їх? — з глузом.

— Та з півдесятка набереться!

— А хто ж перед веде?

— А хоч би й полковник мій.

Матвій також вибив попіл з люльки, більше люльку не напаковував:

— Я не кажу, що пан Мартин Пушкар не достойний...

— Ще б пак... Хто одважиться шемряти проти нього. Всю війну під Хмелевою корогвою... В усіх битвах... Де найжаркіше, де проріха — там і він. Тілом власним затуляв проломи...

— Валечний козак. Але й Виговський... Ти його і знаєш, і не знаєш. Найдовіреніший чоловік Хмеля... Золотий розум. За віру християнську живота покладе... Товариство кричало на гетьмана його.

— Десять горлянок старшинських.

— Неправда!

* * *

Той день стояв перед його очима.

Була остання неділя серпня тисяча шістсот п'ятдесят сьомого року, літо догоряло, черепичні дахи будинків пашіли спекою, і все місто, обваловане, обнесене високою стіною, здавалося однією великою пательнею, і на тій пательні, на широкому, чисто заметеному, посираному пісочком гетьманському дворі смажилися в святкових

жупанах, опушених хутром кунтушах люди — здебільшого старшина, — утиралися шапками, шовковими хустками, рукавами, декілька челядників розносили в цебрах холодняк, козаки черпали його корцями, пили, розливаючи воду на жупани та на жаркий квіт святешних сорочок. В повітрі стояв міцний пах шкіри, кінського поту, а також айстр і груш та яблук. В очах козаків це подвір'я ще поставало в іншому строї, чорному, жалобному, здавалося, ще вчора винесли звідси тіло валечного гетьмана й повезли до останнього вічного прихистку в Суботів, тисячі людей тоді товпилися тут, на подвір'ї, і на вулицях, тисячі й тисячі тягнули вузькою курною дорогою з Чигирина на Суботів — з долини на гору, з гори на долину — безкінечна жалобна стрічка (з важкого минулого України в не менш тяжке її майбутнє), без дзвонів і без гарматної та рушничної стрільби, так заповів гетьман, — й майже всі ті люди гірко плакали, водночас людей вже змагали інші пристрасті, колотили ними, поривали до запальних розмов і сварок. Кажуть, що спокій вічний, крутіж минущий, але тоді було навпаки — про вічне забули, крутіж втягнув у своє коло майже всіх.

І нині багато люду юрмилося на вулиці, вони не поспішали до гетьманського двору, бо бачили, яка там стоїть духота, тут, попід стріхами хлівів та клунь, під яблуневим віттям все-таки тримався якийсь холодок, але коли на ґанок гетьманського дому вийшов Юрась Хмельницький з булавою в руках, козаки лусом повалили в ворота. За кілька хвилин їх нашевкалося по зав'язку, у дворі сталося стовписько ("Куди прете, подушимося", "Гей, замкніть ворота"), й тоді кілька дужих челядників, либонь, за чиєюсь командою, вхопилися за обидві половинки велетенських дубових воріт і поволокли їх та з грюкотом, одпихаючи тих, хто ліз до двору, зачинили, засунули великим залізним засувом, та ще й заложили в скоби дубового дрюка. Загупотіли по дубині кулаки, хтось кресонув лайкою, але челядники, німі, похмурі, стояли в ряд, підперши ворота спинами, одхекувалися.

Гетьманич — гетьман і не гетьман: перед смертю гетьмана Богдана-Зиновія старшина ось у цьому самому домі на бажання самого Хмельницького просила його благословити на найвищий уряд сина, й він

вволив її (свою) волю, благословив і благословила старшина, але остаточне слово мала сказати козацька рада, — озирався приголомшено й злякано: він і справді боявся цих дужих дядьків, боявся відвічальності, котра звалилася на нього, боявся самого себе. Довгошій, чубатий, мало схожий на батька, справляв враження спудея з вертепу. Не сказати, що він зовсім не прагнув булави, за недорослістю був геть позбавлений честолобства — навпаки, молодість здебільшого буває надто честолобна, надто самовпевнена й нерозважлива, він просто розгубився; приголомшений батьковою смертю, не знав, що йому чинити, які повеління віддавати, та й як їх віддавати, а ще ж, може, доведеться вести козаків у похід, на війну, того боявся зовсім, почував, що не має в душі твердості, що душа в нього хистка й крихка, й трохи з жалем, а трохи й з полегшенням розлучався з булавою. Нараз струснув головою, немов відбиваючись від якоїсь примари, видрібця збіг з-під бунчуків, якими його вкривали осавули, з ґанку, аж зачепив малинову корогву, що її тримав перед його обличчям генеральний хорунжий, і Христос, здавалося, невдоволено повів бровою, поклав на застеленого килимком столика булаву, вклонився й сказав:

— Панове рада, щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи вітця мого, тільки ж через свої молоді літа, через свій недосвід не можу його тримати. Обирайте за гетьмана іншого, старшого за мене, заслуженого та достойного.

З жалем ще раз поглянув на булаву, й рот йому розтулився, й так само швидко, зашпортуючись, задріботів жовтими сап'яновими чобітьми по сходах.

Тепер з сіней посунула генеральна старшина. Першим вийшов Виговський, ішов розміреним кроком, ступаючи не широко й не вузько, також подякував за честь, поклав срібний каламар, оправлений золотом, повагом пішов назад, по тому поруч з каламарем ліг пірнач обозного, печатка судді, бунчужний прихилив до ґанку гетьманський бунчук і також зник у хаті. Прості козаки з того дива пороззявляли роти. Старшина багатозначно презиралася. Полковники і старші урядовці

стояли попереду, біля самого столика. Булава бризкала сонячними іскрами у всі боки. Самоцвіти горіли, переливалися, обкладена слоною кісткою ручка поблискувала таємниче, вабливо, погрозово. Нікчемний прах, золото та каміння — вона чаїла в собі неймовірну силу. І в цю хвилю здавалася нічиєю, та й насправді цієї миті була нічиєю, марилося — простягни руку, вхопи, і ти враз заволодієш найбагатшим у світі краєм, величезним, досвідченим військом, селами та хуторами, людськими душами, дівчатами-красунями, солодкими медами, а основне — найсолодшим для людини у світі скарбом — владою. Бо все під сонцем минує, все пробувається — вина та наливки вкисають, меди гіркнуть, красуні старіють, і їхні поцілунки стають прісні, тільки влада лишається вічно молодою, хижою й ненаситною, тільки її п'є і не може напиться серце. Візьми в руки булаву, і вже ти не такий, як усі, — вищий, мудріший, достойніший. Мало хто, прагнучи її, беручи її до рук, знає, що вона — найхижіша сила у світі: її іменем убивають, проганяють людей з насаджених місць, роблять їх нещасними, що влада — це підступ, науст, недовіра, вічні обман і брехня, влада робить людину підозріливою, злою, вона вичавлює з серця любов і вливає туди погорду та жорстокість. Вони несумісні — любов і влада, вічно змагаються між собою, любов коротка, як спалах зірничі, а влада — довгий холодний дощ.

Золоті іскорки, ламаючись на самоцвітах, грали в очах старшини. Звідси, від ридванного хліва, ставши на пеньок для підкладання під колесо, коли його знімають з вісі, Матвій бачив усіх. Козаки припечатали його плечима до дверей, підпирали головами, а біля самого Матвієвого обличчя звисла гілка груші-дулівки з великими, наче глеки, грушами, вже стиглими, на деяких яріли цукристим соком золоті порепи, з котрих пили сік тонкостанні оси. Матвій знав, кому те самоцвітне проміння ятрить душу, будить надію — в декотрих більшу, в інших — меншу, ще в інших — маленьку-маленьку, а якщо й немає надії, то є сподівання на випадок, фортуна, примхи й заскоки якої ніколи не відгадати. Он відводить очі й не може відвести миргородський полковник Григорій Лісницький, чоловік честолубивий і ворохобний, покійний Хміль вже з смертного одра послав його в похід на татар наказним, вернувшись з походу, Лісницький не віддав булаву наказного й сподівався, що вона

стане булавою виборного; переяславський полковник Павло Тетеря — грамотій і книжник, вважав, що мудрішого за нього серед цього люду чоловіка немає, отже, булава мала б належати йому; генеральний обозний Тимофій Носач — щодо грамоти — темний, як чобіт, але хитрий, пронозливий, дошпетний, він також на щось сподівається; прилуцький полковник Петро Дорошенко — муж достойний, воїн мужній, безстрашний, війську та Україні відданий, не відмовиться у віддяку за ту відданість отримати булаву, нервово крутить вуса, почісує лівою рукою кучеряву борідку; славетний Іван Богун, полковник Паволоцький, простий і нелукавий, але хто більше за нього вистинав ворогів України, хто більше важив життям, гнівався в душі, що його не мають за мужа державного розмислу, а тільки за рубаку. Брати Виговського в других Костянтин, Федір та Данило, котрий до того ж ще й тримав дочку покійного гетьмана, і дядько їхній Василь, полковник Овруцький, всі вони погамували власні афекти, прагнули втиснути булаву в руки Івана. Генеральний суддя Богданович-Зарудний, тілистий чоловік, неспішливий у діях та розмислах, — вихователь Юрасів, хіба вже тим заслужив на найвищу відзнаку, як і другий вихователь, осавул Ковалевський; уманський полковник Михайло Ханенко, вдачею непостійний, енергійний, одним оком зорить на польського короля, другим на запорожців, сподіваючись на поміч звідти і звідти; ще інші полковники: лубенський — Швець, чернігівський — Силич, подільський — Гоголь, подністрянський — Зеленський — кожен сам собі на мислі, їх підпирають приятелі, родичі, родичі родичів зі значних родів українських — Сулим, Северинів, Лобід, Сомків, Головацьких; всі вони разом і кожен зокрема йшли стежками покійного гетьмана, який на останку життя важко передумував свою, вже один раз звершену, думу про те, що було б чи не найкраще огородитися власним тином, лишивши перелаз до Польщі та укріпивши на перелазі федеральну корогву. І гетьман, і вся старшина вельми були невдоволені й налякані кінцем війни з поляками вже після Переяславської угоди, а саме тим, що московити, супроти Переяславських пактів, уклали з погромленими поляками під Вільно мир, не пустивши в посольський намет козацьку депутацію, хоч козацькі полки під рукою Івана Золотаренка здобули не менше міст, ніж московські, а сам Золотаренко здобув собі кулю з польського карабіна,

від якої й помер. Хворий гетьман шукав спілки з Карлом X, який сягнув своїм військом Познані і заволодів усією Великою Польщею, й знайшов її, московити ж, уклавши угоду з поляками, штовхали українців проти шведів. Але хворий гетьман спілки з Карлом не розривав, ще й намагався стулити спілку більшу — між Україною, Семигородом, Литвою та Швецією, перетрактації Хмельницького та Карла тривали, а тим часом Україна й Семигород розпочали війну з Польщею (Швеція застрягла у війні з Данією і мусила вивести з Польщі війська), семигородців вів князь Ракочій, українців — посланий Хмельницьким полковник Антон Жданович, разом розбили під Замостям гетьмана Потоцького, захопили Краків, Берестя, а потім і Варшаву, українська та польська шляхта Пінщини та Волині сама попросилася під руку Хмельницького. Козакам здавалося — дістали неба. Однак воно само швидко обвалилося на них. Відступив Карл X, на поміч Польщі вислала військо Австрія, Москва ж, яка пильно стежила за успіхами козаків, лютилася на них, вимагала, аби Жданович вернувся на Україну, а українці розірвали спілку зі шведами та Ракочієм, а що не могла того досягти наказами та погрозами, надолужила підступом — у військо Ждановича були послані великою лічбою хитрі та підступні вар'яти під нитковим проводом дворянина Желябузького, котрі почали підбурювати козаків проти Ракочія, лякати царським гнівом, зваблювати обіцянками, й врешті втомлене військо вирушило додому, ще й захопило з собою висланих їм у поміч з-під Корсуня козаків під командою Юрія Хмельницького. Звістка про відступ Ждановича й поклала гетьмана на смертну постіль. Ще одна велика прикрість долягала сих старшин — майже в одночасся з Хмельницьким помер київський митрополит Сильвестр Косів, на вибори з'їхалися українські православні єпископи, аби вольними голосами обрати нового митрополита, однак були зупинені через Бутурліна суворою заборонаю московського царя, який велів київській митрополії: "...Итти в послушание к святейшему патриарху московскому". Навіть коли б деякі українські єпископи погодилися на те, то куди було подітися єпископам Луцькому, Перемишльському та Львівському, які лишалися під владою польського короля й не могли того вчинити, коли б навіть хотіли; Українська риза тим царським велінням розпанахувалася надвоє. Стоячи біля гетьманської труни, Виговський отримав від Бутурліна суворий наказ не допускати єпископів до виборів

митрополита, гнати їх під руку Никона, патріарха московського, одначе Виговський одказав, що се супроти всіх прав і законів, супроти людського серця й що єпископи нехай обирають митрополитом кого схочуть.

Найдужче ж тих старшин і самого Хмеля в останній час турбувало, що цар і бояри почали вимагати, аби були скасовані українські давнини; щоби всіляких урядовців — старост, бурмістрів, полковників, отаманів — не обирала людність, а настановляли московські воєводи, які вже обсілися в Києві (й накидали оком далі), угрунтували тут фортецю, поставили своє військо й правили на свій розсуд, зневажаючи поради та накази гетьмана, вони дивилися на Україну як на новий прибуток, хапалися за кожну можливість, аби прибрати українське поспільство до своїх рук. Одначе було немало й інших старшин, тих, які вже отримали від царя грамоти на маєтності в Україні (поки що боялися показувати ті грамоти, тримали їх у скринях), сподівалися на нові, та й надто живі були в людській пам'яті польські кривди, свавілля польської шляхти, її бундючність, гонор, захланність.

І ті й ті посилалися на поспільство, всі звияжці, як і всі можновладні лиходії, посилаються на нього, навертають, хилять, женуть його до себе й вихваляють його чесноти та мудрість, а поспільство витріщає очі й здебільшого бреде за тими, хто дужче зареве з поставленої на майдані бочки, та ще й націдить їм з тієї бочки хмільної браги.

Свого часу те поспільство грюкало кулаками у ворота, те ж, яке втовпилося на подвір'я, непевно озиралося. Від ґанку, розчахуючи плечима товпу, в неї вбуравлювалися осавули, гукаючи:

— Кого волієте настановити гетьманом?

— Хмельниченко нехай панує, — зринало в кількох місцях, але несміливо.

Осавули перепитували вдруге, втретє, й голоси набирали сили, гриміли:

— Хмельниченка, Хмельниченка!

І тільки два чи три несміливі голоси вимовили ім'я Пушкаря, та один — Лісницького. Матвій пошукав очима Пушкаря й не знайшов його, чи він лишився за ворітьми, чи зовсім не прийшов нараду. Розглядаючись, Матвій оступився з пенька просто на ногу маленького невиразного чоловічка в плескатій шапці та козацькім жупані, й той зненацька зойкнув по-московському: "Ах, отдавил", злякався, замикуляв очима. То був московський вивідця, але козаки не мали звичаю проганяти будь-кого з ради, та й були захоплені пильною, важливою справою, на вивідцю махнули рукою.

Юрій Хмельницький, який стояв у світлиці біля вікна, чув те й змушений був вийти на подвір'я.

— Панове козаки, я ще молодий та недосвідчений, не маю сили кермувати народом, — прорік мовби не з свого голосу, завчено, і враз похитнувся, притис до грудей руки, мовив щиро: — Сум та журба мене гнуть по вітцеві моєму, не маю я сили...

Козаки дивилися на Юрія з ласкою та співчуттям. Матвієві аж сльоза защипала під оком — гетьманича знав особисто, не раз гомонів з ним, шкода його. Потягнувся думкою за гетьманичем... а випірнув біля Виговського. Той мудріший, надійніший і поціновує його, Матвія, вельми. Не міг остаточно зупинитися мислю ні на тому, ні на тому, спека розтоплювала мізки, по жолобку спини повз струмінець поту, і всі інші чемріли від спеки, воліли швидше звершити вибори.

— Хмельниченка! Юрася!

На другу приступку ґанку ступив сотник особистої охорони Хмельницького Лук'ян Зірниця, звернувся до козаків дзвінким голосом:

— Хмельниченка — гетьманом. Нехай у нас буде слава така, що й за гетьмана Хмельницького. Поки молодий, навчатимуть його добрі люди, а дійде літ, сам правитиме. Нехай і Виговський, і Носач, і всі лишаються на своїх урядах, як за небіжчика Хмельницького було.

Юрій на крок відступив від столика:

— Не можу я...

— Не пустимо Хмельниченка з уряду гетьманського! — лунало біля воріт.

— Не пустимо! — відгукнулися біля конюшні.

— Вчитися мені треба.

— Ну то й вчися, — знову сказав Зірниця. — Булава й бунчук нехай будуть при тобі, а поки дійдеш літ, військом правитиме Виговський і булаву й бунчук братиме, коли треба, в Хмельницького, а повернувшись, знову тобі до рук оддаватиме.

Се вельми сподобалося раді, люди люблять, коли за них мислять інші, та ще коли й сіно ціле, й вівці ситі.

Але Виговський ще якийсь час відмовлявся, правдиво чи удавано, клав хрестом руки на грудях, й що дужче він відмагався, то дужче наполягала рада.

— Дайте часу подумати, — врешті попросив він.

Рада дала три дні. Двадцять сьомого серпня вона знову зібралася на гетьманському подвір'ї, тепер ворота не встигли зачинити, й прості козаки порушили спокій та лад, голосно гомоніли, кидали вгору шапки, декотрі поривалися в покої, але їх перепиняли мовчазні дужі челядники. З покоїв вийшли Юрась та Виговський, на ґанку пошепотілися, зійшли вниз. Цього разу справу зладнали швидко, хоч знову відмагалися і Хмельниченко, і Виговський, але рада, як старшина, так і прості козаки, наполягали, й що дужче ті відмагалися, то дужче ці наполягали. Така регула, такий звичай! Виговський пропонував пошукати людей удатніших за нього: читав людську душу, як нехитрого листа, прості козаки за запорозькими звичаями вже почали лаятися, погрожували генеральному писареві потовкти ребра, й під тим тиском, який накликав сам, мовби нехотя, скорившись козацькій волі, Виговський сказав:

— Нехай буде по-вашому. — Помовчав, удав глибоку задуму й простелив її в свою мову, просячи в громади собі поради: — З волі блаженної пам'яті батька молодому гетьману треба дати освіту, він навчатиметься в школі й через те не зможе підписуватися на листах та універсалах. Коли клейноди будуть у мене, мушу підписуватись я. Як велите мені підписуватися?

Козаки розгубилися. Декотрі потяглися п'ятірнями до потилиць, де в козака лежить найзаповітніша думка, але й звідти не вигребли нічого, інші шукали рішення на кінчиках власних чобіт, ще інші в очах у сусідів.

Ось тоді, трохи лякаючись власної сміливості, трохи ніяковіючи, виступив Матвій, який пристояв близенько, за другим рядом:

— Нехай пан Виговський підписується так: "Іван Виговський, гетьман на той час війська Запорозького", бо на той час, коли в нього будуть клейноди, справжнім гетьманом буде він.

Матвій не сам прийшов до такого рішення, не сам важився на нього. Всі ці дні генеральна канцелярія тільки й гомоніла про день двадцять

сьомого серпня, у світлицях і шинках, удома і в пивних коморах сіяла й пересівала, віяла й шеретувала те зерно, саме писарі доміркувалися до сеї поради й настановили виповісти Матвієві — простому писареві, простому козакові, який ніколи не виривався наперед, але й не ховався за чужі спini, чесно працював і шаблею й пером — на полі бойному й на полі паперовому; можливо, сю думку підказав котромусь писареві й хтось інший, сього Матвій не знав, самому йому вона сподобалася вельми й, поносивши в голові два дні, мав уже за власну.

Він сказав і враз злякався — а може, в'їхав не туди, — підвів очі й зустрів ласкавий, приязний погляд Виговського.

— Згода, злагода! — гукали козаки. — Мудрого писаря маєш, гетьмане. Служи, гетьмане, вірою війську Запорозькому та чини нам добрий порядок.

— І цареві служи вірою, — гукнув хтось від ґанку.

Виговський уклонився, взяв булаву, гарячу од одного спомину про грізного Хмеля, який тримав її в руках, і од сонячного проміння, мовив схвильовано, розчулено:

— Ся булава доброму на ласку, лихому на кару; потурати у війську я нікому не буду, коли ви мене на гетьмана обрали; військо Запорозьке без страху бути не може!

Бемкнув дзвін на дзвіниці соборної церкви — хтось пильнував, подав знак, гримнули гармати в фортеці. Козаки цілувалися, неначе на Великдень. Дзвони й гармати вістували про те, що вмерла, ледве розпочавшись, українська династичність, адже старий гетьман таки заповідав булаву Юркові, й старшина те гаряче схвалила. Нині одні про те забули, інші легко відреклися від своїх клятв: Юрко — молодий, хворобливий, нерішучий, безвольний і, як побачили, просто нікчемний, як він зможе кермувати Україною, не бажали вони, щоб він повелівав і ними

самими. Найперше зламав заповіт Хмельницького сам Виговський, найближчий його прибічник, його товариш, котрий жив з ним в одній духовній і національній господі, допомагав творити українську державність, витворювати козацький стан, який би захистив її, і котрий, присягаючи гетьманові на Юрка, вже тоді інтригував проти дідичності, династичності, чи то щиро не приймаючи її, чи то сподіваючись на булаву. Хто про те може знати?

Не всі козаки відали про те, не всі тямкувалися в тому, Матвій також, і хоч вибори стояли перед його очима, неначе відбулися вчора, не захотів розповідати про них Супрунові, бо той і так знає все, адже звістка про вибори гетьмана облетіла всі полки, всі сотні й переповідали її в усій повноті. Либонь, тільки про оте, хто саме порадив раді, аби Виговський підписувався "Гетьман на той час", Супрун не знав, інакше б виказав жартом чи клином, а Матвій чомусь промовчав. Хоч і кортіло йому похвалитися, хоч і вертілися ті слова на кінчику язика. Він уже побачив, що згоди у поглядах на гетьмана вони не доходять, через те продовжувати неприємну балачку не хотів. Подивився на ясний зореграй угорі, позіхнув зумисне широко, з протягом.

— Втомився я, — мовив. — Мо' будемо спати?

На обрії мляво намигувала бровою мигавиця, й він подумав, аби не намиготіла до ранку дощу. Супрун повів його до клуні; Мокрина постелила Матвієві на возі, який стояв на току, Супрунові — під возом, на розперезаному кулі соломи. Матвій запротестував, але Супрун одвів протест жартом:

— Ти ж бо в вищих рангах...

— Супруне!

— Ну... оце б я клав гостя нижче себе...

Полягали, але обоє не спали, розмова сама сукалася од тієї ниточки, яку розмотували на колоді під тином. У клуні пахло збіжжям — лежало в засторонках, прілістю, дьогтем від коліс воза, та й мазниця висіла на підтоці.

— Хто ж там був, на раді? Які полки?

— Лубенський, Чернігівський, Ніжинський...

— Тільки старшина, та й та куцопола. Вчора ще були гольтіпаки, як і всі ми грішні, а це повилазили, дорвалися до урядів й тягнуть під себе, й кирпичи гнуть. Де ж пак — козаки значні, товариші бунчукові... А по чиїх ребрах списи лядські черкали?...

Матвій не заперечував, аби не роздрочувати дужче брата. А заперечити було що... Супрун вихрив проти родової шляхти й проти старшини, яка стала нею за Хмельниччини. Майже всі ті, проти кого вар'ював Супрун, понатирали мозолі шабельними руків'ями, проте комусь пощастило, комусь, як Супрунові, не пощастило, й що тепер вдієш! Звичайно, вони не хочуть з тим примиритися; на Матвієву думку, ті козаки мають отримати за пролиту кров, за свою доблесть і пошанівок і добра, й шляхетство. Але те від нього не залежить.

— Може, — мовив обережно, — ще отримаєте за допомогу... угіддя...

— Дулю з хріном. Були чорняками, чорняками й лишимось. Хоч проливали таку саму кров — червону... — Супрун одхаркнув горлом, харкотинням не сплюнув. Може, там і не було харкотиння, може, дряпало йому в горлі, але виробилася в нього така звичка, він одхаркував навіть за столом, і Матвій бридився, йому було це вельми неприємно. Уявив Супруна в поважній компанії, за святковим убрусом, де сидить старшина, їхні дружини та дочки, і убрус біліший за лебедине крило, де шовкові хусточки, срібний посуд... Треба б сказати братові, щоб облишив цю звичку, але як скажеш? Образиться.

— Гомонять, посол польський у світлицях гетьманських ошивався...

— І польський, і шведський, і інші... Так ведеться.

— Московського не було!

— У Москву гетьман послав листа одразу по виборах...

— Що ж він там написав?

— Не знаю, не я листа перебіловував. Звідомив про вибори, виказав цареві шану...

— Бач, польський посол кутки гетьманські обтирав, а московського не було, — вперто провадив Супрун.

— Польського посла гетьман тримав яко на волі і яко не на волі. При варті. Московського царя мостять на польське королівство... І він сам того хоче.

— Брешеш. Яким це побитом? — недовіжливо запитав Супрун, і солома під ним зашелестіла. — Тулиш горбатого до стіни:

— Може, й горбатого, але тулю не я, — вперше гостро відказав Матвій. — Як почав побивати Карло поляків, повоював міста їхні, то вони й удалися до Москви, аби та прихистила їх під своєю рукою. Сейм таку постанову виніс, і у Віленських пактах це записано. А ще записано там — віддати Польщі всі краї, які Хміль привів до визвілку. Я сам був при тому, як вернулися наші посланці з Романом Гапоненком з-під Вільно... Гетьман лежав у ліжку, вони попадали на коліна, почали хапати його за ноги й плакали та кричали: "Згинуло військо Запорозьке... Домовлялися ми в Переяславі разом проти ляха стояти, а з нами не те що не радилися, не те що в посольський намет не впустили, а гнали від намета, наче псів від церкви, і вже від чужих людей краєм вуха почули, що нас знову під

ляха оддають". Гетьман тоді неначе збожеволів — він взагалі у хворості став лютим і немилосердним, до нього боялися підступитися, закричав: "Діти, не горюйте! Я знаю, що робити. Пішов той цар під три чорти, без нього проживемо, підемо туди, куди вкаже Всевишній, під бусурманського царя..." Й тоді Виговський теж ухопив його за ноги й почав просити, щоб не гарячкував, щоб розузнали спочатку, які ті статті, а вже по тому думали, що робити. Одначе достеменно й сьогодні невідомо, про що москалі з ляхами за нашою спиною домовилися. Статей нам не показують. Литву ми цареві привоювали, а тепер цар хоче стати королем Польщі. Певно одне: якщо збудуться ті Віденські статті, опинимось під шляхтою з волі царя московського пшекльонтими хлопами.

Підітнув Супруна, аж тому на якийсь час заціпило. Умисне не сказав, що то тільки в скрутну, смертельну годину шляхта хилитнулася під руку царя московського, аби прихистив її, лишивши в автономії, при всіх правах, а щойно небезпека минула, й думати про те забула, почала помишляти, як би відтрити Україну від Москви, й нині веде перемови з турками, татарами, збирає сили до нової війни. Польщі вдалося нацькувати Москву на шведа, шляхта сподівається, що й ті й ті поламають одне одному ребра, стратять сили, а вона погріє біля того вогню руки. Щойно поляки довідалися про Переяславську угоду, то панікували й шкодували вельми, й згодні були на величезні уступки козакам, закидали до Хмеля гаки, й він розпочав таємні торги. Але сього Матвій не сказав Супрунові, бо не був у всьому тому до кінця певний, та й не вирішив остаточно для себе, чи правильно чинив покійний гетьман, шукаючи згоди з ляхами. Знав лише одне: немає добра козакові ніде, і там пече, й там гаряче.

— Й коли ж то та угода буде укладена? — недовіжливо мовив Супрун.

— Що ти мене запитуєш? Хто я такий? Писар простий — підписок. У царя запитай або в короля.

Супрун зашарудів соломою, мабуть, звівся на лікті:

— Не вірю. Старшина крутійствує... Кулі ллє...

— Не віриш, не треба, яке мені до того діло. Та й, Супруне, од нас все те не залежить, — сказав примирливо. — Нам — свою нитку прясти, дітей ростити, хазяйства доглядати.

— Якщо воно є, те хазяйство, — буркнув з-під воза Супрун. — Ти сам читав ті Віленські статті? Сказав же, що козаків туди не допустили. Звідки ж відомо?

Матвій мовчав. Засопів, удав, що спить. Але заснути не міг довго. Вовтузилися в стропі горобці, ще двічі виходив курити Супрун, кашляв, одхаркувався; брехав десь неподалік пес, брехав без злості, але безугавно. Й через прорвані стрілки разом з приблудною зіркою залітала до клуні дівоча пісня, вже достоту втомлена, манлива, будила щось приспане, солодке, щемке, що звіялося, неначе сон, вже не вернеться, з чим людина примиряється й не може примиритися. В тій пісні стільки обіцянки, стільки надії...

* * *

Сидір також слухав ту пісню. Ще тоді, як Матвій намагався присолодити калиноюю медовухою терпкі Супрунові словесні кислоти, Сидір, нашвидкуруч перекусивши хлібом з ковбасою, запалив на призьбі люльку, але був змушений відкласти її й пуститися на лови: по вулиці бігала роздрочена, нашламана лозиною телиця, не хотіла йти, чи не втрапляла, — у власний двір, і врешті влетіла на Журавчине подвір'я, розполохавши курей, котрі настороженою вервечкою чалилися до дверей хлівця, аби позлітати на сідала. Телиця майнула по двору, довгий, вивезьканий у глеї та кізяках налигач волочився за нею, вона на нього раз по раз наступала й спотикалася, за телицею бігла дівчина чи молодиця й розпачливо гукала: "А бодай би тебе вовки з'їли! А щоб ти була здорова до вечора!", на що Сидір зауважив: "Уже вечір", і заробив: "І ти разом з нею, поміг би краще". Телиця саме крутнулася біля Сидора, й

він хапонував її за хвоста, й вона на мить уклалася, стояла, розчепірюючи ноги та вибалушувачи очі. Й поки отямилася, Сидір перехопив її за невеликі роги, вивернув убік голову. Телиця висолопила язика, з якого павутиною потекла слина.

— Голову скрутиш, убійнику...

— Просила ж, щоб перейняв...

— Не так же...

Сидір підібрав налігача, потягнув телицю за собою. Вона пішла не опираючись. Сидір перевів її через вулицю, завів у двір і прив'язав до ясел. Подивився на руки, які були геть у грязюці та гнояці, далі глипнув на хазяйку телиці, мовляв, через тебе це. Глипнув ще раз: що за потороча? Невисокого зросту, з міцними литками (спідниця підкасана), на самі очі з'їхала ряба хустка, ще й якась темна пасмуга через обидві щоки.

І враз — один помах рук — і пасмуга витерта рукавом, хустка зсунута на місце, тільки густе русяве пасмо лишилося на чолі, й неначе з-під хмари засяяло кругле сонечко — рум'янощоче дівоче обличчя з ніяково розсміяними очима. Ще й дві ямочки на щоках. Тепер вже Сидір лупав баньками, таким несподіваним було це перетворення. Дівчина подивилася на Сидорові руки і, кинувши: "Я зараз", зникла в сінях, а по хвилі вибігла звідти з цеберкою води та корцем. Сидір мив руки, а сам зацікавлено й трохи нервово косував на дівчину... така вона була ладненька, кругленька, така туга. Трішки нітилася, трішки червоніла, але не вельми: мала сміливі барвінкові очі й тонкі, які не пасували до круглого, наче соняшник, обличчя, чутливі губи. Ті губи дратували Сидора.

— Як дременула по городах, — виправдовувалася дівчина. — Трохи не з ополудня ганяюся... Через неї до колодки спізнилася.

— А де... у вас вечорниці?

— Он там, за Паращенками... Це наші дівчата виводять, — і в самої голос медянистий, співучий.

Десь не дуже зоддалік долітало: "Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький".

— То йди.

— Поки вберуся — стемніє...

— Я проведу.

— Ов-ва! Провожатий знайшовся. — Й за мить: — А не побоїшся?

— Кого? Тебе?

— Наших парубків... Та це я так... Зі мною вони тебе не зачеплять. Я скажу, чий ти...

— А ти знаєш, чий я? — глузливо запитав Сидір.

— Ну... Журавчин.

— А ти ж чия?

— Мамина, — відказала, як проспівала.

— Звати тебе як?

— Груня. — Груня покусувала губку. Мабуть, вагалася. — Зачекай, я перевдягнуся, — сказала. — Й підемо.

Її не було довгенько, а коли появилася, у горіховій сутіні вечора
ясніло її личко, жевріли чорнобривці в косах і біліла вишита сорочка.

Йшли провулком, йшли вигінцем, йшли затіненою вербами вузьенькою
вуличкою поміж похилених тинів... і не дійшли. Сидір зупинився в тіні
верби під клунею з низько напущеною стріхою.

— По-моєму, накрапує дощ.

— Звідки він візьметься? Небо он у зорях.

— А на мене крапнуло.

Груня тупцяла, не знаючи, що їй робити. Вже недалеко й до гурту, і
не хотілося залишати такого чудного, гарного, хоч трохи й похмурого і
тим лячного парубка. Одначе молодість завше йде навстріч молодості.
Та ще й розважила, що він, може, таки боїться жуківських парубків або
не хоче ставити їм одкупного. Врешті, й собі ступила під стріху, аби не
стриміти посеред вулиці, аби не трапити кому на очі. Тут стояла сутінь, з
вулиці їх не було видно, та й за весь вечір ніхто повз них не пройшов.

Груня ж була балакуча, зацокотіла, як курка під кущем порічок. Про
подружок, про парубків, про свій рід-родину. Не зчулася, як щось їй
замуляло... в пазусі. Кинулася, а то Сидорова долоня. Й шнурочок-
зав'язочка на сорочці розпущена. Спробувала вийняти Сидорову руку, а
вона наче влипла до груденят. Груня спаленіла, розсердилася,
розгнівалася, куснула Сидора за руку, і він вихопив її з-за Груниної
пазухи:

— У-у-у, куниця.

Груня кинулася до втечі, але Сидір притримав її. І вже не грубо, а
ніжно, за стан. Потроху дівчина заспокоїлася, знову почала переповідати
їхні жуківські придибенції, і знову Сидорова рука рушила поза станом,

попід пахвою, вже по сорочці до тугих Груниних груденят, але тепер Груня стояла на сторожі, не пускала її: то притискала ліктем, то завертала нахабу-руку назад своїми теж дужими рученятами. Так і валандалися увесь вечір. Йшли додому, і Груня думала про те, чи вийде завтра до Сидора (він кликав), спочатку вирішила — не вийде, а далі передумала: вийде, але матиметься строго, неприступно. На душі в неї було тривожно, бентежно, хвилююче, ще ніхто з парубків не мався з нею так — грубо і ніжно водночас, ніхто не притискав її так, та вона нікому з своїх і не дозволила б того. Вона відчувала на собі всі Сидорові доторки, вони палили її, палали на ній, Груня соромилася їх і... прагла ще. А Сидір ішов і похмукував, і думав про те, що трохи взяв не той підхід, не той розгін, і що завтра вчинить інакше. Але те довелося перенести на пізніші часи.

...Матвій від'їхав наступного дня, після обіду. Хоч допіру збирався побути довше, з'їздити з Супруном до Полтави, поблукати по полтавських крамницях, купити там дьогтю (в Полтаві він дешевший за кварту на шаг), вибрати якийсь подарунок Федорі (жодного разу не вернувся з далекої поїздки без подарунка дружині), одначе зненацька поміняв рішення. Супрун з Мокриною залишали його, але він сказав, що на нього чекають справи в канцелярії. На гостинець йому всипали в міток дві коробки яблук та коробку груш, він удавано радо дякував, хоч тих яблук у нього півкомори, залишившись на мить на самоті з Мокриною, тицькнув їй до кишені корсетки кілька талерів — сріблом та міддю, вона спаленіла: "Нащо, нащо?..." Супрун провів його за село. Матвій не мав на нього злості, одначе лишилася гірка, як полиновий дим, досада, образа — не за що інше, а лише за те, що зіпсував йому брат гостини, обом було трохи ніяково, одначе гострий вогник в очах Супруна не погас. Розлучалися невдоволені один одним. Матвій запросив його в гості до себе, з тим і попрощалися на горі. Віз поторохтів на сей бік гори, Супрун почвалав на той, по кількох хвилинах втратили з очей одне одного. Матвій їхав додому, до затишної господи, віз у серці тривогу та страх за брата. То губив їх у полях, то вони знову наздоганяли його й кусали, неначе голодні пси, а далі помчали вперед за видимий обрій його життя. Там очікували із засади.

Відомо оддавна: навіть двоє людей рідко коли мислять в одне; те, що одному в радість, другому в кривду, й жодна рада не може задовольнити всіх. Що вже казати про тих, хто не був на раді: мають себе за обійдених, обдурених, обділених. Чигиринська рада була неповна, й після неї, неначе хвилі від кинутого у воду каменя, покотилося: рада відбулася не подлуг права козацького, гетьман — самозваний, булаву заграбастав самочинно. Найдужче каламутили воду Пушкар та Лісницький і намовляли інших полковників не коритися велінням Виговського, пускали погрози. Людське сонмище — глухий бір, відбиває всі луни: погрози, нахвалки, чутки верталися до гетьмана, згнічували йому серце. Не хотів навіть поголосу про самочинне гетьманство, повелів скликати двадцять п'ятого жовтня повну, велику раду в Корсуні, аби туди зібралися посланці від усіх українських полків. У Корсунь приїхала вся старшина, всі сотники, й за козацькою регулою по двоє козаків з кожної сотні, й чимало козаків — товпами — з ближніх полків.

Рада ставала в полі за Корсунем, під лісом — на толоці й стернищі, й притоптали трохи лужка. Саме там, на пагорбі, стояла старшина, й вітер ворушив бунчуки та стріпував корогвами, бавився козацьким вусом. В пригусклім, з присмерком осені повітрі струменів дим з люльок, вітер відносив його на ліс, за яким на обрії громадилися білі, неначе посилені цукром, хмари. Стернями побіг вітер, покошлав сивий полин над дорогою, а тоді кинувся просто в натовп, загойдалися, заметлялися червоні, сині, зелені, жовті шлики, кілька шапок полетіло з голів, їх ловили з реготом.

Високо в небі над лісом крутили колесо журавлі — коло за колом, коло за колом — розпростерті нерухомі крила, витягнуті шиї та дзьоби, — повільно й таємничо; журавлі закручували своє колесо в небі, люди — своє на землі, тільки журавлі крутили колесо злагоджено, в одне, люди ж закручували своє, хто куди хотів і міг. Журавлине колесо викруглювалося все ширше й ширше, відтак почулося закличне курликання, птахи витягнулися у два шнури й над людськими головами потягли на південь.

Попереду летів вожак — навіть знизу видно: найбільший, наймогутніший птах — дуже розтинав крилами повітря, — невідомо ким обраний на ватага, але вибраний безпомилково, за ним інші досвідчені птахи, далі тендітні журавки й молодняк, в одному строю, в одній відвічальності, до одної мети.

Козаки, притримуючи руками шапки, задирали голови. Щось вічне, віще було в тому летові, тому курликанні, воно накликало до заздрості, спокою, розважливості, доброти. Одначе в людських серцях той настрої не тримався довго.

Від Корсуня дорогою в полинах на гнідому, окульбаченому оксамитовою, з срібною лукою, кульбакою, в критому гаптованою золотом по срібному попоною під'їхав гетьман, молодод скочив на землю, пішов на пагорб. Козаки розступалися перед ним, вклонялися. Гетьман ступав повільно, роззирався. На півдорозі до чопика горба стишив крок. Купкою, неначе залітні граки, стояли послы: австрійський, турецький, кримський, семигородський, молдавський, волоський, російський, шведський. Вчора було звершено договір із Швецією: Карл X Густав зобов'язувався добиватися визнання незалежної України Польщею, посунення границь держави української аж до Пруссії. Одначе шведський король припізнився, він застряг у війні з Данією, на нього напірали Австрія та Бранденбург, він не мав колишньої сили й не міг допомогти Україні.

І все ж Виговський поздоровкався з шведським послом привітніше, ніж з іншими послами, й кивнув головою Юрію Немиричу, своєму сусідові по вітцівщині — батьківському маєтку біля Овруча. Немирич вклонився на відповідь, і біла піна кружев загойдалася довкола його шиї. Й кружевами здавалися біленькі, легенькі кучері довкола круглого, пещеного, схожого на дівоче обличчя. Й сам Немирич статури тендітної, гнучкої, й руки в нього пещені, обнизані коштовними перснями. Цей шляхтич з українського роду отримав і світську, й богословську освіту, скінчив Раківську академію, примножував свої знання на університетських кафедрах Лейдена і Амстердама, побував у Оксфорді та Кембриджі, а

також у паризькій Сорбонні, вів диспути з кращими професорами Європи й майже завжди в тих диспутах отримував гору, написав кілька вчених праць з історії та теології, й ті праці помітили, чимало відомих європейських університетів запрошували його на свої кафедри, але він вернувся додому. Цей щедрий, тендітний з вигляду, схожий на юнака чоловік насправді мав чіпкі руки й гострі зуби, стійко боронив від сусідів свої маєтності й налітав з оружними залозами на сусідські, побивав він і побивали його, не каюся, очухавшись, знову сідав у сідло й брався за шаблю за прикладом і спонуканими іншими довколишніми шляхтичів. Мушкетом і шаблею захищав арианство — віру свого батька й свою власну, став покровителем всієї арианської протестантської секти на Волині, Житомирщині, на що вельми злобилися католики — єпископи та єпископи, не раз накликав на себе гнів коронного і польного гетьманів і навіть короля. А поза тим його не раз обирали маршалком рицарських сеймиків і ватажком всіляких ополчень, водив шляхту на війну проти шведів та московитів, врешті отримав високий уряд київського підкоморія та був обраний послом на сейм, а там — сенатором і в одночасся на початку цього, тисяча шістсот п'ятдесят сьомого року покинув усе, перейшов у православ'я й став на українську службу. Запальний, веселий, дотепний, не пишався своєю вченістю, своїм шляхетством, але й не відрикався від них, не підлещувався, не піддобрювався до закоржавілих у боях козаків, тримався незалежно та впевнено. "Цей собі в кашу наплювати не дасть", — сказав про нього Іван Богун. І все ж чимало старшин косувало у Немиричів бік, одні не до кінця довіряли йому, вважали, що плете свої тонкі мережки, недаремно ж отако з одрубу одчухнувся од високих польських урядів і привілеїв, інші вбачали в ньому надто могутнього суперника на своїх, українських урядах, потерпали за них, намагалися відтерти від гетьмана — не вдавалося. Юрій Немирич, принаймні поки що, ні на які уряди не претендував: "Я прийшов служити моїй українській вітчизні, мені байдуже ким — полковником чи простим козаком, але маю розум та досвід дипломатів, гріх засушити його".

Одні старшини раділи з приїзду Немирича, інші хитали головами: "Ой, приведе нас до біди цей лядський фертик, аріяньський вилупень". Та, зрештою, хто тільки в тім часі й з якої причини не хитав головами.

На самій раді не було одностайності в намірах і мислях, одні, насамперед лівобережці, бачили себе в злуці з Москвою, сподівалися, що московський самодержець прикриє їх могутньою рукою від татар та турків, від поляків також, прості козаки ще плекали надію, що цар братиме з усіх однаковий чинш, зрівняє всіх у правах, — либонь, урветься значним, які з такою погордою поглядають на чорних козаків, он і ниньки табуняться окремими гуртами, копилять губи з коштовними люльками; правобережні ж тягнули за Польщею, надто значні, домовиті козаки: "А вам, злидням, хто перегородив тином шлях у козацтво, було б не вигрівати черева на гарячих черенях у просі, а братися за шаблі, здобувати собі звиягу й козачі звання, та й тепер ще не пізно"; "Не хочемо ходити під московськими воєводами, не будемо платити чинш у московську калитку..."

Від посольського гурту відчахнувся московський посол Артамон Матвєєв, усміхнений і ясний лицем, і пішов услід за гетьманом. Прибув на Україну з грамотою, у якій Виговського навмисно названо не гетьманом, а писарем, вслід за ним прийшло московське військо, одна партія з князем Ромодановським стала в Переяславі, друга з думним дяком Ляпуновим — у Пирятині. Ще вчора Артамон Матвєєв бубонів Виговському в саме вухо: "...Ти виряди послів до шведського короля — нехай помириться з царем, нехай не сподіваються помочі від вас, пригрозить: якщо не помириться — підете на нього війною; та поприсилай до Києва з усіх полків по п'ять чоловік — справа буде велика, йде сюди з потужним військом боярин, намісник казанський Трубецький, збери харч по містах ваших черкаських та приготуй підводи", — залякував. Гетьман всі ті шемрання переповів старшині, й тепер двоє правобережних полковників Богун та Зеленський, немовби ненавмисне, поставили клинцями плечі й відтрутили Матвєєва від гетьмана, заступили йому путь. Матвєєв тицьнувся в один бік, у другий — клинці стояли твердо. А

гетьман зійшов на чопик горба, вклонився на всі боки, поклав на стіл булаву та бунчук. Й одразу залунало:

— Візьми булаву!

— Пануй!

Одначе Виговський булави не взяв. Мовби чекав інших, супротивних вигуків. Думки його двоїлися: зваба влади солодкою отрутою набігала в серце, надпив її з чари ковток, з самого верху, найпріснішого, всі солодощі на дні (хилиться до його ніг, неначе мак при дорозі, військо, дзвонять у церкві дзвони на його честь, благословляють хрестами єпископи, гримають гармати на башті), але там же й отрута. Пам'ятав, якою нелюдською напругою іноді стримував від непокори військо Хміль, як важко, до розлому голови, виважував плани битв, як скаженів і як стриг крижаними очима поля тих битв, як мало спав, як багато пив, як хапався правицею за серце і як рано впав, підтятий втратами та невдачами. Так то Хміль — могутній, залізний чоловік. А він чоловік звичайний, не зовсім крихкий, але без криці в серці, з добротою і ваганнями, з хитрощами й лукавством — наодинці поцінував себе тверезо. Чи витримає? Можна б і одійти завчасу... й тоді шкодувати весь вік... Якби якась вища сила розсудила раз і назавжди, подала певний знак...

Не подасть. Все — у власній правиці. Й невідомі не тільки путі Господні, а й свої власні. Куди ступити перший крок? Гетьмана всі вважали хитрим. Хитрими здебільшого вважають всіх писарів, а він з суддівського підписача піднявся до генерального писаря війська Запорозького. І був розумний. На раді говорив останнім, вислухавши думки всіх, виваживши, переваживши, одмірявши рівно стільки, скільки треба. І всі майже завжди погоджувалися з ним. Навіть Богдан. Хитрим вважали, бо ніколи його не бачили п'яним, знали, бачили, що любить жіночі солодощі, й ніколи не вловили на нецноті; а ще любив ошатний одяг, був охайний, чисто підголений, акуратний. Всі папери розкладені по скриньках, пера — затемперовані, ніколи нічого не згубив, ніколи нічого

не забував. Скарб, а не писар. Але сам Виговський знав: що б він не сказав, якою б міркою не відміряв, за ним ще стоїть гетьман. Його рішенець останній, його помилка відвічальна. Хміль своє право панувати, повелівати, навіть право на помилки, а то й своєвольства, завоював шаблею, хоробрістю, широтою душі, був він непостійний і мінливий, то ласкавий, то гнівний, то зі всіма запанібрата, а то й не приступися до нього, буйний в хмелю, розчулений в доброті. Виговський — завжди стриманий, зо всіма рівний, гнуздав свої пристрасті, всіх вислуховував з увагою — таких людей не вельми люблять, їх шанують, і все. У нього питали ради й поради, за рішеннями йшли до Хмеля. І ось тепер всі рішення йому приймати самому. Й треба було хоча б чимось застерегтися. Й він сказав:

— Не візьму сеї булави. Тяжкий час настав, тяжка година. Й ніхто нам не зичить добра. Хміль царю московському підкорився, й ми з ним. І я Хмелевої домови ламати не гожий, хоч вона й не на вічні часи, з смертю Хмеля втратила силу. Але нині цар прислав такі умови, що за ними козацькі вольності зводяться на хух. Я ж ні в чийй неволі бути не хочу. І поготів вести когось за собою в неволю. Ось вже зараз він на догоду ляхам вимагає, щоб я покарав Антона Ждановича, котрий скурав Краків і Варшаву. Ждановича посилав туди не я, а Хміль... Зрікаюся булави й нарікаю обрати когось іншого, хто на такі факції здатний або хто вміє знайти викрут чи хоча б стежку хитру... — й замовк. Стояв над козацьким морем і зорив у далечінь. Вона була порожня й сумна. Вижаті ниви: стерні в полі й стерні в серці, й невидимий слід за журавлями, які полетіли й вернуться, і ніколи не вернеться прогаяне людиною, втрачене, загублене. Ген на горі — мовби й не відбувалося нічого у світі — вимахував руками вітряк о двох палубах, молов мливо, молов, як і десять, і сто, й, може, тисячу літ тому, й мельника, який меле зерно, нічого, окрім борошна, не обходить, щоб було м'яке і сухе. На мить гетьман позаздрив тій невідомій людині і уявив мельником себе, обіп'ятого мішком, обсипаного борошном.

— Майже всі ви горіли в огні збаразькому, берестечковому, корсунському... Мали тоді перед собою певного ворога і певну путь. А

тепер путь треба видивлятися й вивіряти кожен крок... Гетьман ступає попереду... Обмисліть же гаразд, кому найбільше вірите, за ким підете без вагання. Щоб не звинуватили потім, якщо та путь виявиться гарячою...

Відтиснутий корсунцями, Матвій стояв під самим лісом — кілька невисоких, корякуватих дубів, а далі дорога в прижовклу осінню березово-кленову гущавінь, звідси не чув, що говорив гетьман, тільки бачив, як пішов він з горба, як за ним побігла старшина, меткий Богун захопився за обсіпану самоцвітами гнuzдечку, ще кілька старшин майже силоміць стягли Виговського з коня й повели на горб, а вже назустріч ішов тлустий, важкий Зарудний, ніс на випростаних руках булаву:

— Пануй, батьку!

Й ще кілька голосів:

— Станьмо одностайно за наші вольності!

— Не хочемо перемін! Воліємо, щоб було, як колись.

— Пануй, підемо за тобою хоч у пекло!

Й жодного іншого голосу.

Сі голоси були дужі, на все поле, й Матвій чув їх. І косував оком назад, під сусіднього дуба, де з гуртом козаків стояв полтавський полковник Мартин Пушкар. Доволі літній чоловік у простій одежі, високий, худий, сутулий, з білобровим обличчям, сивим вусом, один кінчик якого звисав, а другий стирчав убік. Матвій видів напругу на його обличчі — той був готовий вступити до боротьби, але бачив — не випадає. Якби хоч хтось подав за нього голос або сталась якась шванка... Він любив шванки... Коли Виговський пішов з горба, він аж похилився й стиснув долоню, якою тримався за дубову гілку, й гілка

хруснула, а коли Виговського повели назад, кинув гілку собі під ноги. Матвій дозирався, чи не видно в гурті полтавців Супруна, але його не було, не було його й серед коноводів, які тримали в повідді коні Пушкаря, його сотників та довірчих козаків, коні скубли з дубів листя й одганяли хвостами лютих осінніх гедзів. Матвієві кортіло підійти до полтавців та запитати про брата, але щось стримало.

Вдарили срібні тимпани — гетьман узяв булаву до рук. На червоний верх шапки козака, який стояв попереду Матвія, сів великий жовтогарячий метелик, стріпнув крильцями й затих — либонь, прийняв козаку шапку за квітку. Поворушив вусиками, бридливо переступив ніжками на нагрітій сукнині, полетів. Коли Матвій перевів погляд на пагорб, гетьмана там уже не було.

V

Матвій поспішав додому (його душа вже була біля Федори, усміхалася їй, ластилася до її білих струнких ніг), сивий з білою зізодою на лобі румак ішов то чвалом, то ристю, позаду йойкав селезінкою брюхатий чалий кінь, на якому куняв Сидір. За всю дорогу чи й обмовилися кількома словами: неговіркі обоє, після притичини з бортними соснами воліли не вступати до розмов, навіть поглядами розминалися, жили поруч, але мовби одгороджені стіною. Лише раз, коли їм у селі перейшла дорогу ряба свиня з колодкою на шії і Сидір з усієї сили шмагонув її нагайкою, поклавши через усю спину кривавого басамана, а свиня заверещала й зопалу кинулася під ноги Матвієвому коневі, Журавка сердито сказав:

— Для чого? Вона тебе чіпає...

Сидір заграв нагайкою:

— Нехай не переходить дорогу.

Матвій сплюнув у порохню дороги й більше не обзивався.

Квапили Матвія ластівки, які мчали поперед коня над дорогою, квапив, вимахуючи крильми, похилений шестикрилий вітряк на овиді, квапили схожі на подушки в мережаних напірниках хмарки, які обганяли його, й він торкав нагайкою коня. Торкав майже мимохіть, а сам перебирав у пам'яті по вузликові вервечку останніх днів, зсотану туги, міцно — деякі вузлики зав'язані так, що їх не розв'язати. Після ради в полі старшина ще збиралася в хаті, по тому бенкетували, осавули, підосавули, писарі бенкетували окремо, пізно увечері туди прийшли козаки, які подавали старшині на столи, й тепер усі разом перемелювали язиками змелене в старшинських жорнах і пересіяне словесне мливо, додаючи туди власних висівок: "За гетьмана небіжчика ви не мали ради, тепер ви обрали на гетьмана мене, я чинитиму все за вашою згодою, нині король шведський закликає нас до спілки, цар же прислав грамоту, в якій наказує, щоб ми покарали Антона Ждановича за краківський похід, і докоряє нам, буцімто ми хочемо його зрадити: "Чи довго ви хильці справлятимете", каже, то ж радьте, що чинити, моя душа не лежить до роз'єднання з царською величністю, а ви кажіть свою думку"; "ми не зламаємо присяги цареві", "не відкинемося від царської величності, триматимемося ладу, який учинив Хміль"; "не гаразд нам, пане гетьмане, під царем бути, ще сам цар так-сяк, а старшина в нього лиха, хоче завдати нас у неволю та добра наші відняти". "Проситимемо його величність і наполягатимемо, щоб наші права та вольності поважав, статей переяславських допильновував, а ми навзаєм плататимемо йому щирістю, ні на чії лестощі не схилитимемося, так я цареві й одпишу". "Як ти вчиниш, так ми й будемо". "Чини по присязі царській", — похмуро, з притиском — Пушкар. "Я царю присяги не складав, складав її Хмельницький". "Все військо складало присягу, ти ж кому складав присягу — шаблі чи пищалі?" "Шаблі". "Цар жалування обіцяє прислати". "Оце їхні гроші, — ей, корчмарю, візьмеш плату мідяками?" "Не візьму". "Нехай великий государ хоч і з паперу грошей наріже й буде на них його ім'я, я радо їх візьму", — Пушкар. "І порохню з його чобіт злижеш?" — Лісницький. "Годі вам, ще перегризетесь. Не для того зібралися", — гетьман. Поволі затихли.

По тому всі поїхали до Києва, де гетьман мав поблагословитися в церкві. Поруйнований та попалений за війну Київ чорнів пусткою, тільки Поділ жив і вирував, та на горі біля Десятинної сиділо російське військо з воєводами, замок оминули, крутою, вибоїстою, позмієною корінням дорогою через яри та приярки добулися до Подолу, до Братського монастиря, де й посходили з коней і де в церкві єпископ чернігівський Лазар Баранович покропив святою водою гетьманські булаву, бунчук і шаблю. При тому були присутні московські воєводи, єпископ запросив їх та генеральну старшину на обід, і там ширмували через стіл словами, то скроплюючи їх міцнюючою горілкою литовською пінною, то підсолоджуючи волоським вином. Бутурлін докоряв Виговському, що не оповістив царя о гетьманських виборах, а той віддавав назад слова дощіпливі з причини означення його й далі в листах писарем, крутійства, і вивершив свою мову в той спосіб, що нехай цар накаже не ламати наших вольностей, а ми тоді йому будемо раді служити, на всякого ворога бити й ніколи не відкинемося від його величності... Щиро казав гетьман сі слова чи ні, не вгадати — стелив мову виважено, а сам сидів незворушний, і вигляд мав упевнений, непроникний, задумливий. І чи то проміряв невидиму відстань уперед, чи то оглядався назад.

Їхали з Києва на Бориспіль, далі на Переяслав, Золотоношу до Градизька. Дорога далека й пустельна — чумацькі валки йдуть іншими шляхами — вижаті поля, на яких у пасмах туману манячать табуни корів та овечок, самотні, задумані вітряки на горбах, пронизана приземним промінням гущавінь дібров, де пахне прілим листям і грибами й де серце гупає, аж його стукіт чути в ліщиновій тиші — лісові нетрі підступні, небезпечні — затріщить гілля, й рука сама падає до кобури з пістолем — дика свиня з поросятами проламується крізь чагарник, бемкне вгорі, й кінь сторожко поведе вухами; білка зронила шишку; — і крумкіт ворона, й шкварчання та лемент сойок, і таємничий стукіт дятла, й вовче виття до вечірньої зорі в глибині лісу; але все те тільки підсторога до людських згуків, бо й немає у світі звіра, небезпечнішого за людину, навіть коли вона при каганцеві в хатньому теплі. Зупинилися на ніч під Хоцьками в корчмі, поставили під повітку коні, навісили їм по пихтіру з сіном, самі сіли до борщу та смажених в'юнів, як раптом затупотіло, загалакало

"Пугу, пугу", й до корчми вшелешкався гурт запорожців ("Корчмарю, горілки, пива, а ці чорняки що трощать? В'юни! І нам в'юнів, і ковбас, і кишки з гречаною кашею... Нема кишки? Га-га — твої випустимо"), полізли за стіл, спочатку з того кінця, а далі обсіли увесь стіл, пелехатий, носатий, з гадюччям вусів запорожець посунув ліктем Сидорову вечерю й хряпнув на долівку кухоль з пивом, Сидір подивився й мовчки скинув зі столу кухоль, щойно поставлений корчмарем перед запорожцем, той замахнувся кулацюрою, але Сидір так само мовчки вхопив січовика за руку й стиснув, що той похилився з лави, а тоді шарпнувся й вихопив шаблю. Але мармулуватий, тюхтіюватий з вигляду Сидір вже стояв біля печі і в його руці чорною гадюкою сичала велетенська залізна з коротким дерев'яним держалном кочерга. Посхоплювалися інші запорожці—кармазини, грезети, саєти, срібло — на Січі барложаться в просмоляних сорочках, а то й голі, а їдуть на Україну, одягаються, неначе шляхта — спопеляли очима двох чорняків, — Мусій, гожий господар, святешню одержу поховав до тороків, у дорогу зодягнув стару, змицькану чумарку, — й хто зна, чим би скінчилася ця утарчка, та Матвій, відаючи, що їхні з Сидором сили проти сеї малі, вдався до хитрощів:

— Гей, чого це ви звар'ювалися? Хто з вас був під Збаражем чи під Зборовим? А може, хтось пам'ятає Жовті Води? Щось ви мені не по знаку, хлопці... — вигукнув хвацько, відважно, пильно приховавши страх.

— Журавка, Супрун? — мовив рябий, зі шрамом під лівим оком запорожець.

— Не Супрун, а Матвій. Поруч з братом сходили шаблі з лядськими.

— І я не під возом спав...

— То за віщо нам зараз гризтися?...

— Він кухля мого потурих, — вказав шаблею на Сидора пелехатий запорожець.

— Спершу ти — його кухля... За онучу звели бучу... Корчмарю, всім по півкварти пінної...

На тому й скінчилося. Матвій же, облягшись у тісному ванькирчику з Сидором на ніч, про всяк випадок заложив двері тією самою кочергою, якою хотів оборонятися Сидір, й довго не спав, думав про те, що чомусь-то роз'їздилися запорожці по Україні, раніше сиділи на Січі та воювали з татарами, турками, обирали та скидали по кілька разів на рік кошових, курінних, а тепер тручаються в справи Гетьманщини, хочуть, аби й гетьмани брали булаву з запорозьких рук, хотіли втулити її своєму Барабашеві, — це від Хмеля такий хміль у голови, Запорожжя настановило його гетьманом. І тепер вважають — без Січі зась і кроку. Тичуть свій глек на капусту, якої не шаткували. Вони там шаткують свою, з нами не діляться. Мусимо ж вдавати, що їхнє заткало також тут. Одразу по раді в Чигирині гетьман написав їм (Матвій того листа перебіловував), що, мовляв, не має себе й за гетьмана справжнього, доки його не признає січове товариство, "оскільки ви, військо низове Запорозьке, складаєте корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим городовим україно-малоросійським військам, правдешньої братії своєї; отак хай і влада ваша верховодить і має силу у вибранні й постановленні собі гетьмана. Вільно вам, братам нашим, мене від того уряду відмінити, а наставити й затвердити за своїм бажанням на ту достойність іншого". Гетьман лестив січовим дідам та гультіпакам, обіцявся сповняти їхню волю, посилав низький уклін, а з ним три тисячі битих талярів — дві з військового скарбу, а одну з власної шкатули, й зичив їм усім "доброго здоров'я від пана Бога і щасливо заживати на довгі літа життя-буття".

Матвій намалював в уяві образ гетьмана, як він кривився й плювався, складаючи того листа, й собі сплюнув на долівку, але не осудив гетьмана: заходити в розмир з Січчю не випадало. Запорожці відповіли крутійськи, докоряли Виговському, що вибори відбулися без них, відтак

зроняли: "Але оскільки це вже сталося, то й ми для загального добра нашої православної вітчизни того постановлення порушувати і знімати не хочемо, кладучи на те премудрий Божий нагляд", закликали Виговського йти шляхом Богдана Хмельницького "і без нашої волі та військової ради не зачинати ніяких затівок та новинок", нагадували, що низове самохітне товариство повернулося з спільного з московитами походу на Литву і в Інфлянти зі здобиччю та винагородою від царя, просили та наказували "не змінювати вірності його царській величності", "а коли б ваша милість пан побачив некорисне щось до себе і для нашої вітчизни з боку його величності, то можеш, не міняючи своєї вірності, писати й просити про те до його пресвітлої величності через своїх послів, — ми сподіваємося, що... його царська величність не зволить відмовити своєї монаршої благодаті, зважаючи тим більше на те, що має від нас міцний, здавна бажаний для його богохранимої православної держави захист і охорону від ворогів Хреста Господнього — турків та татар. І не зможе відтак той спільний християнський ворог безпечно вступати своєю багаточисленною силою (як бувало перед оцім) у його царську державу і розвивати свої басурманські хоругви під самою столицею".

Матвій кріпко думав над сими останніми словами, він і сам знав, що турботами всемогущого Бога та запорозькою зброєю християнському ворогу перетято шляхи до московитської столиці, що й інші європейські столиці не скурані, бо не скурана стоїть Січ запорозька, одначе північні вітри непостійні, й рідко коли повіває звідти теплом, здебільшого сіверко пронизує до кісток, там власний нарід голий і неприхищений, ще й батожений без усякої причини; та й низовий запорозький вітер тягкий і також непостійний, як непостійні самі січовики. Ще й отакі вони баламутні, ворохобні, мають себе за корінь землі, а всіх інших за пустоцвіт. Матвій хоч сам не поодлежував боків по січових куренях — ставив риболовні гарди по річках та тягав важкі матули по озерах — все ж набачився там всякого — доброго й поганого. І міркувалося йому, що самими тільки походами, гультіпацтвом та шаблюванням жити не можна, що галасом та танцями нарід не нагодуєш, а треба сіяти хліб, і класти зруби, і брати в оборону не лише лицарську Січ, а увесь край, ото ж

корінь життя не вони, січовики, а всі козаки, й насамперед городові й посполиті також.

Херхелювали ж обидві сторони — і запорожці, й Виговський, вони знали: якщо не визнають його гетьманом, він булави не покладе і шкоди їм завдасть немалої, отож вдавали благословення, Виговський також відав, що якось обійдеться без запорожців, але ліпше, коли матиме з ними спілку.

...Та ось вже сивий потягнув повіддя, з лівої руки махнули, привітали сивими чупринами очерети Ястребщини — болота, недавнечко прикупленого Матвієм разом з лужком — Обложками, блиснуло поміж дубів озерце — Рогачик — також Матвієве, і кінь зупинився біля високих цвяхованих дубових воріт, в ушули яких поввірчувані мідні кілечка для в'язання коней.

І ось вже веде в поводі коня й чує, як знайомо дзінькає в дійницю молоко — челядниця Явдоха саме доїть у хліві корови — від того на душі стає спокійно, затишно (бачить навіть мисленим зором, як тугі цівки б'ють у спінене молоко на дні дійниці), Явдоха подоїть корови й носитиме до хати дійниці, прикриваючи їх хвартухом від пристріту, хоч тут і пристрівати нікому, але так ведеться, і ось вже ступає по дошках ґанку, вже виціловує Федору та накидає їй на високі плечі легкий, білоносовий, підбитий хутром куниць кунтуш (разок намиста з великих — галагузьких — перлів залишив у кишені, одягне на шию перед тим, як лягатимуть у ліжку), а вже Дениско, якому п'ять років, уп'явся рученятами в дерев'яного козака на коні, а зубами в посианий маком медяник, а Катеринка — доходить до року, спинається на ніжки, тримаючись за лозові прутики ліжечка, — надула губенята, зиркає спідлоба, та раптом заусміхалася беззубим ротом, потяглася до нього рученятами — впізнала: "Та... та...", і солодкий до щемкості мед потік Матвієві в серце, він узяв донечку на руки й притиснув її до грудей, до обличчя, вколовши дитя вусами, й воно раптом заплакало.

— Цур тобі, прудивусе, — сказала Федора й забрала Катеринку, котру Матвієві не хотілося віддавати. По тому він вибирав з воза поклажу, а оскільки вже й споночило, узяв великий мідний ліхтар та обдивився воли і коні, сам понавішував замки й спустив з прив'язі двох псів. Подвір'я в нього широке, єде розгулятися псам, й загороджене щільно. Одразу в ліву руку — хата з кімнатою та коморою, в праву — хліви й повітка під одним накриттям — заломлені літерою "Г", — від воріт уподовж вулиці, а далі вподовж двору, — за ними круглий лісяний курник, чималий саж, погріб з льодовнею, вниз по схилу — дві клуні й омшаник для бджіл, там висока огорожа з теслиць і другі ворота з високим перелазом, від якого стежки до підсусідків.

Вечеряв поспіхом, скупо розповідаючи про те, де був і що бачив за три останні тижні. Подавала на стіл Горпина, далека Федорина родичка, яка була їм трохи за родичку, більше ж — за кухарку й ключницю, нетерпляче чекав, коли поснуть діти (Дениско вже куняв) і вкладеться в хаті на печі Горпина. Вона ще довго тарабанила горілками і мисками — чесно відробляє харчі; Горпина й своя, Федора й пощебече до неї, й водночас, нічого не кажучи, уміє посунути на потрібну відстань, поставити на місце — хистке й не зовсім певне, напівродички, напівнаймички, поставити на кілька щаблів нижче себе, та й не тільки її, а й Матвія, який, до речі, не раз заступався за Горпину, намагався стерти між дружиною та її тіткою оту відстань, одначе те йому не вдавалося. Якщо Матвій розпасіюється за щось вельми, то на часину примовкне й Федора, але потім надолужить на всьому. Горпину вона навчила бути поштивою і чепурною, раніше та витирала ложки замацьканим фартухом, чарки несла, затиснувши їх пучками зсередини...

Матвій з Федорою і дітьми спали в кімнаті. Одначе Катеринка спати не хотіла, в неї розболівся животик — обжовтила дві пелюшки — й Матвій поклав дитя собі на плече, носив по кімнаті, невміло наспівуючи "Котика". Інших дитячих пісень не знав, доспівував до кінця й починав знову:

Ой ти, коте-котино,

Засни, моя дитино...

Маленькою червоною зіркою сяяла в кутку перед визолоченим образом Христа-Спасителя лампада, Федора вже лежала в тонкій сорочці на ліжку, засланому білим, з буцького полотна простирадлом, втомлена, розніжена, зваблива, ноги накрила шовковою ковдрою. Федора надзвичайно гарна — ставна, висока, білолиця, довговида, синьоока, з високим чолом, великим рівним носом, великими губами, білими, повними руками — нестеменно панянка. Та вона й була трохи панянкою — поповою дочкою, одначе її батько давно помер, і Федора з матір'ю та меншим братом впали у великі злидні, либонь, через те й віддалася за Матвія. Але не тільки через те — сваталися до Федори й інші маєтні люди, навіть один підтоптаний сотник, але Федорина мати радила дочці виходити за Матвія, відгадавши в ньому доброту, чесність, поштивість, знала напевне, що він триматиметься господарства, леліятиме її дочку, пошанує і її старість. Федора довго вагалася, Матвій і понині пам'ятає той вирішальний вечір, коли вони стояли з Федорою під волоським горіхом і в неї були сумні і затуманені очі, й десь у тих туманах блукав він, Матвій, і йому стало страшно. Він був переповнений любов'ю і на все довкола дивився крізь ніжну голубу шалінку, й хвилювала, тривожила й радувала по-справжньому його тільки вона, Федора, жив нею, її строем душі, її настроєм; іноді йому здавалося, що вона чекає на нього і її слова до нього бринять ласкою, іноді ж приходив — і очі її були холодні, навіть злі, вони дивилися кудись повз нього, й тоді здавалося, що вона не хоче його й знати. Матвій тривожився: куди вона дивиться, що, кого згадує? Тоді йому здавалося, що вона згадує когось іншого, й боявся, що одного разу вернеться до того невідомого козака. Він кохав її все дужче й дужче, все його життя було заповнене нею, вона ж стрічала його то з тихою радістю, то вороже. Він геть увесь був у її руках, у її волі, вже й жив по її велінню, боявся, що одного дня вона прожене його, боявся її холоду, крижинок у її очах, і чекав, коли у тих крижінках відіб'ється сонячний промінь. Іноді думав і про те, що з отакого його підданства їхнє життя може скластися погано, що, може, краще б відкинутися від неї, знайти якусь просту дівчину... Він так стермосувався душею, так виснажився любов'ю, що того вечора вирішив покласти

всьому край, і перед тим, як попрощатися, отерпаючи душею, запитав прямо: "Федоро, підеш за мене?". А коли Федора тихо, якось натужно вимовила "так", він і тоді не одважився обняти її на всю силу своєї любові, жаги та спраги, а невміло взяв за руку й сказав, неначе попові чи крамареві: "Дякую. Побачиш — не пошкодуєш". Матвій упевнений, що вона не шкодує. Ну, хіба трішки-трішки... Коли ото, буває, наїдуть гості з Чигирина, молоді писарі та осавули. Випивши, вони безсоромно пасуть Федору очима, п'ють її здоров'я з слизькувато-гречними речами, а одного разу красунчик-підосавул Нечитр Коцемаха, крутнувши хвацького вуса, сказав на вухо своєму сусідові, але так, що почули всі: "Такий пеньок і таку кралю висватав. Мать', купив". Ще трохи, й Матвій зарубав би його шаблею.

Ні, Матвій не обманювався щодо власної персони, поціновував себе гранично тверезо та точно: звичайний козак невеликої вроди — чоло високе, ніс з горбинкою, трохи завеликі вуха й вузькі губи (давно відгадав і знав: Федора не любить цілуватися з ним саме через ті губи), чуб рідкий, але ще тримається, на відміну від молодшого за нього Супруна, в якого на голові вже чималі плеса, а вуса густі, пишні, шовкові: вигляд має простенький, мужицький, ні понурий, ні веселий, більшою мірою мовчазний, ніж говіркий, впертий, достоту обережний, проте має й чималі чесноти: до ката працьовитий, чіпкий, добрий, відданий сім'ї та родині, майже непитущий, ощадливий, а основне — розумний. Не розумака, не мудрагель, просто чоловік дошпетний, проникливий, пам'ятливий, ще й грамотненький, і ту свою грамотність користує на всю силу. Розчовпає будь-яку справу, розплутає будь-який клубок. Матвій на десять років старший Федори, але різниці в роках майже не помітно: виглядає молодо, свіжо, надто молоді в нього очі, та ще й добрі, ось це Федора відмітила давно. Матвій вельми поціновує Федору, особливо її шляхетність; все оце: постільні лиштви, змиті дитячі голівки, шапки з літеплом щосуботи, у які спочатку лінувався лізти, а тепер купається залюбки, занавіски на вікнах, канупер, ласкавець, любисток, лаплахи в кухлях відповідно до пори року, урочистість і побожність у свята — від неї, з попового дому; з нею мовби ступив на вищий щабель життя. Матвій вельми вдячний їй за це, пишається малжонкою, палко її кохає, дякує

Богові та долі, що послали йому таку дружину, і трохи, в імлістій, притемненій глибині боїться якогось перестріту, чогось невідомого — аби не довелося платити чимось надто великим за це щастя. З Федорою змінився увесь триб Матвієвого життя, зникла колишня дрібна ощадливість, яка межувала з скнарістю, Федора його переконала, що вони можуть жити в достатку, не шикуючи, але й не відрізаючи від кожного шматка, інакше навіщо й живуть, на той світ з собою нічого не візьмеш, а дітям вже є що залишити.

Двічі Катеринка засинала на плечі, двічі клав у ліжечко, й вона прокидалася, починала пхикати, врешті заснула. Укутав її маленьким ліжничком, попідтикав його, роздягнувся, ліг у ліжко... Федора вже спала. Він не одважився будити її. Почалапав у куток і дмухнув на лампаду.

Прокинувся не знати від чого. Мацнув рукою — Федори поруч не було. Повернув голову праворуч — кімната була затоплена місячною повинню, місячне сяйво потоками лилося у вікно, і в тому зеленому сяйві стояла біля вікна висока гнучка постать. То була Федора — гола, руками обійняла себе за плечі, місячне сяйво струменіло по ній, а вона похитувалася з боку на бік. Матвій хотів окликнути її й боявся, дихав важко, підвівся, доторкнувся долонями до гарячих плечей.

— Чого ти?

Вона затремтіла й похлинулася плачем:

— Тужно мені...

— Ну... чого тобі тужно, мила?

— Не знаю... Тужно...

Знала. Іншого життя хотіла, інших рук на плечі.

— Нікому не тужно, а тобі... Пройде, — і гладив плечі, стан... — А сорочка де?

— Блохи...

Вже не дошукувався правди, пестив і повісив Федорі на шию намисто з галагузьких перлів, а по тому кохав спрагло, палко, грубо, вона ж ледь відповідала, але йому вистачало й того.

Наступного дня, з самого ранку, шаткували капусту — Матвій поспішав запорати господарські справи, адже по кількох днях мав від'їхати до Чигирина, до канцелярії, п'ять вигострених до жаскості ножів змагалися з п'ятьма не менш гострими жіночими язиками — два язики дружин підсусідків і три підпомічників, Федора подавала напівсухий, у сніпках кріп, яблука: вимочені в капусті, вони тугі й запахущі, й аж п'янки, і керувала всім; дарма що городяночка, вміла майже все і всьому давала лад. Нагиналася за вишневими гілками з попаленим осінню листям, і її крутий стан вабив та полохав Матвіїв зір, запарубкувавши допізна, всією нерозтраченою чоловічою невгамовною силою линув до дружини, чим аж набридав їй.

Дениско об'ївся хряп, Матвій відняв кілька й нагримав на нього — боявся, аби не занедужав на живіт, за дітьми вболівав душею, дужче, ніж дружина, — великою білою качалкою стоптував у діжки капусту — що дужче її стопчеш, то смаковитішою буде. Капусти потрібно багато, зима довга, сім'я не маленька, а ще ж зимою повезе в подарунок старшим канцеляристам, знайомим старшинам, про Матвійову-Федорину капусту — поголос на всю генеральну канцелярію. Докінчували соління наступного дня після обіду, а надвечір завітав жаданий і несподіваний гість — Супрун, їхав з Чигирина, куди возив якусь цидулу від полтавського полковника, й завернув на хутір.

— Ти що, повернувся у полк на службу? — запитав його Матвій.

— Чом би й ні, — ухильно відказав Супрун. — Ти ж і досі обтираєш кутки в канцелярії.

Матвій хотів сказати, що обтирає з користю, — не сказав. Може, й Супрун нарешті утихомириться, знайде свій життєвий переліг...

Він сидів за столом розхристаний, насмішкуватий, як і завше, — худе, кібцювате обличчя ледь підняте догори, на вилицях темніли жовна, хилив чарку за чаркою й гострим оком косував на Федору, не приховував свого захоплення братовою; бачив братову не раз, і однак приголомшила вона його своєю розквітлою красою, величавістю — та ще ж невідь-чого (щоправда, неділя) вирядилася в плахту жовту грезетову й зелену шнурівку, одягла на голову кораблик парчевий, — погордою, щось у ньому милувалося нею, а щось дратувалося, перше пригасало, друге розжохувалося, а вона не приховувала своєї погорди, зажартовувала з Супруном і майже непомітно бридилася — як він їсть, як п'є-сьорбає й гикає, руки витирає об чоботи, — Матвій не міг зрозуміти, чого це, й сердився. А Супрун випив чотири чи п'ять чарок — не помічав. А може, й помічав, не подавав вигляду. Величаво плавала по хаті Федора, висока, ставна, тонкостанна, й такі ж тонкостанні стояли на полицях судника кубки з лебедями, куманці та стоянці й теж, здавалося, поблискували погордливо мальованими боками. Супрун кутуляв капуста і чоботом дратувався з кошеним, воно надувало хвіст й то відбігало, то знову кидалося на чобіт.

Несподівано, й хто зна чому, Супрун поставив у мислі поруч Федори свою Мокрину — вперше в житті поставив дружину поруч з іншою малжонкою. І вперше побачив, яка його жінка вже стара — як та маківка, що не тільки відцвіла й облетіла, а й засохла. Та вона вже й сама не думає про себе як про молодицю, а тільки як про матір, господиню, якій треба доглянути дітей, нагодувати чоловіка, попорати товар, й жила лише для сім'ї. І що вона бачила в цьому світі? Йому стало шкода Мокрину, а з нею й себе, можливо, вперше на віку. Одвів погляд од Федори, обдивлявся хату, ніби ніколи тут не був: пучки зілля за трямом і віночки на стінах, ворочки й вузлики з насінням біля пічної стіни,

на покутній стіні на килимі дві шаблі, дві рушніці, кілька пістолів — убранство хати вже не бідняцьке, але ще й не панське. Одначе перевисає в панщизну.

Й що солодші подавала Федора напої, то кисліше ставало на душі в Супруна, він і сам не знав, чому, й аж сердився на себе, адже завжди пишався братом — його вченістю, дошпетністю, статковістю, навіть його дружиною, яка, як признатися по правді, великою приязню до нього не відзначалася ніколи, навпаки, чомусь трохи побоювалася його. Через те й приїздив рідко. Федора під злість не раз виказувала чоловікові незугарність його брата, намагалася вколоти, а то й принизити, й то невідь-чому, Супрун ніколи не набивався їй у близькі родичі, навідував їх рідко, навіть від гостинців відмовлявся, можливо, вона здогадувалася, що Матвій нишком передає щось Мокрині та Супруновим дітям. Проте Федорину матір і братика не обділяє увагою та ласкою, їздять вони до них у гості й на храмові свята, й просто так, і гостинцями їх засипає, теща не знає, де посадовити й чим частувати зятя, а молодий шурина заглядає Матвієві в рота, ловить кожне його слово і оперізується дорогою Матвієвою шаблею та дибцяє з нею по хаті, як молодий бузько. Щоправда, для жінки чоловікові родичі — то од віку чужа держава, суджена в пограниччя, як і навпаки, й рідко коли між ними тримається мир та злагода, ревність і заздрість стримлять гострими кляками — пограничними стовпами, одне й друге ревно пильнують, аби не передати тим чи тим більше гостинності, приязні, ласки, дарунків.

Але тут було ще щось інше, глибоко приховане, Федорі чомусь здавалося, що ворохобний, завжди чимось невдоволений Супрун може повести на криві стежки її чоловіка, збити з пантелику, знеохотити до господарства та дітей. Матвій має зрозуміти, яке щастя впало йому до рук; він і поціновує, і поціновує її Супрун, але водночас своїми кпинами "про бабів, яких сім штук за цибулину", про "обабілих козаків, які поприлипали до спідниць", мовби щось обламає на зеленому сімейному дереві, яке доглядає Федора. Так, вона не раз думала про те, що, якби доля була ласкавіша до неї, то могла б прожити в палатах, одначе не склалося, те вже за горбом, треба пильнувати того, що є, та посувати

чоловіка до вищих порогів. Вона його й посувала — щодня, щогодини, — вказувала йому, чого і як доп'яли той он і той, з ким водять кумпанію, що мають за труди свої, з одного боку попихала чоловіком, навіть принижувала, скільки могла, з іншого вважала, що там, нагорі, його не поцінують, як треба, не віддають йому належного за великії труди та розум, й ревню кидалася на захист, якщо хтось намагався применшити його заслуги, принизити. А саме це, хоч і в жарт, намагався робити Супрун. Та й що взагалі міг дати її чоловікові такий брат, як Супрун, який тільки скрипить, чорнить усе на світі, зі всіма загризається, всіх навертає у ворогів. Супрунові похвали, Супрунове захоплення нею приємні їй, як і кожній жінці, однак вона б воліла, щоби Матвій тримався якомога далі від брата. Проте бачила, що відданий до решти сім'ї та їй, Федорі, Матвій вельми печалиться братовою долею, переживає за нього, ніколи не викине брата з серця та мислей, — то вже щось незрозуміле Федорі, й вона пасіювала та ятрилася злістю, однак зовні вигляду не подавала. "Щось у тебе, Федоро, куліш пересолений, чи не закохалася в когось, Матвій хати не тримається, все з гетьманами роз'їжджає, не боїшся, що десь у гречку скочить", "нехай скакає, тоді я — в коноплі, вони вищі за гречку", "наглядай, Матвію, така краля, може й з шляхтичем знюхатися", "вже мої діти за нею наглядають". Й хлюпала з Супрункової чарки горілка, й натирав часником окрайця, як якийсь посполитий чи старець, і приповідки його майже всі горілчані, грубі й старі, як світ: "Пішла, наче брехня по селу", "Чоловік не скотина, більше відра не вип'є", "Де п'ють, там і ллють".

По обіді Матвій показував братові хазяйство. Щось його втримувало від того, а щось підштовхувало: "Нехай бачить, швидше за розум візьметься", та й спирали груди гордощі — он чого сягнув він, молодший Журавка, батько-мати того вже не побачать, нехай бачить хоч брат. Немов знічев'я завів до комори, а там жито, пшениця, крупи в кадівбах, дубових та плетених із соломи, воску шість кругів, тютюну шість каменів, юхти, мерлушок більше як по десятку в'язок, сало та м'ясо в боднях, солоні качки, солоні індички, полотно в сувоях — неначе не комора, а крамниця жидівська. Ще й кілька куф горілки — оковитої і простої, нашафованої власними руками, у власних казанах. По тому вивів брата

на подвір'я; Матвіїв двір на згірку, в праву від хати руку хліви та комори, і стайня, повітка, а в ній два плуги дерев'яні, кожен на три пари волів, і плужок легенький, мідний, борони, вози та сани, за хлівами курник, саж, дві клуні, з лівого — лісяний хлів, за повіткою сад (сливи привезені аж з Семиграда), якому літ десять, саме в буянні сили, цього літа вродило яблук і груш — нікуди дівати, за садом ще дві хати — Матвієві хати, в них живуть підсусідки: Каленик Нишпорка та Трохим В'юн. Ще є в Матвія троє підпомічників, які мешкають у власних хатах — далі по хутору, в котрому дві вулиці. Від подвір'я в пониззя спадає город (вся Матвієва земля трохи далі, двома клинами), за городом — луг грудковий, а вже за ним — луг мокрий і ліс.

Запалили люльки, брели лугом, попереду біг пес Ґнотик — мисливський пес, щоправда, мішаної породи, має Матвій і такого, піднімав з трави посмітюх та куріпок, розполохав дроздів на обкльованому калиновому кущі, калинові ягоди червоніли на чорноземлі, неначе краплі крові, вгорі хрестом розіп'явся коршак ("мій коршак" — з гордістю й самоіронією), щовечора він облітає свої володіння й сідає на одному й тому ж місці — зламаній олешині над струмком, захвицькав її послідом до білого; повернули ліворуч, там ще один Матвіїв луг, прикуплений недавно, він переходить у болото, де трави також хороші, але доводиться косити у воді, увесь день на ногах: окраєць хліба, сало й цибуля в шаньці через плече, за всенький день не присядеш, Матвій сам вже не косить, косять підсусідки; сіно Матвій продає, але взяти його можна тільки тоді, як замерзне болото. Попригнічувані вербовим гіллям, стоги стояли сірі й мовчазні, і весь луг о цій порі був пустельний, сірий, похмурий, Рогачик брижив непривітні холодні хвилі, на поверхні плавало зчорніле вербове та дубове листя. Зупинилися під дубом, під яким любили варити кашу косарі, там чорніла кашоварня, і Матвій сказав:

— Сидір тягає лінів, завбільшки як чоботи. А взимку, по льоду, на дохлятину — сомів. Минулої зими випер сома в два пуди, диво, що той його самого не заволік під лід. Озеро рибне, та все не налаштуєся на рибний промисел... А можна б...

А сам рахував стоги — чи всі. Слідом за ним рахував і Супрун. Тридцять вісім стогів. По шестеро-восьмеро саней у стозі. Тридцять вісім купок срібла. І всі стоги — високі, ладно вивершені, ув'язані навхрест скрутнями з осоки, приткнутими в стіг, ще й прикладені вербовим гіллям. Хазяйські стоги!

Вітрець пінив воду на озері, гнав від цього до протилежного берега бурі човники-листочки. Виринула з води видра з чималою рибиною в зубах, здивовано витріщилася на непрох, сховалася в темній воді, погнавши великі кола.

— Злодійка, рибу в мене краде, — засміявся Матвій. Супрун не відгукнувся на той жарт. Що дужче входив у господарчий шал Матвій, що дужче похвалявся своїми статками, то дужче похмурнів Супрун. Щось йому заклинило в душі, там хмарилося й мрячило, а Матвій не помічав того, розказував, які ще намітив придбання, які зведе будівлі, яку худобу прикупить.

— Отуто насиплю гребельку й місток покладу, отама поставлю дик од свиней — розвелося їх у лісі гибіль, луки псують, приїжджай по пороші на полювання, настріляєш вепрів, скільки коняка доведе.

— Я в чужому не стріляю...

— Яке ж це чуже... — Й заломило зуби.

Звичайно, подумав Матвій, воно чуже Супрунові, й він нічого не може з нього дати братові... Власні діти, а основне — Федора. Вічний розмир з нею... Ніхто не віддає власні добра родичам... Й присмутнів.

— Є тут неподалік одна незайманщина... Упругів сорок... Думав я вже не раз... Подавайся в Чигиринський полк... І разом проситимемо її для тебе... Гетьман до мене прихильний...

Супрун здивовано прискалив око. Був схожий на кібця. Його правий тонкий вус ворухився, наче живий. Мовби був сам по собі.

— А як не випросимо? Там спродамся, тут нічого не дістану... Та й не такий тепер час, щоб о грунтах думати...

— Такий. Саме такий, — аж кинувся Матвій. — Хто зумів... Ще трохи — й нічого не залишиться...

— Труди наші даремні нині...

— Не даремні, не даремні... Ти ж бачиш по мені. Приспіла пора ставати господарями... Се — найкращий час...

— Для кого? Для здирників, обирал... Гребуть, хапають, йдуть потоптом...

— Сі землі шляхтою покинуті...

Супрун ніби й не почув того:

— Користолюбці, себелюбці гублять Україну. Все під себе гребуть. Посіли перелогі і луки... Одні багатіють, інші біднішають...

Матвій зупинився.

— Брате, чи не на мене ти натякаєш?... Я сі землі купив на власні гроші, зароблені, кров'ю окуплені.

— Хіба тільки ти пролив кров... Дехто пролив більше...

— Твоя правда, — гаряче сказав Матвій. — Декому не поталанило. Але ті, хто правдою, — не винуваті... Скажімо, частка моїх грошей ще з Січі. Я прикопав їх над Скарбною, а не поніс у шинок, як...

— Як я? — був звернений до Матвія лівою щокою — розсіченою бровою, і Матвієві здалося, що брат підморгнув йому.

Матвій збагнув, що дав хука, та ще й великого, ледве чи й поправимого, здавалося, свиснула в повітрі стріла, майнула повз одного, зачепила другого. І вже її не завернути. Старший Журавка невимовно шкодував на свої слова. Й водночас терпка їдь розлилася в грудях, їдь від отрути Супрунових слів, злих і неправдивих, заздрісних, неключимих.

Вони переступили по зв'язаних тичинах через струмок, вийшли на дорогу, верталися назад. Попереду біг Ѓнотик з реп'яхами в хвості, чомусь лашився до Супруна, ще дужче дратуючи Матвія. Дорогу їм перейшла череда гусей, гусак витягнув шию, зашипів, Ѓнотик сховався за Матвія.

— Одчаюка! — всміхнувся Супрун і тим трохи надколов кригу, яка намерзла довкола них. Відтак Ѓнотик геть розсмішив їх, забіг у двір, де сидів на цепу велетенський кудлатий пес, підняв задню ногу й помочився на дровітню, пес валував, рвався з ретязя, але Ѓнотика дістати не міг, а той присів перед ним, кумедно морщив носа — знущався, знав, що кудлай не дістане.

— Ну й стерво, — щиро реготів Супрун і тим реготом став схожий на пустотливого хлопчика. І Матвієві згадалося, яким Супрун був у дитинстві веселим, пустотливим, кабешним. Гай-гай, куди все те поділося!

Матвій ще хотів розповісти, як ходив з Ѓнотиком на луг, і той поцупив у косарів кільце ковбаси й переплив з ним через річку, однак Супрун вже прогнав з обличчя усмішку, сказав:

— Отож, труди наші даремні нині, кукілем проростають... — "Наші" — себто людей чесних, таких, як він, а не таких, як Матвій. Неначе серпом черконув по серцю. Але вони вже підійшли до воріт, біля яких на них вибалушив дурні очі чорний, з білою бородою цап, а тоді мекнув і подався вподовж вулиці.

— Така дурна тварина, не держиться двору, доброго вам здоров'я, — привітався до них Хома Колотило, Матвіїв сусід, старий багатий козак, що зиму, весну, літо й осінь ходив у кожусі поверх полотняної сорочки. — По чому ж там, Гордійовичу, в місті воли?

Матвій сказав.

— А воликів пара що просять? Скажімо, таких, як у мене димки?

Тією балачкою затерли, зам'яли важку, неприємну розмову, що сталася на лузі. Та не затерли, не прогнали осуги, яка оповила серця. Після розмови з сусідом Матвій трохи відм'як, відтанув душею, Супрун же навпаки, насурмонився ще дужче. Щойно зайшли у двір, Матвій почув у стайні якусь тупотняву, пішов туди. Отакої — й коні їхні не мирилися. Матвій збив під стінку Супрунову чалу кобилу, вгрів вилошником свою — Зірку, пішов до хати.

Федора одразу помітила, що поміж братами пролетіла чорна сова, зраділа в душі — отже, Супрун тепер не затримається, — защебетала до нього перебільшено ласкаво та приязно в розрахунку на те, що це чує Матвій.

— Ти так і не доказав, як там Мокрина та діти.

Стояла біля печі з гусячим крилом у руці, яким обмітала комин, вже перевдягнена в буденне, й однак надзвичайно вродлива, величава, й Супрун в одну мить всією своєю душею осягнув, відчув, яка вона далека від нього, а він від неї, далека своєю панщизною, погордою, затаєною

неприятню, яко до гультіпаки, котрий зневажає її добра і її шляхетність, ще й може попросити чогось, і Матвій йому не відмовить. І здатний, як їй здавалося, Супрун на збродні вчинки.

А Матвій вже шкодував на те, що сталося, адже розумів, що мусив зменшитися він, мусив промовчати чи й якимось задобрити брата, принаймні уникнути сварки (та ще хто зна з-за чого, тепер тільки де зійдеться два чи три чоловіки, так і починають терти язиками те, що їм не належить і що стосується уряду), не роз'ятрувати й так розтривоженої, ворохобної братової душі. Ладен був перепросити Супруна, але за віщо перепрошувати, та й соромився Федори. А Супрун одразу почав збиратися в дорогу й не взяв ніяких гостинців, окрім горіхів та медівників для дітей. Кобила не хотіла заходити в голоблі, він бив її дугою, вона зайшла і знову переступила голоблю, вже в інший бік, і Супрун двигонув її так, що кобила аж присіла. Стягував супоню, неначе аркана татарину на шиї, вдарив по дузі, збив її наперед.

— Ти хоч теєчки... — приступив близенько до Супруна Матвій, — ніде не вибовкуй того, що казав мені... Може окошиться.

Супрун плюнув під ноги, підбив на возі соломку.

— Не боюся нікого. А правду казав і казатиму.

Федора передавала нещирі привіти Мокрині. Він не удостоїв її поглядом. Сидів у передку воза, низько схиливши голову, чиркало об ручицю колесо — він того не чув, смалив люльку, в грудях йому горів вогонь, він хотів погасити його клубками диму — не гасилося. Перед очима стояли Матвієві коні й кадовби, а поруч з ними Федора, вродлива, як ангелиця, й зла та недобра, як відьма, й таки ж гемонськи гарна, майнула поруч неї дрібна, зморщена, як грушка, Мокрина, й ще дужче запекло під серцем — вже за Мокринині зморшки й за власну недолю, й кривавилась у очах злість хтозна на кого — взяв би шаблю й шаткував усіх підряд. Й привиділося: низько стелеться попід житом кінь, й

стугонить, кипить насупроти ворожа лава, й шаблі та келепи блискають проти сонця, а його домаха влипла в руку, і враз вона сама знялася в повітря, криця потяла крицю, майнув перекривлений злобою і жахом рот, затрудило в руку, а вже його кінь ударив грудьми коня з крилатим вершником, й сторч полетіли відсічені крила, й перерубане надвоє тіло посунулося з сідла...

Супрун скрипнув зубами, підвів погляд, в його очах стояв колючий туман, а в тому тумані — якісь чорні важкі кучугури. Матвієві стоги — проїжджав долинку через луг. Дорога була лугова, вузька, ген за стогами вона виведе на шлях; під ногами бігли назад стерні з високими гривами, сірі й сухі — давно не було дощу, й сніги цього року чомусь забарилися. Стогів було багато, вони, здавалося, напливали на Супруна, падали на нього, він знову скрипнув зубами, ледве тямлячи, що робить, вибив з люльки просто в жменю жар і пожбував його в стерні.

... Вітер гнав полум'я вподовж лугу, стоги спалахували, як велетенські — громові, поминальні свічі, жахкали в небо, й гайвороння злякано втікало до лісу, все живе летіло, бігло, повзло з лугу, тільки люди бігли на луг, але не могли нічого вдіяти. Спробували збивати полум'я гілками верболозу, намагалися перекопати вогненну річку, але вогонь був прудкіший, котився валами, вітер розносив палаючі віхті по лузі, й людські змагання виявилися марними. Затягло димом небо, а в тому чорному пеклі червоно яріли велетенські купайла, сіно горіло з тріском, міріади чорних мух літали в повітрі, й з дупла напівсухої верби вирвався рій диких бджіл, збитий з пантелику, закружляв довкола верби, а вже й вона зайнялася від кореня, палала. Люди не здавалися, понаковтувалися диму, декотрі пообсмалювалися, на одному парубкові спалахнула одежа, й довелося гасити його самого, ще інший стрибнув у копанку, й вода довкола нього зашипіла, взялася димом. Боялися, що вогонь сягне лісу, але шлях йому перетяли річка та озеро. Від обіду до полудня огонь перетворив луг на галілейську пустелю, над якою крутилися чорні вихорці, піднімаючи вгору хмари попелу.

Гайвороновою зграєю вклякли господарі на згірку біля річечки, йойкали й айкали, були такі, що плакали, всі гуртом дошукувалися причини, через яку погоріли їхні стоги.

— Тиміш із сином були на лузі. Може, ви клали вогнище, га, Тимоше?

— Свят-свят з тобою, Охріме. Ми з Єськом били очерет з того боку, вогонь на нас покотило. Ми спочатку не помітили, воно ж далеченько, верстви дві...

— А ти, Оверку, теж ішов на луг...

— Дубець на ціпилно вибирав у лісі. Вернувся ще до пожежі.

— Тра означити, звідки воно зайнялося...

— Як же ти тепер означиш?...

— Немовбито од дороги.

Врешті знайшовся пастушок, який пас кози, він сказав, що бачив, як на гору виїжджала циганська буда, а ще їхала підвода в однокінь, а хто правував тим конем — не добачив, бо далеко, та й не брав собі того до мислі. "Кози мої на той час неначе показилися були".

Матвій стояв при стовбурі дуба, похиливши голову. Й що більше люди розпитували хлопця, то нижче никла його голова. Дві думки хилили її, обидві були важкі й страшні, аж терпло в душі: сказати — не сказати. Не сказати — взяти на душу гріх перед Богом і людьми, затаїтися в неправді, сказати — завдати кривди, либонь, найстрашнішої, та ще й, може, даремної рідному братові. Щось йому підказувало, що лиха іскра злетіла з Супрунової руки, Супрун поїхав, і одразу спалахнуло. Якби це був чужий чоловік, він би виповів його прикмети громаді, і вже вона б встановлювала, винуватий він чи ні, але — брат... Дознати правди можна

лише квестією, пробою. Супрун же скорше вмере, ніж признається. А якщо скаже — вмере однаково. І його смерть буде на ньому, Матвієві. Матвій стояв перед вигорілим лугом, і в його душі була така сама чорна пуста. Він мовби втратив щось і щось одмінилося в ньому, мовби все було таким, як і колись, і не таким. Пригаснув світ, поменшало в ньому світлого й побільшало темного. Думка висіла в голові, як сокира.

У Матвієвому серці не вичахав жар, й ще довго по тому перекочувався холодний попіл печалі, зажури, гіркої досади, муки. Синичани спорядили на шлях погоню, але вона нікого не досягла: та й кого могла знайти: від початку пожежі минуло більше ніж півдня, та ще й невідомо, в яку руку — ліву чи праву, поїхав той зловорожець чи недбалець. Зійшлися на тому, що то був злий вчинок циган, а знайти цигана — те саме, що знайти голку в стозі сіна. Довго згадували ту пожежу, далі забули за роботою. Не забув тільки Матвій.

VI

Місячної осінньої ночі у глибокому яру під Суботовим Виговський викопував захований з Хмельницьким скарб. Матвій удостоївся високої честі тримати шкіряного мішка, у який кидали маленькі шкіряні мішечки з дукатами, польськими злотими, битими талярами. Поспішали — місячне колесо вже черкало ободом по кручі, з заходу напливали хмарки. У сусідньому байраці випробовували голоси ярчуки, майнула сова, неначе хотіла й собі вхопити золотого з напівструхлої скрині. Гетьман стояв збоку, палив люльку його немолоде чепурне обличчя в місячному сяйві здавалося виліпленим з темного осіннього воску, був байдужим чи вдавав байдужість. А Матвій хвилювався вельми — від виявленої довіри й ще бозна від чого (хто не хвилюється при копанні скарбу); хоч і стояла зокіл охорона, тремка моторошність огорнула його плечі.

Матвієві, під наглядом судді та писаря, було доручено складати лічбу грошам, однаке всієї лічби не знали — рахувало по частках троє довірених козаків у трьох кутках великої світлиці, казали, що було тих грошей близько мільйона. Гетьман заплатив військові й, відправивши

Юрія Хмельницького до Києва на навчання, майже тиждень бенкетував, бенкетувала вся старшина й усі чигиринські козаки. Виговський горілки не любив, одначе цього разу чаркував і з старшиною, і з простими козаками — по корчмах і просто на вулиці, не відтручав тих, які лізли цілуватися (вже який бридкий та поганий козак Заткало — щербатий і слинявий, а й він обслинив гетьмана), вдавав з себе хмільного, вдавав козака простого, компанійського. Знав-бо, то — найпевніша слава для гетьмана. Насправді таким не був, його душа плетена з тонкої шляхетської мережки, любив гарні речі, дорогі ікони, кохався в книгах — надто в латинських, грецьких, любив мудрі бесіди з мандрівними монахами й не любив п'яної перезви, хмільних балачок, брагарства. Одначе переступив через той бридливий пруг у власній душі, пиячив, і веселився, і стріляв з козаками з лука у пізні, котрі випадково затрималися на яблуні, яблука, а одного разу навіть погойдався через колоду з козаками на кладці в переваги-ваги. А може, він не тільки братався з козаками, а й перечікував, відсовував градові хмари, які ходили по овиду його життя, його гетьманства, змигували далекими зірницями. Гетьман — надзвичайно міцний і чіпкий чоловік. Чимало людей не помічали тієї міцності, схованої за стриманістю, розважливістю, й гірко помилялися. Хміль був міцний по-своєму: гарячий, невтримний, гордий, скажений, непоступливий, швидкий на думку і розправу, Виговський — по-своєму. Так, і стриманий, і розважливий — думку виважував, а виваживши, стояв на ній до кінця, за що й подобався Хмельницькому, рішень не міняв, нікому не лестив і ні перед ким не запобігав ласки. Ще й розумів, що на широкій і далекій дорозі, в кінечному рахунку те шкодить. А ще був оддавна спрямований на далекий обрій, на найбільшу, найміцнішу фортецю; честолюбний (умів ховати честолюбство), він ніколи не сподівався взяти фортецю з розбігу, приступом, волів покорити її облогою. Він ступав до мети непомітно для інших, але впевнено, неухильно. Прожити життя в затінку, не першою особою — те просто мучило його. Але й ясних, видимих стежок до вершини не було. Вдовольнився високим писарським урядом і карався ним. Бачив увесь огром гетьманської влади, він страшив його, але, якби те сповнилося, сподівався впоратися за допомогою виваженості, стійкості, чіпкості. Й не робити помилок, які робив Богдан. (Про можливі

свої не здогадується ніхто.) А ще Іван Остапович був порядний. Та порядність, либонь, і не лежала золотим розсипом у його душі, він скорше відчував, відгадував, на яку половицю ступити варто, на яку ні. На його уряді будь-який обман потягнеться за ним відьомським хвостом на все життя, і врешті хвоста прищемлять. Та й просто бридився легковажними жінками і дармівщиною. У нього були добрі батько та мати, мати давно померла, а батько й нині живе в Гоголеві під Києвом, вони вдовольнилися малим, ніколи не важилися на велике, й помислити не могли, яка дума виросла в голові сина. Й невідь-звідки вона взялася: прийшла з грецьких та латинських книг, у яких розповідалося про Олександра Македонського та Юлія Цезаря, скромний юний судовий канцелярист мовби й помріяти про щось подібне не міг, а проте мріялося. Те було неначе казка. Хоч, звичайно, на високий уряд він піднісся б будь-де. Те було трибом його душі, його сутністю... Перший учень у школі, найвправніший канцелярист. Найкращий стрілець із лука (нащо те було йому, але канцеляристи високого і низького чину вправлялися в стрільбі в саду, й там була своя честолюбна драбина). Інакше б він не зміг жити. От тоді, либонь, виродився б у скрипуна, заздрісника, дрібного шкодника. Ні, на те не йшлося. Доступно бачився уряд повітового маршалка, а потім депутата сейму.

Й зненацька отака круговерть — полон, викуп, широка долоня Хмеля. Він цінував її потиск, жодного разу не змалів у очах валечного гетьмана. Долаючи гострий пруг у душі, дивився йому тільки в очі і казав правду. Покійному гетьману завдячує всім, але й Хміль завдячує йому немало. Скільки разів стримував його від нерозважливих кроків, скільки тонких хідників підказав. Він не підлагоджувався під гетьмана, не потурав йому. Не напивався з ним до страти розуму, не кидався у вир гульбищ. Він розповідав йому про Аннібала, імператорів Августа, Нерона, Карла Великого, про Валенштейна. Гетьман любив слухати те... Розповідав про знамениті битви, великі удачі й згубливі програші. Іноді протистояти гетьману було дуже важко. І страшно. А то й просто стояти й дивитися в його напівбожевільні очі. Але він знав: похитнеться один раз і втратить все назавжди.

Хміль іноді кпив над його чистюйством, над його шляхетністю, ґречністю, але він лише усміхався й звичок не міняв. Любив ошатну одіж, любив гарні речі, але не як коштовності, жадоба багатства не пойняла серця, інша жадоба заповнила його. І за це Хміль любив свого генерального писаря.

Друг, порадник покійного великого гетьмана, його права рука, його канцлер, як називали всі іноземні посли, обмираючи в душі, мріяв, що піде далі за Хмельницького. Був одним із тих, хто спонукав гетьмана до злуки з Москвою, вів від його імені та від усього війська Запорозького з нею перетрактації, плекав надію, що вдасться скинути з плеча важку московську руку, яка з першого дня почала облягати плечі та шию все тугіше, все важче, нецеремонніше, прибирала під себе все, підгинала до рабської покори й навіть на людське честолюбство та гідність не зважала. "Івашки, Петрушки, ніжайшії раби..." Й було страшно. Москва, котру зненавидів од перших днів гетьманування за невизнання гетьманом його, Івана Виговського, за хитрування (на цьому знався й сам), за некоректність, нахабство, нахрапистість... Боявся Польщі, мстивої, гоноровитої, непростенської, підступної. На перших кроках доведеться залагоджувати з усіма. Поволі набирати розгін проти Москви, однаке й убезпечити себе від удару в спину — повести хитру гру, нічого не обіцяючи, але й не допускаючи до війни, до пограничних утачок і конфліктів, з яких може розгорітися велика пожежа.

...Відїхав з Чигирина польський посол Беневський і одразу вигулькнув новий — Воронич, крутився довкола гетьмана, приїхав посол від хана, незрушно сидів шведський посол, і кожен намагався вбити в голову гетьмана свого патики, упевнити у своїй правді. Гетьман вислуховував усіх і про всіх доповідав у Москву, з Москви ж налягали за Старий Бихів і Литву, визволені українськими полками; після замирення з поляками в Бихові лишився наказним Нечай, який писав у козацькі реєстри тамтешній люд, а московські воєводи тих людей з реєстрів виключали, били киями їх і сотників їхніх та осавулів — воєводи казали, що ці люди мусять платити податки, а Нечай доводив: не сьогодні-завтраgrimне війна з поляками козаків буде треба багато, й писав цареві:

"Воєводи відіймають у нас села, з яких могли б мати хліб, козаків сломіць виганяють з дому, правлять з них податки, відрізують їм чуприни та грабують". Лісницький також писав із Миргорода: "Були ми в підданстві у його царської величності на своїх волях по смерть Богдана Хмельницького, а тепер ідуть до нас воєводи Трубецької і Ромадановський з військом, і ви будете повинні давати їм харч і всяку живність, по наших городах хочуть посадити царських воєвод; і війська у нас буде тільки десять тисяч..." Затурбувалися й інші козаки, особливо за Дніпром, послали на лівий бік універсали: "Ми, козаки задніпрянські, звикли до неволі й нам не треба її. А коли ви підклонитеся цареві, ми на вас будемо бити. Великий цар не додержав попередньої умови, ми своєю волею не поступимося, не хочемо воєвод царських. Бо ж цар з Москвою хочуть нас у шори убрати, позаводять "кабаки", не всякому можна буде меди та горілку курити, накажуть ходити в чорних чоботях й жупанів сукняних не носити, понасилають своїх попів і митрополита в Києві свого настановлять, почнуть у Московщину гнати, а ті, що лишаться, муситимуть під капітанами служити".

Водночас піднімався вітер, який віяв у бік московський; з Ніжина, з Лубен і з самого Запорожжя полетіли в Москву гінці, оповіщаючи: "Ми всі раді, коли будуть царські бояри і ратні люди, і міщани, і посполиті. Скоро дочули ми, що прийде сюди князь Олексій Трубецької з товариством сей край на царя праведного відбирати та власті царські настановляти, то всі менші стали дуже раді й уся чернь зраділа, щоб мали ми єдиного царя й до нього могли удаватися; правда, трохи бояться, щоб воєводи не зламали тутешніх звичаїв і правил, як церковного, так і громадського ладу, але ж ми запевняємо, що цар і великий князь нічого того не хоче. Зволь же, твоя милість, царська величність, неодмінно прислати воєвод та взяти під себе всі наші городи".

Україна розколювалася, кришилася, як лід у повінь. Іноді ті розколини проходили через один полк, одну сотню, а то й одну родину. І в Матвія пройшла розколина попід серцем. Канцеляристи й писарі розпечатували листи, вони перші довідувалися про всі новини, переповідали їх один одному, топлячи скруху на дні чарок і пивних кухлів.

Все, що діялося довкола, спонукало не до праці, а до чарки та сумної пісні. І посеред усього того кришива, посеред скреслої ріки — він, гетьман український, Іван Виговський. Декому здається: найважче — допасти до булави, і мало хто розуміє, як важко ту булаву втримати, навести лад, погасити пристрасті. Надто, коли кожен вважає себе правим, свою думку єдино правдивою, не хоче поменшити свою погорду, свою злобу, хоч би й тисяча гукало, що це — біле, він один репетує: чорне. І хоч ти йому кілка на голові теши, не поступиться ні на цалу.

Найдужче вар'ював і колотився проти гетьмана Мартин Пушкар, полковник полтавський. Вийшов з Богданом Хмельницьким увесь його тернистий шлях, прокіптюжився димами усіх битв, вже тоді не міг спокійно дивитися на гетьманську булаву, снилася вона йому, влипла в думки, неначе болячка, ярила славолюбиве серце, одначе сміховинним і небезпечним було виповісти свою мрію навіть найближчим друзям. Могутній гетьман виполов би мрію разом з головою. І ось тепер... Не кричали його на раді в Чигирині й на раді в Корсуні, літа ж його плинуть за водою, ще рік-два, й згинуть за далеким закрутом срібні подзвони молодості, скинуть його з рахунку, з мислі навіть найвірніші йому козаки. Все там, в далекому тумані: криваві січі, буйні пиятики, жінки, побратимство. Лишилася жадоба влади — терпка, як терен з горілки. Отож: тепер або ніколи; шукав спільників, підбурював козаків свого полку, запорожців; з січовиками, з кошовим Барабашем ввійшов у міцну дружбу, Барабаш і сам мав на мислі гетьманську булаву, але ту думку приховував на саме дно — поки що йому та зірка не світила, потнуть один одного Виговський з Пушкарем, похлинеться московською кров'ю Лісницький... А поки що — він Пушкарів друг і приятель. Пушкар аж зчорнів від тих думок. Високий, сутулий, з довгими опущеними руками, штовхався серед козаків на майдані, поміж брагарників, челядників, ходив у старому кунтуші й посоюжених чоботях, вдавав із себе прихильника сіроми, кривого захисника всіх бідних та покривджених. Всі надії покладав на люд чорний, простий, який нині розшаленів і роз'ятрився, вимагав перемін, переділу займанщини. Запорожці вимагали грошей, гетьман дав їм не багато, а цар обіцяв дати багато; через своїх посланців, котрі здебільшого справляли й вивідну, під'юджувальну

службу, обіцяв звільнити від чиншу, урівняти в правах із значними козаками. Стряпчий Рогозін, присланий буцімто сповістити гетьмана про царську радість: послав Бог доньку Софію, — таємно вивідував, що думають і гомонять прості люди про гетьмана, яким духом дише старшина, яким козаки та посполиті, чи має гетьман потайні зносини з сусідніми державами. Рогозінові людці не шкодували грошей, пили з козаками по шинках та корчмах у Чигирині, заникували в Переяслав і Полтаву.

Мартин Пушкар скликав раду, й вона, розігріта горілкою та запальними словами полковника, вергала прокляття гетьманові й оповістила, що не коритиметься його волі, й приїхало до Полтави шістсот запорожців з кошовим Яковом Барабашем, разом із запорожцями полтавський полковник відправив до Москви отамана Стрижку з товариством, і вони повезли зашиті в шапки доносні листи на гетьмана. Полковник розіслав підмовні листи по сотнях свого полку, кинув клича по сусідніх полках, і на той клич збігалися пастухи, челядники, шинкові наймити, просто гультяї, — кількалітня війна, руїни виплодили незліченну кількість відвиклого од праці, ледачого люду, котрий мріяв розбагатіти в одночасся, захопивши маєтності заможних хазяїнів. На радному майдані тріпотіла Пушкарева корогва, й під нею од ранку до вечора галасував, ворохобився, погрожував кулаками у бік Чигирини різномасний обдертий люд — кепсько одягнений, без зброї, без коней, без шеляга в кишені, зате затятий і відчайдушний і завжди п'яний. Незабаром їх назбиралося на піший полк, понад двадцять тисяч, їх називали дейнеками, самі ж себе вони називали козаками, заворушилися Гадяч, Зіньків, Ромни, Миргород — звідусіль на Пушкарів поклик плинули товпи обірваного люду. Жадали перемін, і то негайних.

У Чигирині було тихо, тривога ходила в глибині. Всі розуміли, що добром те полтавське ворохобство не скінчиться, що, либонь, знову від православного меча потече православна кривця. Лишалася надія на Москву, гетьман просив її уговтати Пушкаря, але Москва мовчала. Невідомо, що думав гетьман, в яку сторону хилився, одначе не хотів кровопролиття, не хотів на власному полі січі, яка надломить і його сили,

відрядив до Полтави намісника гадяцького Тимоша й просив ласкаво, аж принизливо, аби Пушкар розпустив дейнеків, випив з ним мирову чару. Обіцяв прощення, обіцяв нагороди, уряд генеральний. Пушкар відказав коротко: "Не діжде", й наказав забити Тимоша в заліза та відправити в Камінне до свого приятеля, московського воєводи Колонтаєва.

Матвій сидів за столом, схиливши за звичкою голову на ліве плече, перебілював листа до миргородського полковника, в якому гетьман суворо застерігав полковника від якшання з Пушкарем та пушкарівцями, коли зненацька йому на плече лягла рука. Оглянувся, хотів схопитися на ноги, але Виговський натиснув на плече:

— Сиди, сиди. Сумним пером доводиться писати...

Гетьман приязнив Матвієві, оті кілька слів "гетьман на той час", сказані на раді вельми до місця і вельми вчасно, лягли між ними міцною кладкою.

— Грізний лист...

— Грізний — посвист шаблі. Я все зробив, аби не витягати її з наділів. Іншої ради нема. Йдеться до волейної потреби, — мовив довірчо. — Потнемо ми їх. Ох, тяжко мені... А що робити? — й дивився Матвієві в очі чорнющими очима. Той погляд проник Матвієві в душу, й там аж зашкварчало. Матвій злякався, йому здалося, що Виговський ось-ось почує калатання його серця й вивідає його мислі. Може, він вже прочитує їх? Всі дні він думав про полтавську колотнечу, про дейнеків, про Супруна. Впала йому випадкова звістка, що бачили Супруна з дейнеками, надто той ворохобиться, бунтується, й злякався, що добунтується до лиха. Розум, досвід підказували: таке не минається, не закінчується нічим, прийде час, і молодшого Журавку покличуть до відповіді. А тепер і гетьман підтвердив ті його здогади, побоювання, й Матвій розтривожився вкрай. Виговський же подумав, що Матвій так перейнявся

його клопотами, й ще дужче затеплів до писаря ласкою, розчулено потис плече.

Гетьман пішов, а Матвій сидів і думав, що йому робити. Треба якось попередити Супруна, розраяти, розупевнити, зупинити. Але як? Майнула думка про Сидора, й зв'яв її: що може сказати Супрунові Сидір, та Супрун лише поглумиться над ним або й по гамалику заїде. Лихо... Справжнісіньке лихо. Брат рідний... Одна кров. Двоє їх у цілому світі... Думки пурхали, як горобці в зачиненій клуні.

Та зненацька дорога в Полтаву сама прослалася йому до ніг.

VII

...Над байраком літала відьма, знімала з неба зізди, клала їх під перекинуту догори дном бочку, а місяць загнала в хмари, й осавул Шуляк, який ішов додому з хрестин, збився з путі, забрів у болото й трохи не втопився. Відьму Коржиху бачив у небі сам. Коли ж її взяли до тюремного в'язання, знайшлися інші свідки, які показали, що Вуцька Коржиха часто в хмари дивиться, і в її в димар залазить кіт чорний, а по тому з димаря вилітає сова, а Семен Осика посвідчив, що відьма в нього коней поурочила, й вони пошаліли, розбили воза, а сам він, Семен, побився вельми, найвищим свідченням було, що вона, Коржиха, відьма, буцімто дала від пристріту дівці Гнідишиній кості, взяті на могилі Гордій і на воді опівнічній настояні, від чого та дівка й померла. Й двічі вона ворожила сотнику полтавському, й обидва рази поворожила неправильно, від чого пан сотник мав збитки великі. Коржиха вчиняла одказ, одначе дати о собі слушної справи не могла, і городський суд вкрив її декретом судовим та постановив дати Коржиху на пробу синім залізом, тричі їй вчиняли пробу, й кожного разу вона втрачала свідомість, бо ж чарами володіла, таким чином уникала болю, й суд учинив її винуваютою і вказав, що она відьма на горло вскарана бути має через вогонь, присуд виконати по закінченні храмового свята Миколи, спалити відьму в дуплі верби, обклавши те дупло сіном. Вуцьчин брат Грицько загнав коня, примчав у Чигирин, просив генеральний суд відмінити

жахливий присуд. Генеральний суддя Богданович-Зарудний пішов порадитися з гетьманом, той саме обідав — смаженою козою з капустою та сливами, — вислухавши суддю, витер рота чистим рушником і сказав одне-єдине слово: "Суєвір'я", й знову заходився біля смаженини, а Богданович-Зарудний вирішив відправити когось із підсудків до Полтави. В супровід судді Іллі Царгородському мав їхати хтось із писарів, Матвій набився в підпомічники сам.

...Два тижні як упали сніги, а звечора ще й трусила пороша, притрусила накочену дорогу, здавалося, коні боялися порушити неторканість снігу, високо підкидали ковані копита, кидали снігові кім'яхи далеко в поле, залубні перекреслювали хвацькі заячі, обережні лисячі, кігтісті вовчі сліди, вони часто йшли в затоки й доводилося триматися, аби не випасти в сніг, зривалися бігти навперейми осоки та дуби, й, збагнувши марність тих своїх замірів, зупинялися. В придорожну дерезу понамітало снігу, й звідти стриміли тільки колючі патички, молоденькі сосонки під вагою снігу зронули віття на саму землю, червоними грудками шугнули снігурі й зникли в байраці, а за байраком кудись гнав снігами одинокий вершник. На приметеній снігом річці рибалки ставили зимові єзі. Зимова дорога мовби й небагата на кольори, зате ніщо не може сховатися від людського зору. Неторкана білість снігів лягає на душу ніжністю, можна б милуватися, думати про домівку, про дружину, про дітей, та на серці неспокійно й тривожать недобрі передчуття.

На лихо, вони справдилися. В Полтаві було гамірно, люду туди напелешкалося доволі, й здебільшого все то люд гультьайський, неробочий: бродили гуртами від двору до двору, диміли люльками біля зборні, галасували в шинках, скрізь по повітках стояли коні, часто непорані, чимало було людей збройних, лунали постріли — то там, то там випробовували булдимку чи самопала, або стріляли на спір, що раніше в місті суворо заборонялося. По вулицях та завулках блукали свитки, кожухи, сіряки, чумарки, каптани, поміж ними виднілися сині жупани та зелені кунтуші козаків полтавської сотні, а також інших сотень полку, а ще — жупани й кунтуші деяких інших полків.

У полковій канцелярії їм сказали, що кару вже вчинено, верба не загорілася — мабуть, Вуцька Коржиха її заворожила — але відьма задушилася в дуплі від диму. Ілля Царгородський чухав потилицю, він таки хотів для заспокоєння совісті поговорити з суддею, якого на той час не було, а Матвій пішов до далекого родича Максима Драба розпитати про Супруна. Максим Драб, патлатий, бровастий, схожий на ведмедя чоловік сказав Матвієві, що Супрун іноді ночує вдома, в Жуках, іноді підночує в нього, всенький день він у місті, нині козаки збираються чи то біля Спаської, чи то біля Сретенської церкви. Біля Сретенської церкви не було нікого, а біля Спаської роїлися оружні й неоружні люди: броварники, лазнярі, прокіптявілі грубники, шинкові наймити — їх неважко було розпізнати з одягу, поведенції, мелькали й козацькі кунтуші. Трохи оддалік стояли гуртами полтавські парубки та дівчата, лузкали насіння, перемовлялися — спостерігали дармову інтермедію, смикала з повішеного на дишель пихтіра сіно, губила його під ноги паровиця гнідих, на санях верещало у мішку порося, хазяїн, опутаний поверх кожуха у кирею, сидів у передку, звівши ноги — завернув просто з базару, щоб послухати юрмище й розказати вдома сусідам; трохи далі під тином гризлися два пси — великий чорний і малий рудий — старий, досвідчений та хитрий, він кусав чорного за литки, а той тільки бив роззявленою пащею рудого в бік. На нижній сходинці церковних сходів стояв голомозий і босий ідіот, крутив круглою головою та вирячав очі, на самій паперті над натовпом завис довгов'язий зизоокий чоловік і гукав щосили:

— Хліба нема?

— Істинно — нема, — охкав на відповідь натовп.

— Соли нема?

— Нема! — З ротів струменіла пара.

— А в кого є? — аж падав на натовп зизоокий.

— У дуків, у старшини! — гукали дейнеки.

— Посіли хутори, і пасіки, і перелоги, й луки!..

— Поб'ємо старшину, і все стане наше, — жахкав понад головами кулаком зизокий, він розпашів, розхристався, й з-під сірого каптанця виглядала чорна, як сопуха, сорочка та ще якась шматина. Й горіли, жахтіли очі дейнеків, Матвій подумав, що той вогонь дикий і небезпечний, ним легко запалити чужі стріхи. Він пробирався поміж натовпом, шукаючи Супруна, й врешті знайшов його з лівого боку від паперті. Супрун здивовано зиркнув на брата, але нічого не сказав, слухав наступного балакуна, маленького носатого чоловічка в козацькій шапці та синьому кунтушику. Цей чоловічок не кричав, говорив тихим голосом, і враз запала тиша.

— Ми всі разом з нашим батьком Хмелем прогнали шляхту, — сказав він. — І всі маємо бути вписані в козаки. Шляхта втекла і землю покинула, і от тепер хто справніший та хитріший покопав межі та наставив свої кляки й всівся на тих ґрунтах. А ми мусимо на тих землях гарувати наймитами. Старшина і гетьман установили реєстр козацький, повписували туди себе й гребуть під себе. Гребуть і запроднують Україну... Вона їм не дорога, їм дорогі ґрунти та обори. Ще вчора декотрі з них були злиднями, а сьогодні понатягали на себе кабаргу та адамашки, їхні малжонки, їхня біла челядь величаються в парчі та штофі, а наша — в полотні та рогожі. — Чоловічок говорив складно, його слухали. — Ще й чинш беруть з сіряка, а цар обіцяє чиншу з простих людей не брати, права і вольності наші захистити...

Матвій навіть не пам'ятав, чи привіталися вони з Супруном, він також слухав носатого чоловічка, й тепер нахилився до брата:

— Хмельницький укладав реєстри. І з Москвою погодив. Виговський тільки потвердив їх. Москва й нині вимагає пильно дотримуватися реєстрів, і чинш у них беруть так само, як і в нас, або ще й гірше.

Супрунові очі блищали злостиво-збуджено, він микульнув ними й стиснув Матвієву руку вище ліктя, прошепотів у саме вухо:

— Ти тут не кажи, що з Чигирини й що писарюєш у гетьмана...

— Може, не казати, що й брат твій? — прискалив око Матвій.

Супрун ледь почервонів.

— Захистимо наші права і вольності, не дамо одягнути на наші душі кайдани! — зірвався в кінці на крик носатий чоловічок і підняв таку дужу хвилю галасу, що з церковної бані знялися голуби й полетіли в бік Ворскли. Над головами злетіло:

— Кошарного в отамани, Кошарного! Гарно балакає.

В отамани обирали тих, хто найдужче гукав з паперті або говорив складно.

По тому на паперть збігали інші промовці, посполиті й козаки, і деякі старшини, ці здебільшого говорили про права та вольності, закликали боронити Україну від супостата, але не казали, від якого, ці, либонь, також сподівалися високих урядів, якщо їхня сторона візьме гору. "Тепер у нас кожен голова, кожен може порядкувати сам і уряд справляти". "І через те молодші не слухають старших, сліпці показують дорогу глухим, а глухі вчать їх співати псалми, жінки п'ють горілку нарівні з чоловіками, рядові козаки віддають веління сотникам і полковникам, і ні до кого немає пошанівку", — подумав Матвій. Промовляли й січовики, ці особливо чорно лаяли Виговського, казали, що вибрано його не по правді, — запорожці на раді не були, намовляли не коритися гетьману.

Товпа то припишкала, то знову вибухала ревом та галасом, товпа ніколи не мислить, не розмірковує, їй не важливі глибокі аргументи, істини, вона живе радістю або ненавистю. Частіше ненавистю, злобою та

ярістю. Очі в усіх жахтіли, й Матвій вдруже подумав: "Який страшний се вогонь". Злоба, нетерплячка, сподівання помсти злютували людей у такий корж, в таку цеглину, якою можна було вбити будь-кого. Тут ніхто не дивився в себе, тут не було власних думок, слів, бажань, всіма володіла чиясь одна воля, чиєсь одне бажання, якому підкорялися всі.

Тут пахло кров'ю.

— Поб'ємо старшину. Пішли шарпати Дрімайла, нашевкав добра, крові напився.

Хтось вже зводив рахунки, але шарпати Дрімайла поки що не поспішали — відклали на потім. Бо — ще чогось чекали. Вже всі добряче потомилися, коли з церкви вийшов Мартин Пушкар — причащався, — у гороховому жупані, в малиновому старенькому кунтуші наопаш зупинився на паперті, розправив сутулі плечі, — вже старий, намагався молодитися, виглядати хвацько — зорив поверх голів кудись у далечінь. Матвій подумав: "Не може бути, що його не змагають сумніви, заварив таку круту кулешу, а хто знає, кому її доведеться з'їсти? Можна й похлинутися нею..." Не схоже було, що та кулеша вичахне. Полковника змагало непомірне честолобство, честолобство непогамоване, а що життя добігало краю, довше чекати не міг. Здебільшого старість обережна, бо ж скільки разів чоловік обманюється за життя, скільки разів наражається на небезпеки з власної гарячкості, а ще ж його обдурюють і підманюють сухозлотицею, старість знає, що придбати щось важко, а втратити можна в одночасся, що майже всі людські вчинки лихі та підступні, й що найбільший ворог людині вона сама, але ж вона й надто спокуслива до слави, надто честолобна, жорстока й водночас може розчулитись до сльозливості, хвастовита. Молодість може з одрубку кинутись на смерть за права та офірувати себе комусь іншому, повірити безоглядно та щиро, через те вона так часто віддає себе разом зі зброєю в руки всіляким пройдисвітам, авантюристам, котрі водять її по нетрищах, а в скрутні хвилини залишають напризволяще. Передні кинулися до полковника, щось його запитували, і він прорік з паперті:

— Всі будете козаками, всі будете панами. Москва нам знак подає, цар обстоює бідних людей і обіцяє поважати наші права та вольності.

Він був утомлений, не схильний до довгих промов, і зійшов з паперті.

— Це ж неправда, — казав по дорозі до Драбового двору Супрунові Матвій. — Хіба не знаєте, не бачите, що з Московщини на Україну товпами пруть панські холопи? Од добра втікають? Їх там гнуть у три погибелі. В Московщині давно немає жодного вільного лапотного чоловіка. Холопи там усі. На панів сутужать. За цей недовгий час від царя надійшло два укази, щоб тих втікачів виловлювали і назад до своїх панів у залізах повертали. Навіть бояри там пишуться холопами...

— Може, воно й так, а може, й ні. Як би то не було, але в нас сього не буде. Цар обіцяє всім посполитим рівні з козаками права і вольності, і маєтності поділити поміж усіма порівну.

— Так є маєтності, нажиті батьками, дідами... — Й подумав про спалену луку, його поривало запитати про те Супруна, одначе не знав як і боявся, що по тому між ними може розладнатися не тільки розмова, а будь-яка злагода.

— Все одно — порівну...

— І як ти їх розділиш?

— Знайдемо спосіб... — В голосі переконаність і ярість.

Добалакували ту балачку за столом у Максима Драба.

Матвій прихопив у корчмі по дорозі дві карафи доброї горілки й двоє кілець ковбаси, в'язку тарані, й розмову було чим засмачити. Похмурий з вигляду, але добрий і полохливий Драб або мовчав, або згоджувався з

обома співрозмовниками, й вони, зрештою, перестали звертати на нього увагу.

Тільки один раз, пожувавши шматочок тарані, закинув до примирення:

— Читали нам гетьманів універсал. Він пише: пождіть, хлопці, трохи, вийде полегша всім...

— А так, — підтримав Матвій. — Треба зачекати, настане мир, налагодиться життя...

— Всі можновладці брешуть: пождіть, щастя для вас потім. А самі не ждуть...

— Еге ж, всі хочуть добре жити зараз, — невпопад докинув Драб. — Щоб і борщ з хляками, і карасі в сметані...

— Кажу ж, собі гребуть...

— Чому? — запитав Драб.

— Бо... не вірять у Бога, — сказав Супрун.

— Не вірять у Бога? Що ти кажеш, — вимахнув ложкою Драб.

— Ну... Вірять. Але так... Ніби Бог їх не бачить.

— А Пушкар що, від себе одгрібає? — мовив Матвій.

— Пушкар хоче, щоб для всіх...

— Те ж саме... Потім, як москаль ухоркає... В холопи... У вас уряди позахоплювали горлопани, стало краще? Отож-бо...

— Й старі всі при ділі... На тепленьких місцях... — обережно мовив Драб. — У торгівлі, в канцеляріях, у конторах провіантних...

— Як же так?

— А хто зна, — знизав плечима Драб.

Блимала в рудому — забивало в осінні негоди, затекло — кутку лампада, стріляли живицею на свічаді — під витяжною трубою — в "бабі" — глиняній грудці з дірками — соснові скіпки, які Драбиха міняла одну по одній, а тоді перестала, бо й начаділо в хаті, та й зрозуміла, що світло гостям ні до чого — чарка та ложка рота не минають, і слова вух також, і вони сиділи в жовтуватому півмороці.

— ...А хіба в ляхів не хлопи? Хіба твого батька й тебе самого осавули не ганяли в поле нагаями? — вернувся до попередньої розмови Супрун.

Се була правда, Матвій не знав, що відказати.

— Там холопи, а там хлопи... Однаково. Ми чужі москалям... Взують усіх у постоли, як власних мужиків...

— Якщо всіх у постоли — нехай. Ліпше, ніж злизувати порох з лядських чобіт.

— До чого тут ляхи? Гетьман хоче, щоб ми нікому не були під шапку, жили самі по собі.

— Хто се тобі сказав? — глузливо скривив вузькі смажні губи Супрун, і його тонкий вус засмикався.

— Сам чув, — збрехав Матвій. Бо чув не він, а покойовий, і розповів йому. "По раді Чигиринській прийшов до гетьмана Богун. І отако, прямо — ти ж знаєш Богун: "В який, гетьмане, бік хилишся?" А гетьман йому: "Ні в який, Іване. Стоятимемо самі по собі. Сотворимо на руїновищі Польщі вільну Україну. Дасть біг сили... А розуму вистачить власного. Хміль почав, та в кінці звернув з дороги. Я не зверну". "Дивися, не зверни, гетьмане", — Богун йому. Ще й по тому поцілувалися. Богун однаково ненавидить і Москву, і Варшаву".

— Богун, то так... Вітровійний тільки він.

— Ну! Богун вітровійний!..

— Авжеж. Але й чесний. Не крутій. А гетьману я не вірю. Шляхтич, він і є шляхтич...

Матвій образився.

— Не шляхтич, а шляхетний.

— І шляхетність його дірява. Потягне він таки нас під ляха. — Жовта тінь від кібцюватого Супрунового обличчя на стіні була схожа на тінь птаха. — У Москві цар... Самодержець, тверда рука. А ляхи тільки що: "Не дозволяю". Що шляхті забандюриться, те король і робить. А цар — дзуськи. Над усіма.

— Дурний ти, — кинув спересердя Матвій і похопився на свою грубість. — Не ображайся... Це я так... У поляків Конституція і сейм... Він пильнує, щоб король не надуживав владою. В Польщі кожен шляхетний чоловік у шані, не "раб ніжайший", як у Москві, підніжка нікчемна, а вільний. То правління вище...

— Одні вільні, інші — тричі невольні. А в Москві — порядок. Цар над усіма.

— І в усіх ребра тріщать.

— Добре, що хоч у всіх.

— У панів, у бояр не тріщать.

— Але пострах перед царем мають...

Матвій почував, що йому туманіє в голові. Захопився суперечкою й хилив врівень з Супруном та Драбом, який не проминав жодної дурничкової чарки, але й не п'янів, був як лут. А Матвій уже добряче захмелів, його поймала досада, майже відчай, що не може ні в чому переконати молодшого брата, що не вдається його застерегти, відтрити від вогню, від небезпеки, а їхав саме задля цього.

— Не знаю, чого ти вхопився за тих ляхів, хто вам усім наклепав на гетьмана. Таж він цареві склав присягу...

— А в лядський бік дивиться...

— Хто тобі таке сказав? Гетьман вимагає, щоб Москва дотримувалася пунктів, укладених з Хмельницьким. А вона хоче поставити військо по всіх містах українських, і Москві, і Польщі — хто більше обіцяє, той дужче й подобається. Ні ті, ні ті нам добра не зичать. І ніколи не будуть зичити. В Москві закони й звичаї азійатичні...

— Бачу, ти сам за ляхками руку тягнеш.

— Чом би мав за ними тягти руку? — А перед очима знову чомусь постали червоні купайла стогів, і червоний вогонь зблиснув йому в очах.

— Не знаю... Шість літ я шаткував з Хмелем лядську капусту... Рубав посторонки лядські... Присягав Хмелеві, а він — Москві.

Матвій хотів сказати, що наприкінці свого життя Хміль гірко розкаювався у своїй помилці, метався на смертній постелі, посилав послів і в Польщу, з якою сподівався укласти федерацію, і в Литву, і в Семигород, і до шведів. З Литвою, Семигородом та Швецією вже був зовсім погодив пункти договору, але супроти Швеції виступила Данія, на допомогу Польщі посунула своє військо Австрія, й договір не вдалося завершити. Одначе не сказав. Либонь, всього того Супрун і знати не хоче, його нічим не перекабатиш. Йому затремтіло під серцем, сказав тихо, проникливо, і в його голосі забриніла сльоза:

— Ну що тобі, брате, дали Москва і Хміль? Що? Ти ж за Хмеля не потрапив у реєстри...

— Чужими викрутнями і підступами.

— Ти ж он... Стільки разів рубаний і стріляний... Пари підошов не привіз у тороках з тієї війни.

— Хміль за правду стояв...

— Стояв... За чию тільки? За свою...

— Стережися! — грізно гукнув Супрун.

— Не лякай. Лицар він великий і гетьман валечний... Може, напочатку й хотів добра всім, але потім... Свій афект погамував, стратив сили й... не додумав усього до кінця...

— Та ти маєш свій розум вищим за Хмелів? — аж розгубився Супрун.

— Просто зоддалік видніше. Хмельницький теж людина... Я кажу про те, що ні тобі, ні таким, як ти, він не дав нічого.

— Він дав, інші одібрали.

Матвій зрозумів, що з Супруном сперечатися марно. Своєю правдою чужу макітру не наллєш. Найкращі роки Супрунового життя віддані Хмельниччині, вони запеклися кров'ю на шаблі, на мідній луці сідла, впечатані кінськими копитами в землю, розвізши з гарматним димом по бойовищах. Цей невеликий гачконосий чоловік до ката сміливий і запеклий, і ту запеклість вже не перебороти. Боже, вбережи його від лиха, зупини на рокованій межі! Тільки на тебе єдина надія. Прости його, як прощаю я за заподіяний гріх... Якщо, звичайно, заподіяв його він.

Матвій вже не слухав Супруна, який смачно розповідав, як вони стирали — скопували границю займанщини за Рибцями, волочили осадчого, били й вішали за ноги на старій границі, щоб пам'ятав, де вона. Несподівано Супрунову розповідь перебив Драб:

— Слухаю оце вас... Виговці, пушкарівці... Не на добро це все. По мені — подали б одне одному руку...

— Та ти що?! — аж скрикнув Супрун, і його вус звинувся вище носа. — Ніколи у світі! Та ми...

— І ви, і вони, — спокійно провадив Драб, — можете опинитися в одній ямі. Московській або лядській.

Матвій здивувався, не сподівався од Драба таких мислей, вважав, що той бачить не далі волового дишла. А він бачив далі від них обох. Драб дивився розумними і печальними очима.

— Вони погинуть перші, — кип'ятився Супрун.

— Може, й так, а може, й інак, — налив у чарки Драб. — Яка різниця? Погинете, тримаючи одне одного за чуба. А Україна?

— Що Україна? Що? При чому тут...

— Та при тому.

Як та кропива, що глушить під собою траву й городину, так запеклість, лютість глушила розважливі думки.

Драб безнадійно махнув рукою.

Втомлені, хмільні, невдоволені один одним Журавки облягайся на розперізаному кулеві соломи, кожен вкрився своєю киреєю. І не згадалося їм, як лежали у виямці під кручею біля Ненаситця, вкрившись одним кожухом, як гріли одне одного молодими тілами, як порівну, на два тіла розділилося все тепло, і кров, здавалося, шугала з серця в серце, й гаряче почуття любові заповнювало обох по вінця, й думка була одна на двох, і сон також.

Тепер же на двох було тільки цвіркунове сюрчання з-під печі.

Матвієві снилося: в долині стояв туман, а тут, на горбі, він уже осідав, все військо, москалі й козаки, шістнадцятьма лавами пливли над туманом, з усіх чотирьох боків захистившись возами. Немащені, вони скрипіли на весь світ, і той скрип заглушив інші згуки — брязкіт зброї, іржання коней і навіть мушкетні громи. На возах — увесь припас для людей та коней, і гармати, й порох та ядра. Частину возів тягли коні, частину — москалі й козаки, порятунок був у тому, щоб ворог не розірвав цей возовий оборонний ланцюг. Їх обпадали спереду і ззаду, зліва й справа, налягали кінним і пішим строєм, але москалі та козаки гримали з-за возів з самопалів, мушкетів, смалили з ожиг — щоразу відкидали ворога. У поляків списи довгі, важкі, вони застрявали в катрягах возів, і москалі та козаки перерубували їх шаблями. Один спис широнув Матвія по плечі, пробив кунтуш, Матвій вхопився за нього руками, потягнув на себе, поляк — на себе, він скоцюбився в сідлі, вперся лівою ногою в воза, його очі дивилися озвірчено, дико, а потім озвірченість пропала і в них

майнув страх, бо Матвій таки вирвав з його рук ратище, а оголена шабля лежала на возі, під руками, вхопив її й потяв ворога, проте дістав тільки кінчиком, розпанахав мундир і відрубав коневі ліве вуха. Кінь заіржав, звівся цапа, хтось з козаків вистрілив йому в живіт, і кінь завалився на правий бік, придавивши вершника. Коли скінчилася налога, Матвій відчув, що в роті у нього солоно, помацав руками, поводив язиком і зрозумів, що в запалі бою прокусив зубами нижню губу.

Орда трималася оддалік, кілька разів наближалася на постріл з лука — коні стелилися низько, — випускала хмару стріл і мчала пріч, гублячи в стернях мертвих та поранених вершників. Для не бувалих у бою молодиків те було вельми страшно — коли мчала орда, алакаючи та свистячи, аж трави лягали ниць — оширені пашеки коней, розвихрені гриви, білі плями облич під волохатими шапками, — але досвідчені воїни приймали ту налогу спокійно — возову тарчу коні не візьмуть.

Поляки та орда оточили московське та козацьке військо на старому хуторищі: вбили шпона дозорні команди, означили малу кількість ворожого війська, не побачили орду; отож довелося приймати оборонний бій, а далі відступати. Вже кілька разів поляки намагалися розірвати оборонний ланцюг, але це їм не вдавалося. Московське та козацьке військо посувалося вперед повільно, вперто, спокійно. Власне, це було московське військо, козацьких тільки три полки, інші мали надійти на сполуку в умовлене місце, й тепер ніхто не знав, де вони.

Дорога спускалася в яр, — Матвій подивився, й шапка йому посунула на очі, так круто вона спадала вниз, а потім аж ген-ген в'юнилася на той бік яру, там манячив хутірець, у яру дорога звивалася петлею, й поляки вирішили скоротити шлях, обігнати втікачів і вийти наперед та вдарити по оборонцях, але вся їхня кіннота попала в драговиння, й поки вибовтувалися з нього, московсько-козацька валка вибралася нагору. Захопили тільки кінець валки, кілька возів з гарматами, але ту дірку залатали. Якийсь час пливли над хмарами — посувалися по греблі, — хмари лежали у воді, — (й поляки та татари ковтали збиту ними пилюку), й знову вибрили в чисте поле. Стерні жовтіли, як золото, татари збивали

шаблями шапки з полукипків. Матвій ішов у другому ряду, він не стріляв, а тільки набивав та подавав рушниці козакам, які цілилися з-за возів, бачив і крилатих гусар, і строкатих ополченців, побачив навіть польного гетьмана на білому коні, в нього стріляло одразу кілька козаків, але не вцілив ніхто — відстань була надто велика. Ніч упала враз, здавалося, військо накрила велетенська кирея, й наповзла чорно-сиза туча, яка вже з обіду, неначе велетенська скирта, бовваніла на овиді та раз по раз підперізувалася жовтою крайкою блискавиці, й полив дощ, та такий, як у день Страшного суду, гриміла громовиця, стали на перепочинок, збиралися стояти до ранку, але козацькі полковники порадили воєводі рушати далі, — ворог не сподівається, що вони підуть уночі, — й вони рушили, колеса, напоєні дощем, більше не скрипіли, вої посувалися, наче сліпці, тримаючись за вози, підпихаючи їх, Матвій один раз нашттовхнувся підборіддям на чийсь мушкет і боляче затявся, він міцно вчепився в полудрабок, боявся впасти, адже тебе перемелють чобітьми й колесами у млинець, його змагали страх і холод, і очі виїдав морок, йому хотілося пити, ловив ротом дощові струмені й не міг напиться. Йшли до схід сонця, й справді поляки не помітили їхнього відходу. Але опівдні вони наздогнали обоз, йти далі не було сили й довелося окопуватися під лісом. Неподалік виднілося якесь містечко, й польські гетьмани та полковники сушилися там, звідти вели налоги. Жовніри підвезли та навели гармати й почали стріляти по табору, й падали, збиті ядрами, рябі боярські намети та голубі козацькі катряги, тріщали вози, москалі та козаки гарматною стрільбою майже не відповідали — пороху було мало, й з того кілька бочок відвільгло. В таборі почався падіж коней, — якщо якийсь сміливець вихилявся по траву, одразу з-за верболозів налітали татари, хапали горепаку арканами й тягнули у свій стан. Матвій нікуди не ходив і ворожих налог не відбивав, — його тіпала пропасниця, він не міг зігрітися, зодягнув поверх жупана каптан, знятий з убитого москаля, й лежав під возом. Хотілося пити, але води не було — поляки перекопали й відвели струмок, який протікав через табір. Спека стояла страшенна, і вже не розпізнати, справжні то вершники гасають навколо табору, чи то струменить, витанцьовує хистке марево.

Так тривало сім днів. Обложенці повитрушували мішки з-під пшона та борошна, порізали та поварили ремінну упряж. А далі не стало в чому варити й той зажиток. У Матвія від спраги потріскалися губи, сочилася з них кров, у вухах стояв дзвін. Здавалося, десь далеко-далеко без угаву курличуть журавлі. Від кінських і людських трупів спирало подих, — за десяток кроків від Матвія лежав бурий кінь, його здуло, й був він, як гора, й рої величезних зелених мух обсіли його, виїли очі, ніздрі, — сухі вершки дубів на узліссі обсіло вороння — чекало свого часу. Декотрі, одважніші, падали з дерев і справляли криваву учту просто в таборі, за кілька кроків від людей. Перед табором на баских конях грали шляхтичі, глумливо викликали на герці козаків. Ніхто на ті герці не їхав, звитяга вмерла, та й не було на чому їхати. По тому знову насунули хмари, пішов дощ. Дрібний, нудний — обложний.

Матвій лежав під возом і потрісканими губами ловив краплі, які падали з підток. За кілька десятків кроків від нього у кареті лежав воєвода, котрий теж слабував. А в дощовій імлі снували якісь привиди, потвори, й коли на Матвія накочувалася млоїста жовта хвиля, він не знав, на якому світі знаходиться: на цьому чи вже на тому. Десь опівдні біля карети з'юрмилося чимало москалів. Вони довго гомоніли, по тому від натовпу відокремилася двоє — стольник і капітан, перелізли через воза й пішли до привидів. Пелена дощу сховала їх. По довгому часові вони вернулися й оголосили, що з поляками та татарами складено домову на замирення: військо залишає обоз, гармати, віддає всі гроші, які має, і йде пішо до Дніпра; першими виходять з табору козаки. Матвій про ту домову довідався пізно, коли козаки вже вирушили з табору. Але ледве вони віддаленіли кроків на сто, як на них хмарою налетіли татари, зазмїїли аркани, заіржали коні, почувися зойки та крики. Козаки кинулися назад до табору, але москалі стовпилися в проході, наставили списи, декотрі стріляли по козаках з рушниць. Не знаючи куди податися, козаки побігли попід табором, вилазили на вози, але москалі збивали їх ратищами, віддавали в руки татарам. Віддавали за шматок хліба, жменю солі, навіть за яблуко, одних козаків татари повбивали, інших тягнули до своїх наметів. Се скидалося на жахливе полювання, козакам рятунку не було ніде, ті, що лишилися, збилися в купу й відбивалися шаблями.

— Бийте підлих хлопів, — репетувала шляхта.

Якийсь шляхтич із сизим шрамом на щоці виліз на воза й гукав до жовнірів:

— Через них, через пшекльонтих хлопів, у нас убозтво і злидні. Вернемо Польщі багату й розкішну Україну, і всі ходитимемо в шовках. Ви, вірні діти латинської церкви, не повинні жаліти схизматів, віра дорожча нам за все... Схизма торжествує, святі дари потоптано брудними ногами козаків, і москалів також, розправимось з козаками і візьмемося за москалів.

Й розправлялися, виморені, вимучені козаки падали під ноги татарських і лядських коней. Найдовше відбивалися козаки, які скупчилися на горбочку в терновнику, але і їх скурали.

Матвій бачив усе це, бо, перемагаючи слабість і дроз у ногах, рушив було й собі від возів, відтак, охоплений жахом, вернувся. Москалі ж справді відкупилися: козаками, золотом, гарматами та обозом, і безоружні потягли до Дніпра. З ними, в останньому гурті, дибцяв і Матвій у московському каптані.

...Матвій виборсався зі сну, дихав важко, лежав і думав: "Було — не було, не було — буде — було... Ніби сон, й ніби не сон..."

Супрунові снилося: невелике сільце Чудне, їхній полк знайшов там добрий пошанівок — було на Спаса — міщани не шкодували горілок та вина, гуляла старшина, гуляли козаки, скрипалі обривали струни на скрипках, в бубоністів поклякли руки, тоді їх замінили довбиші й вибивали посеред майдану "Катеринку" на котлах, хоч те супроти військового звичаю, але надто була солодкою варенуха, надто міцною запіканка, всі повпивалися, хотіли танцювати. Сам пан полковник виляскував долонями по халявах чобіт, неначе циган чи волох, а Супрун літав довкола нього, як молодий чорт, якого ні перепити, ні

перетанцювати. Зненацька танець обірвався, довбиші на тих самих котлах забили тривогу. До міста підступило московське військо, яке верталось з литовського походу. Містечко хоч і обваловане, й палями обтикане, однак вал низький, а палісад старий, і гармат у козаків лише дві. А перед ними війська московського хмара з гарматами польовими й осадними... Козаки відчинили ворота. А коли московське військо, — перепочивши день і ніч, взявши запас, пішло геть, приступило до Чудного ще більше польське військо. Й козакам не лишалося нічого іншого, як знову відчинити старі іржаві ворота. То більше, наказний польський гетьман дав слово тверде, що поляки нікого не зачеплять, перебудуть ніч і підуть далі. А тоді ляхи вчинили над козаками люту розправу за те, що ті впустили москалів. Полковника підняли на списках і вкинули до криниці, всіх сотників повішали на в'їзних воротах, простих козаків тiali шаблями посеред майдану.

...Супрун зі скрученими сирицею руками та ногами чекав свого смертного часу під довгою рубленою коморою, і краєм ока бачив, як чорний, з більмом на лівому оці пес лизав кров, яка натекла з довгої дубової колоди: козаків клали на колоду одразу по двоє. На Супрунове щастя, черга до нього не дійшла, раптом з дахів полетіла черепиця, червоним козачим поясом огорнула місто блискавиця, десятигарматним випалом торохнув грім — гроза налетіла зненацька, хвилиною, поляки кинулися до будинків, а приречених на смерть козаків усю ніч періщила злива. Вона вимила з Супрунової голови хміль, він заломив під себе руки, скрутився в дугу й гриз слизьку, смердючу сирицю, спльовував гірку слину й гриз знову, з ясен текла кров, сили полишали його, а вже над черепичними та солом'яними дахами бринів умитий грозою світанок, півні горланили на все містечко, й п'яний жовнір вийшов до вітру, хилитався на неслухняних ногах, підозріло поглядав у бік приречених на смерть бранців. Жовнір пустив струмінь просто на Супруна, й той згорнувся в клубок, і раптом розпростався, вдарив жовніра чобітьми по ногах, той хрипко зойкнув, гепнувся в калюжу, й в ту саму мить розірвалася надгризена сириця на Супрунових руках, він на чотирьох, як вовк, кинувся на жовніра, витягнув у нього запоясний ніж і черкнув жовніра по горлу. Перерізав реміння на ногах, ще встиг перерізати сирицю на

руках та ногах одного козака, але в хаті почувся гомін, там спалахнуло світло, й він порачкував у дикі хаші, а з них у рів. На валу виспівувала зорянка, він сполохав її, переліз через вал і побіг у поле. Йому здавалося, що біжить притьма, але покляклі, задубілі ноги погано слухалися його, й він дибцяв, неначе старезний дід. Але додибцяв до болота на сітанку.

...Супрун не пам'ятав, чи хоч трохи спав, а чи всю ніч спогадував пережите, думав. Снилось, не снилося...

Вранці Драбиха наварила вареників — з сиром і капустою, але Матвій майже не їв, Супрун же навпаки, прискаливши від задоволення ліве око, кутуляв на повен рот, підхвалював, жартував. Вони більше не сперечалися, а коли вийшли з хати й залишилися наодинці, Матвій попросив:

— Не встрявай ти в сю бучу, Супруне. Один їй кінець... Погром... У гетьмана військо...

— Військо, воно може в будь-який бік хитнутися.

— Серби, німці... Пушкареві булави хочеться...

— Ти Пушкаря не чіпай. Він валечний воїн... Не рівня... всіляким писарям, за шапку виміняним.

Супрун пер на сварку. Й Матвій замовк, покусував вуса. Сніг порипував під чобітьми, горобці на гілці яблуні понадувалися на хвищу, Матвій і Супрун майже черкали їх шапками — не спурхували — в мороз гороб'яча кров тече повільно. Матвієві також стало холодно. Й мислі холодні потекли до серця. Несподівано сказав:

— У мене лука згоріла. Всі тридцять вісім стогів. Хтось запалив... У той день, як ти поїхав...

Повів на Супруна оком, але в того на обличчі не тіпнулася жодна жилочка. Худе, неголене, воно кібчилося на тлі високого білого замету.

— Наживеш... Для тебе це абищиця... — Й думав щось своє. — Мені пропонують уряд хорунжого сотенного...

Матвій подумав, що уряд той нікчемний, а все ж він побільшить Супрунову вину перед справжнім, законним гетьманським урядом.

— Що ж... Якщо тобі життя не дороге... І власні діти...

— При чому тут діти! — скипів Супрун. — Пече мені отут, — вдарив кулаком у груди. — Кривда пече... За що гарував, за що щербив шаблю на лядських ребрах?...

Казав так, мовби Матвій був у чомусь винуватий. І він не знав, що відповісти. А поки шукав, Супруна покликали, вони кволо домовилися знову зустрітися увечері у Драба, але Ілля Царгородський не захотів залишатися ще на одну ніч, — ніякого виводу в справі, у якій приїхав, не добився, ні з полковником, ні з суддею йому зустрітися не вдалося — всі полкові урядовці лишилися ті самі, тільки помінялися на гірше, ні за що не відповідали, службу справляли через пень-колоду, та й те, що побачив у Полтаві Царгородський, посунуло у дальній закуток думку про смерть одинокої нещасної жінки, він поспішав, аби виповісти про все побачене й почуте гетьману. Оскільки ж вибралися одними саньми, Матвієві довелося їхати з ним.

VIII

Всю дорогу кучер Іван не знімав пуги з кінських спин — Царгородський поспішав у Чигирин, коні водили крутими запіненими боками, пара клубочила над ними, неначе над діжками з золивом. Два дні у відлигу йшов сніг, дерева стояли в білих саванах, віття низько гнулося донизу; з півдороги повіяв вітер, і сніг почав облітати, спадав

пластами, гухкав, і там, де він опадав, куріли білі димки. Чорні дерева, білий сніг, — і думка про Супруна, крихка досада й злість, і жаль за чимось, далеким, гірким, але дорогим. Душа ж летіла поперед коней додому.

Царгородський не захотів заїжджати на хутір, і Матвій устав на шляху, закинув за спину мішок з гостинцями, пішов додому. У виярку йому під ноги кинувся рудий клубок — стрибав, вертівся, качався, — Ґнотик, улюблений пес, невідь-як і звідки він знає, якою дорогою і коли — вдень, увечері, вночі — вертатиметься Матвій, завжди зустрічає його. Він вищав і шкірив зуби — найвищий вияв його радості — Ґнотикова усмішка, хто того не знав, боялися, думали, що Ґнотик шкірить зуби з лютості, ось-ось хапне за литку, він довірливо біг до всіх, обнюхував чоботи, але на вулиці не чіпав нікого, у дворі ж — всю ніч, як дзвіночок: дзяв-дзяв, дзяв-дзяв, потрачений на нього харч відпрацьовував. Хоч вмів роздобути його й сам: знав усі дірки й перелази на хуторі, зрання оббігав увесь хутір, і якось йому минало, вертався з цілими боками. А що вже ласкавий, а що вже грайливий і розумний, іноді Матвієві здається, що Ґнотик розуміє його мову, хоч то він просто дуже тонко відгадує настрої господаря. Довелося Матвієві розв'язати міха й відломити Ґнотикові шматок пирога, а серце тануло з ласки.

Одначе, як йому здалося, в хаті такої зустрічної радості не знайшов, хоч ще з сіней почув сміх і перемови: Федора та Сидір за столом грали в карти. Матвій здивувався, Сидір — завше понурий і мовчазний, і хати не тримався, він здебільшого й спав у когось із підсусідків, у В'юнів або Нишпорок. Йому здалося, що Федора сфрасувалася, а Сидір одразу вийшов з хати. Матвій мить постояв у роздумах, розв'язав мішок. Він мав дуже мало часу, всього три дні, а треба було і олії набити, й льоду нарубати та закласти в льодовню, а тут ще ось-ось розтелиться найкраща корова — Татарка, а ще ж кортіло пройти попід лісом з рушницею та Ґнотиком. Звичайно, все поробиться й без нього, одначе не так, як під його наглядом, льоду він таки рубати не став, діжечки з олією, яка пахла так, що аж паморочилося в голові й хотілося вмочити в олію хліб (він таки об'ївся її), поносив у комору сам, і з Ґнотиком попід лісом

пройшов, щоправда, вполював лише одну лисицю — Федорі на опушку до грезетового кунтуша, — кинув її в сінях і вона там довго лежала, поблискуючи осклілими очима. Нагримав на Сидора, що той не знімає шкуру, Сидір стояв перед ним мовчазний, похмурий. Матвій чомусь вперше зауважив, що його годованець гарний з себе, тільки та його краса напівзагадкова, понура, хмарна, без усмішки, без ласкавого погляду. Такий вже є. Матвій довгий час вважав, що Сидір відданий йому душею, піде за нього, якщо доведеться, на муки й смерть, і справді мав його майже за сина чи за молодшого брата, раніше, до одруження, давав йому зрозуміти, що все, що має, — їхнє спільне (однаке тепер у тому не впевнений, Федора поклала на все свою міцну руку), але з якогось часу почав у Сидорові сумніватися. Так, Сидір їхній сім'янин, але й не зовсім; хто зна як і з чого, але це почали відчувати всі, Федора вміє повестися так, — при тому не обронивши жодного образливого слова, — що кожен знає своє місце, саме те місце, яке вона йому вкаже, й той незримий пруг не вдається переступити нікому. Матвій не раз розпочинав з нею розмову про Сидора, але вона тільки здивовано знижувала плечима й викругляла плисові брови: "А хіба я що?..." І ось тепер, як здалося Матвієві, щось змінилося, але що саме, він не знав, мав би радіти, та не раділося. Та й чи могла оселитися в його душі радість, коли чорним коршаком кружляла й кружляла думка про брата, щось йому підказувало, що добром все це не скінчиться, що сам по собі цей вогонь не вляжеться.

Хмарні думки не відпускали, вночі, повернувшись від корови, поставивши на підвіконня важкого мідного ліхтаря, довго сидів, підперши голову обома руками, а тоді, аби хоч трохи піднести настрій, дістав із прискринка дубового футлярика, вийняв цупкий папір і, розгорнувши його на колінах, почав читати. Він читав його часто — веселої і сумної години, — жоден папір у світі не мав для нього такої ваги, не приносив такої насолоди, як сей. "Ознаймуймо сим письмом нашим кожному, кому о тім відати належить, що ми, гетьман Іван Виговський, респектуючи писаря Матвія Журавку за військові заслуги, до яких і наперед видячи його згідність, надаємо для підпори його господарства хутір Синички і ґрунти за річкою Синичкою з людьми, які на тих ґрунтах

оселилися, і зо всіма добрами, і з сіножатами Ястребщиною та Обложками і озером Рогачиком.

Стверджуючи це надання цим листом, варуємо пильно і розказуємо, аби в заживанні того хутора ніхто не важився чинити перешкод та перепон і посполиті на хуторі оддавали послушання, окрім козаків, яким при вольностях бути. Гетьман Іван Виговський, рукою власною".

...Матвій заплющив очі і усміхнувся. Тепер вже він господар цих добр на віки-вічні, й ніколи не платитиме чиншу, ані яких інших податей. Сю землю він купив за власні гроші, і все ж, поки не отримав цієї грамоти, не був певний у ній. Це — один із перших універсалів гетьмана. Поки що Матвій не показує його нікому, й насамперед селянам, які обсілися на його ґрунтах. Їх всього п'ять сімей... Він їх не утискує і роботизною не морить. У кожного свої коні та воли, й корови та вівці. Двоє підсусідків — їхні хати на його обійсті, троє підпомічників. Мріє Матвій купити й ліс за Синичкою. Вже зібрав гроші...

Сховав листа, й аби не будити Федору, задрімав на ослоні, йому хилитатися поміж хлівом і хатою всю ніч. Корова розтелилася на світанку.

Матвієва тривога була не марна. Неначе накружляв той коршак біди на його голову. Повернувшись до Чигирина, Журавка довідався, що гетьманові урвався терпець, і він поклав вгамувати Пушкаря збройною рукою — послав на нього два полки: Ніжинський і Стародубський. Матвій дибцяв по кімнаті, наче поранений журавель довкола лугового озерця, біля якого журавлиний ключ сів на перепочинок, і всі відлетіли, а він залишився. Немає сили злетіти, й страшно чекати зими. Гризла скруха серце, що таки не зумів переконати брата, аби той вернувся в Жуки й сидів там, як миша в норі. Щось не те зробив, щось не так сказав, не знайшов слів застрашливих і правдивих, бо, либонь, ще й сам не до кінця вірив у те, що мало статися. Здогадувався, промацував оком розуму, і все ж на щось сподівався. Було б їхати до Мокрини, під'юджити її. На роботі сидів знічений, понурий, до пивної комори ходив не погомоніти, розважитися, як раніше, — а щоби не пропустити якоїсь новини про похід

ніжинців та стародубців. Хоч ті новини не обминуть гетьманської канцелярії, найперше сягнуть туди.

Чекати довелося не довго. Вже через тиждень прибіг змиленим конем сам стародубський полковник і доповів гетьману, що і його, і ніжинські козаки розбіглися по хатах, сказали, що не будуть бити на братів та здобувати українські міста. Першої миті Матвій невимовно зрадів, наступної прихолонув серцем: мала гроза не відбулася, тепер доводилося чекати грози великої. Розказували джури: при тій вісті заскрипів гетьманський стілець; і заскрипів зубами гетьман, ходив похмурий, важкий, зачинався у своїх покоях і щось думав. Мабуть, немає у світі пронозливіших людей за гетьманських канцеляристів, вони перші довідуються про те, чого ще не знає генеральна старшина, а іноді про те, про що й гетьман тільки помислив, але ще не додумав до кінця. Виговський опоряджував на пушкарівців затяжний — з сербів — полк. Те тримали в таємниці, ніяких наказів про похід, про фураж з канцелярії не виходило. Матвій хотів розвідати про все достеменно, крутився біля генерального судді, генерального осавула, біля генерального обозного, але всі вони неначе води в рот понабирали. А обличчя заклопотані, і в кожного в очах ниткова думка. Заходив Матвій і до гетьмана: підписати універсал, отримати дозвіл повісити печатку; ходив туди поза чергою, яку встановили канцеляристи та писарі; справа в тому, що ніхто з доброї волі перед гетьманські очі ставати не хотів: гетьман нібито й добрий, розважливий, поштивий (це не Хміль, котрий міг з'явитися з нічого; заревіти звіром, а то й ударити), однак в поганий настрій міг і він вилити своє пересердя на безневинного чоловіка, того, хто першим трапить на очі, сам сварив і ганив рідко коли, але, затямивши невдачу, вказував на нього генеральному писареві, а тому нічого не варто й платню зменшити, і в маєтностях відмовити, й просто під будь-яким приводом виперти з канцелярії. Матвій же почував, що гетьманське серце леліє до нього, що гетьман ніколи не розгнівається на нього (а все через оте: "Гетьман на той час", другу половину якого Виговський давно загубив і підписувався — "Гетьман"), не одмінить до нього доброго ставлення; Іван Остапович, як іноді любовно, скоротивши в думках аж так відстань між ними, називав гетьмана, відколи взяв у руки булаву, хоч і не помітно для

стороннього ока, перемінився. Довгі роки писарювання наклали на нього свої карби: лишився акуратним, доскіпливим, недовірливим, так само тихо й рівно походжав по покоях, так само потирив за столом білі пещені руки, іноді дошкуляв дрібницями, — полюбляв усілякі уточнення в універсалах і листах, надто латиною. Одначе появилися владність, нетерпимість до чужих думок: "А я вам кажу...". З його очей годі щось прочитати: темно-голубі, красиві, але якісь водянисті, мовби в них плаває туман. А в тумані що побачиш! Коли гнівався, починав посмикуватися кутик лівої губи, права ж рука "грала" пальцями на поясі. Іван Остапович — вищою мірою порядний, не любив нецнотливих людей і навіть розмов про зальоти, всілякі гульки, одначе з якогось часу Матвієві почало здаватися, що гетьман ні в що не вірить, окрім у Бога, та й то, коли Бог сприяє йому та його справі, хто зна, з чого уклалася в Матвієвій голові така думка, все ж він її розвіяти не міг. При тому Виговський був якоюсь мірою лицедієм, умів прикинутися простаком, таким собі сільським дядьком, цим збивав з пантелику, обамбурював старшину, в одну мить прихиляв на свій бік козаків, його простецькість, дядкуватість не раз давала йому можливість розкрити інших й водночас повернути справу так, мовби вона розв'язувалася сама по собі. Не простий чоловік був гетьман, що розуміли не всі. Івана Остаповича Матвій любив за ту ж таки цнотливість, акуратність, за глибокий розум і ще глибшу освіченість. Кілька разів спостерігав, — і млів, і займався радістю, — за розмовою Виговського з Юрієм Немиричем. То взагалі чоловік не сього світу, викупаний у грецьких і римських купелях, ткав розмовні мережки з срібла й злота, мабуть, не було того у світі, чого б він не знав, і водночас не возвеличувався ні над ким тими знаннями, мався просто, мав веселу вдачу, любив жарти, бенкети, жінок, розмови про перелюб — тільки йому прощав таке гетьман, тільки його не обривав. А ще за віщо любив Івана Остаповича Матвій, те знав Бог та вони двоє...

Притрушуючи пісочком гетьманський підпис на листі до щойно обраного архіпастиря, київського митрополита Дениса-Діонісія Балабана, перемовляючись з гетьманом, Матвій витрусив з гетьмана такі слова:

— Вже не довго втішатиметься зловорожець, супостат... Десниця звелася... Сила соломі ломить. — У гетьмановому голосі владність і твердість.

— А якщо... десниця... Як ніжинці і стародубці?... — одважився Матвій.

— Серби — не ніжинці... Там ще Богун з козаками. Вдарять знеобачки... Про те ніхто не знає.

І подивився пильно, проникливо, мовляв, одному тобі така довіра. В Матвія чомусь затремтіли в колінах ноги, й стало йому жарко, аж хотів розстібнути жупана — не одважився. А поверх тієї лячної новини впала інша, приємна, гаряча до сказу, навіжена, давно очікувана:

— І годі тобі, Матвію, сидіти в підписах. Я сказав Груші... Від сьогодні маєш повний писарський ранг.

Матвій уклонився низько-низько, а гетьман усміхнувся загадковою усмішкою. Він любив робити добро, умів його робити, тоді ставав кращим у власних очах... Матвій і сподівався й не сподівався на таку гетьманську ласку. Сподівався, бо відав про прихильність гетьмана до його скромної персони, не сподівався — малу мав освіту, малу грамоту, повести самотійно посольську справу, написати листа реляційного або посольського — те понад нього. І все ж — реєстровий писар війська Запорозького!..

Однаке лиха вість має силу більшу, доброю ми тішимося мить, в наступну вже звикаємо до неї, а то й прагнемо ще чогось, лиху ж з власного овиду не зв'язати ніякими думками. Смак доброї страви перебиває одна дрібочка солі, одна гостра перчина, одна грудочка землі.

Весь вечір і всю ніч горіла лампада у Матвієвій кімнаті у вдови Клименчихи, де знімав мешкання для себе та для Сидора. Дістав з-під

лави бутельку з тернівкою, але не пив. Думки — круки над бойовищем, яке тільки розпочинається. Ще немає вбитих, ще гарцюють, іржуть коні, але чорні вісники смерті вже бачать, де мертві, а де живі, й не має Матвій радості від того, яка лава потне. Лягав на лежанку — натоплону до гарячого — й підводився знову. Велика й страшна довіра гетьмана... Величезна його милість. А ще страшніше, коли зложить голову Супрун, а він, його рідний брат, не запобіжить лихові, хоч може запобігти. Супрун, звичайно, там, у Полтаві... Перший полізе на вал...

Заплющував очі й бачив кібцювату постать брата з келепом у руках... Збита на потилицю шапка, закушений вус — такий він у бою. Дзизкала, крутилася довкола лампадки муха — де вона взялася в цю пору, — плутала думки. Десь з дна душі піднімався страх за самого себе, він затоптував його...

Виморений, вимучений безсонням і боротьбою з самим собою, удосвіта розбудив Сидора. Невідь-чому, схопив того за петельки:

— Сидоре, ти все зробиш для мене?

Сидір одпихався обома руками, витріщав здивовані очі:

— Що маю зробити? — А сам подумав, чи не вбити когось хоче Матвій.

— Ти торгуєшся... Боїшся...

— Не торгуюся. Зроблю все, що в Божій волі. Якщо треба торохнути кого з-за рогу... На смерть чи так?

— Цур, дурня...

Матвій відпустив Сидорову сорочку.

— Вірю тобі, Сидоре, як самому собі, — сказав уже трохи іншим голосом, — й знаю, не боїшся ти нічого, — полестив. Та й справді відав: у Сидоровому серці страху немає. А що є — не сказати. Немає покори, немає милосердя. А є... жорстокість. Вона почала проявлятися з роками. Якось, коли Сидір був уже підпарубчаком, до їхнього двору забіг сусідський пес і почав хлебтати з черепка біля хліва, Сидір підкрався й хряпнув його кілком по голові.

— Нащо ти? — запитав Матвій.

— А так, — і сміявся очима.

Мав він і таку забавку: довгою тичиною вивертав у клуні під стрілками гороб'ячі гнізда, й голопуцькі горобенята джвкали на тік, де їх підбирав лобатий, з блудливими очима кіт, траплялося, черкав і ластів'яче гніздо.

Матвій дивувався: з чого ота його жорстокість? Наче ж учив іншого... Довгий час вірив: Сидір — вірний йому. Нещодавно ж почав сумніватися. Але іншого рішення не мав. Ще відав: Сидора просити не можна, йому потрібно віддавати веління. Отож сказав суворим голосом:

— Сідлай коня й копоти в Полтаву... Знайди Супруна і скажи йому... Скажи, щоб втікав у Жуки. Йдуть на пушкарівців серби, з ними — Богун з полком. Погине ні за понюх табаки. — Й знову скрутив сорочку на Сидорових грудях: — Ти ж дивися — більше нікому-нікому!.. Тільки Супрунові.

Сидір вивільнив сорочку:

— Що я, дурний...

Сидір осідлав коня, виїхав за ворота й пропав у білій сніговій каламуті. Пропав надовго. Матвію попустило в грудях: зробив усе, що міг. Він не думав, хоробрий він чи боягузливий, гошу справу зробив чи злу:

вчинив у злагоді з совістю, а це більше за всі веління і закони світу. Кинути на поталу брата... Ні, він не такий... Не Хома безрідний... Не Марко проклятий...

Через вісім днів майже з такої самої каламуті, у яку пірнув Сидір, виринув паволоцький козак Вус, і, перш ніж піти до гетьмана, розказав усім у дворі, що вчора, обідньої пори, біля Жукового Байраку Барабаш з запорожцями підсочили сербів і погромили їх страшенно. Декотрі серби й зброю вихопити не встигли, попадали з коней, потяті з-за кущів мушкетним вогнем, інших посікли шаблями, решта втекла в ліс. Тоді й паволочці з Богуном також стратили військовий запал та фантазію і повернули назад.

Матвія хитнула та звістка, неначе підрубане дерево; пославшись на біль у голові, пішов додому, але минув двір, де квартирував, почовгав за місто. Першої миті його скував страх... Що він наробив! Згубив кілька сот вірних гетьману воїнів. Врятував одного (невірного) й згубив кілька сот. Але той один... "Все у волі Божій", — шепотів холодними вустами. "Я цього не хотів". Він хотів лишень застерегти Супруна. А той попередив Пушкаря. Злочин на Супрунові... Злочин? Супрун служить Пушкареві. Але ж він наражає на смертельну небезпеку його, Матвія. А може, й не наражає? Може, він і не сказав, звідкіля вість. І все одно... Як Матвій подивиться у очі Виговському? Подивиться... Людина таке створіння, що перетруїть у собі все... Отруту зміїну... І виправдає саму себе перед всіма судами світу. Навіть перед судом небесним... Ні, не виправдає... Каяття душило Матвія. Намагався не думати про тих людей — про побитих, переконував себе, що пушкарівці дізналися про затяжців якимось іншим способом, але переконати не міг, — душа розривалася на дві шматини. В тому болю стриміло рожеве стебельце — брат живий, все обійшлося. Відтак — знову печія — треба б не вмішуватися, вищими силами все вирішилося б без нього (не вирішилося б!), й терпка винувата радість і страх, аби ніхто не довідався про його таємницю. Либонь, розумів, що мучився б не менше, а більше, якби не повідомив Супруна.

Обидві розчехнуті половинки душі боліли, не міг стулити їх, жорстокість світу і власна безвихідь катували його.

Блукав понад Дніпром, тяжко переживав свою провину перед гетьманом. Дніпро цього року двічі замерзав і двічі зламував кригу, нині лід тримався тільки по старицях та затоках, а також біля берегів, а далі брижилася просинь води, і йшла шуга, в деяких місцях на закрутах ріки та на зламах громадилися гори крижаного кришива. Річкову течію долала качина зграя, вона була зовсім близько від Матвія, качки косували на нього намистинами очей, але навіть іскра мисливської хіті не ворухнулася в Матвієвих грудях, він бачив тих качок і не бачив, його самого заливала крижана повінь, і думки пливли, неначе білі крижини. Отако він віддячив гетьманові за все його добро, вчинив супроти нього й супроти самого себе... Тобто супроти себе не зовсім, він рятував брата, але порушив обов'язок і, мабуть, заплямував козацьку честь. Річкою, поміж крижинами, попід протилежним берегом правував човник — маленький, чорний, спритно в'юнив поміж крижин, — мабуть, велика потреба погнала того човняра, велика нагальність, скрута, а може, й велике лихо. Над людським життям панує лихо й рідко коли добро та щастя. Качки зненацька знялися й полетіли й небавом розтанули в сірому небі, й Матвієві самому раптом захотілося знятися й полетіти за ними й ніколи не вернутися на цей суворий берег, берег людської муки.

...Виповівши Супрунові все, що велів йому переказати Матвій, Сидір одразу вдарився на Полтаву. Супрунові сказав, що там у нього ще є справи. В Полтаві не затримався, майнув у Жуки; Мокрині також сказав обмільне, буцім приїздив до Полтави уладнати деякі Матвієві негаразди й оце заїхав у Жуки перепочити сам та вивчасувати коня. Прилаштувався у хаті так, аби бачити Качуренків двір і не проґавити, коли з нього вийде Груня. Він таки вицах — лив її, й саме тоді, як ішла на вечорниці. Вхопив шапку, кожуха й подався з хати.

Груня поскрипувала жовтими чобітками по снігу, лузала гарбузове насіння, й він біг по тому сліду, неначе хорт по сліду лисички. На вигінці наздогнав.

Груня не приховала здивування, не зуміла сховати й радості, її обличчя освітілося, а в очах застрибали веселі зайчики.

— Ох... Тю на тебе, злякав, — охнула, бо Сидір підкрався і вхопив її за плечі зненацька.

— Сам з лякливих, — здобувся на жарт Сидір.

На вечорницях Сидір поставив парубкам четвертину горілки, й до нього ніхто не чіплявся. Дівчата хуркотіли прядками, вечорнична мати, вдова Байбачиха, капарила вечерю. Вечорнична хата стара й бідна, тільки прикрашена квітами та рушниками (прикрасили дівчата), Байбачиха пускає вечорничан за невелику плату. Після вечері затіяли грища, з цілуваннячками та обніманнячками; Сидору та Груні дуже часто випадало в парі "рвати ягідки" та "пасти гуси", і він кілька разів її поцілував. Але вечорничні цілування зовсім інші, ніж десь наодинці, це таки гра, здебільшого безгрішна й сміхотлива. Як безгрішне й спання на соломі посеред хати в обнімку парами, то тільки Сидір довго шубрався, намагався засунути долоню Груні між колін або добратися до пазухи, шелестів соломою, і на нього нагримали, аби не заважав спати.

Наступного дня була неділя, Качуренки пішли до родичів у гості, Сидір влучив хвилину й шаснув до них у хату. Одразу й згріб Груню, але вона пручко вирвалася, рішуче відтрутила від себе, посадовила за стіл, почастивала узваром і принесла колоду старих замацаних карт. Сидір мав себе за незлецького картяра, набив руку у Нишпорок та В'юнів, але, собі на досаду та гнів, у Груні не міг виграти. Груня грала легко, реготілася, й щоразу Сидір залишався при зайвих картах. Він вже сердився насправжки, бо ж виходило, що дівка має спритніший розум, і врешті зворохобився та вкинув карти в помийницю. Груня зайойкала, дістала їх і почала розкладати на лаві сушитися. Вона стояла спиною до нього, зігнувшись у стані, така туга, пружка, знадлива, що Сидору зашумувала в жилах кров і він згріб її, як медвідь овечку. Поміж тим до того шалу допускала наперед виважена думка: подолає дівчину, доб'ється свого, й нехай тоді вирішує вона, як бути: об'явити те батькам

чи ні. Не об'явить — на тому й край, об'явить, візьмуться за нього старі Качуренки та Журавки — Сидір жениться. Дівчина вона ладна, а основне — з статком. Не багачка, але й не бідна. Одиначка. Був у неї старший брат, загинув у Хмельниччину. Сидір повалив дівчину на піл. Розпочалася боротьба, борюкання, перекинули та розбили подушки, складені в кутку полу, обірвали жердку — Груня хапалася за кожухи та свити, які висіли на ній. Сидору здавалося, що ось-ось досягне свого, але в останню мить дівчина щоразу виверталася. Їй було і жаско й палко, її саму лихоманило, але на перепоні стояв запеклий віковичний страх сільської дівчини втратити цноту, зазнати несосвітньої ганьби, а може, й не вийти заміж. Ще якби Сидір пообіцяв їй посвататись, ще якби казав якісь ніжні, пестливі слова, але він ліз уперто й настирно, мовчазно й розшаліло.

...Вони лежали на полу, захекані й розчервонілі, ухоркані обоє, їхні обличчя були близенько одне біля одного, Сидір дивився в зеленкуваті Грунині очі безсоромним знадлигим поглядом, проникаючи в саму глибину її єства, аж їй ломило в попереці й нижче, але вона зібралася на силі й прошепотіла палаючими губами:

— Силою криницю копать — води не пить.

Сидір облизав великі смажні вуста:

— Я ж... не на один раз, назавжди...

— То треба... по закону.

— ... Й тоді — хоч ложкою, — пожартував грубо, цинічно...

— А так, — труснула головою і звільнила свої руки та почала збирати подушки. Вона чекала, що Сидір хоч якось та скаже їй, що любить її, але той мовчав, лише сопів ображено й сердито. Нявкав біля дверей чорно-білий котик, просився надвір, Сидір прочинив двері й вижбурнув його чоботом аж на ґанок.

...З того дня Сидір почав чекати слушного моменту, щоб розпочати ще одну налогу на Груню, але її не трапилося. Приїхав Супрун і забрав його з собою в Полтаву, звабивши тим, що в місті зараз весело, горілчано, — "свобода там ниньки мед п'є, а відвага заморські вина". "Побачиш справжніх людей, вдихнеш на повні груди відваги... Тобі сподобається". Окульбачили коні й поїхали.

IX

Після легкої й афектної перемоги Пушкар рушив від Полтави, й дейнеки розполохували залоги маленьких міст та сіл, його військо зростало від дня на день, вже чимало й миргородців, лубенчан і гадячців перебігли під Пушкареву корогву. Ворохобного й незгідливого полковника спробував погамувати новий митрополит Балабан, таки обраний без московського благословення, він погрожував Пушкареві прокляттям, але той відписав, що Виговського гетьманом не визнає і не визнає, доможеться нової — чорної — ради, й порадив єпископові сховати своє прокляття до кишені.

У Москві сидів Барабашів посланець і бив чолом від Барабаша та Пушкаря на Виговського ("Поглянь, великий государю, милостивими очима на полки Полтавський та Миргородський, які вірно тобі служать і готові за тебе живіт покласти, а Виговський продався ляхам й зраджує тобі, вели скликати нову раду на нашій стороні, на Солониці, за Лубнами, де такі ради не раз бували, ми виберемо гетьмана достойного й твоєї милості до гробу вірного").

Пушкар з військом стояв у Лубнах, Виговський — у Миргороді, а тим часом у санях, оббитих медвежими шкурами, так що залишалася тільки продоховина, з якої, неначе з справжньої медвежої барлоги, йшла пара, до Переяслава по глибоких снігах приїхав московський посол, боярин Богдан Хитрово, околичний і оружейничий, ржевський намісник. Москва не оповіщала, для чого він їде, й козаки губилися в здогадах: одні казали — мирити Пушкаря з гетьманом, інші — вчинити нову раду на вибори гетьмана. Останнє вельми стурбувало козаків, надто старшину, навіть ті,

кому Виговський був не до вподоби, кому натер перцю в ніс, обурилися: обирати нового гетьмана — стоптати чобітьми вільний козацький вибір, погодитися, що віднині гетьмана призначатиме самодержець, а з тим втратити всі давнини й саме право козацьке.

Задумалися сивочолі козаці голови. Григорій Лісницький, поміркувавши в сей бік, зрікся своїх претензій на булаву, поїхав до Виговського, й вони разом вимудровували, що чинити. Насамперед потрібно було достеменно вивідати заміри боярина, а також виманити його з Переяслава, де під склепіннями церков і соборів ще висів дух Переяславської угоди, де міщани та козаки підкуплені потвердженням Москвою місту після ради Магдебурзьким правом, звідки близько до натушкованого московським військом Києва. Гетьман послав до Переяслава свого довіреного чоловіка Захара Голубенка.

Боярин з почтом зупинився у грека Івана, Захара Голубенка приймав у світлиці, де всю покутню стіну займали полиці з іконами, Захарові здавалося — святі бачать його наскрізь, відгадують потаємні думки. Хтозна, чи намагалися зробити те святі, одначе сам Хитрово розколував Голубенка до дна душі; його невпевненість, хисткість, захланність, користолобність були бояринові вочевидь. В хаті грека пахло часником та смаженими грецькими ковбасками, густий пах ладану не міг подолати ті запахи, було жарко — Хитрово все ще витрушував з свого дебелого тіла дрижаками люті морози, котрі долягали його в дорозі.

Бояринове обличчя пошерхло й лупилося, було змазане гусячим жиром і відсвічувало міддю при світлі свічі. Міддю відсвічували й очі боярина, мовби спокійні, байдужі, насправді сторожкі, як дві миші в чужій коморі. Сам боярин — статний, лисий, над очима двома гострими ножами чорніли брови, борода була коротка, але густа, як хащі дерези. Хитрово розпитував Голубенка про гетьмана, про минулі вибори, стелив мову, як шовкову траву, здавався балакучим, — завертав балачкою то в той, то в інший бік — насправді ж відводив думку співрозмовника від небезпечних тем, присипляв її й вертався знову на потрібне йому тирло, але вже з іншого кінця.

— Їхати мені в Чигирин далеко, ломить мені кості і в грудях болить. Вручу я гетьману клейноди тут. Так і його царська милість велів: дати гетьману булаву в Переяславі, там він перейме на себе славу Хмельницького і чин його, переяславськими угодами скріплений. Чого Виговському боятися? Цареве слово тверде, й моє також. То пусті балачки — про вибори. Навіти... Ти скажи йому, порай, щоб їхав сюди. Гарненько порай... Я бачу, ти чоловік віри гідний. І шани також... — і пильно подивився Голубенкові в очі. Й вичитав те, що хотів вичитати, — письмена були нескладні. Боярин підійшов до шкіряного мішка, вийняв звідти дві соболині шкурки, розстелив на столі й погладив по шерсті. Соболи спалахнули чорним сріблом, аж Захарові різонуло в очах. Боже, яка коштовність, яка краса!

— Сховай... Ось так... — і власною рукою попхнув їх Захарові за пазуху, й там враз затепліло, защипало приємно й трохи лячно. А боярин знову засунув руку в мішок, зачерпнув, скільки зміг захопити, червінців і впустив їх Голубенкові до кишені. Важкий золотий дощ покотився в чорну безодню козацької кишені.

— Ось так... Голубок... Голубенко? Значить, Голубок... Скажи гетьманові, що я на нього смиренно чекаю, нехай приїжджає. Я вже послав у полки листи.

...Глабцями, козирками, розвальнями полковники торували дорогу до Переяслава. Скликав їх туди не гетьман, а Хитрово. Мусив їхати й Виговський і призначати раду. Хоч достеменно не було відомо нічого: прочитає боярин царський указ на схвалення козацького вибору чи розпочне нові вибори. Увечері гетьман сказав у тісному старшинському колі:

— Москаль повертає вибори нанівець, супроти наших звичаїв, супроти наших давніх законів, спочатку призначить, кого сам захоче, а далі присилатиме свого — кацапа. Попустимо раз — попустимо навіки, і втратимо всі наші вольності, отож міркуйте і обирайте, кого самі схочете.

Те, що раду зібрано на нові вибори, розвиднилося всім аж уранці двадцять п'ятого січня: дзвонили дзвони, гриміли литаври, з соборної церкви винесли і поставили стійма в сніг корогви, й винесли та заслали килимом столика, боярин поклав на стіл привезені від царя булаву та бунчук. Зібрали люд на тому самому майдані, де відбувалася рада на злагоду Хмельницького з царем, майдан густо цвів червоними, синіми, зеленими козацькими шликами, сірими та чорними баранячими шапками, кобеняками. Люди хвилювались, гомін стояв на все місто. Хитрово чипів супроти Апостольської церкви, спиною до головного входу, за ним — кілька дяків, піддячих, писарів та канцеляристів. Усі в довгих та дорогих кожухах-шубах — малоросійські підданці мали чудуватися на царські багатство та статок, думати про те, що й вони незабаром ходитимуть у соболях, бобрах та чорних лисицях. Мороз пощипував боярина за червоний ніс, і він обережно торкав його пальцями — боявся відморозити, нервувався, хоч і не показував того — гетьмана не було. Скрипів під козацькими чобітьми сніг, з ротів валувала пара, зоддалік здавалося, що козаки запалили люльки. Та ось на протилежному кінці майдану стала помітна якась товчія, шемрання, людські голови загойдалися — козаки розступалися, когось пропускаючи. То йшов митрополит Діонісій і духовенство. Тільки вчора він вернувся з Лубен: їздив до Пушкаря, запрошував його на раду. "Нехай вся рада їде сюди до мене в Лубни", — відказав Пушкар.

Й знову напружена тиша, й знову хвилювання натовпу, розчахованого навпіл; до столу, де лежали цареві клейноди, йшов чернець Петроній, гетьманів духівник, за ним двоє козаків, один з них ніс щось, зав'язане в хустку. Петроній, високий, наче стовп, з довгою клинцюватою бородою, взяв з рук козака вузол і поклав на засланий килимком столик поверх привезеної Хитрово з Москви булави, видихнув з рота клубок пари й прогудів:

— Панове рада! Загадав Виговський переказати вам, що він зрікається булави, вона йому більше ні до чого, в Москві його за гетьмана не вважають, пошанівку йому немає, й у війську від того бродіння, нехай боярин настановляє вам за гетьмана кого схоче, а Виговський утомився

довгою працею, бачить на себе звідусіль лихі заходи, тож бажає решту свого віку присвятити Богові в монастирі.

На майдані запала відчайдушна тиша, рада втягла в себе чернецеві слова, але не могла одразу перетравити їх. Дивилася поперед себе, повитріщавши очі, так бойні козаки дивляться на ядро, яке впало в їхній круг, шипить і димить і ось-ось має вибухнути. Хитрово розтулив рота, хотів щось сказати, не сказав, забув його закрити, він розгубився не менше за інших. І враз майдан заревів, загудів, застогнав, з натовпу вискочив маленький рудобровий сотник і закричав просто в заїнеєну бороду Хитрово:

— А бодай того ніхто не діждав, щоб Виговського з булави скинули, ані цареві, ані тобі, боярине, козаки нічого не заподіяли, щоб ви право наше козацьке у нас видирали; Виговський у походах голову смажив, наш люд з неволі лядської визволяючи, всі ми з ним умерти й жити готові, вся Україна йому присягнула, і нині ми всі йому присягаємо!

— Правда, правда! — гули козаки.

Полковник Григорій Гуляницький — ставний, підтягнутий, чорновусий, чорнобровий, чорнобородий, гарний, як чорт, що перекинувся в чоловіка, — підняв над головою пернач:

— Ми, боярине, сповнятимемо царські веління, а обрання гетьмана з наших рук не віддамо, за те рани і смерть у битвах приймали й приймаємо, щоб заслужити славу і честь у нашому народі.

Почали гукати й інші козаки та старшини — невідомо, чи були намовлені звечора гетьманом та його підпомічниками, чи з власних розуму та спонуки, й тиснули на боярина, вимахували кулаками, й Хитрово злякався, затрусив бородою:

— Хіба ж я що?... Коли бажаєте, щоб був Виговський гетьманом, нехай буде з вашої волі і по ваших звичаях.

А що козаки напірали й далі, закричав:

— Привіз я грамоту царську на підкріплення і утвердження... Ось вона, — й вихопив з-за пазухи скручену в трубочку грамоту.

— Чого ж досі крутіїствував! Ану дай... — потягнув до себе грамоту Зарудний. Пробіг по ній очима, вголос прочитав: "...Його царська величність при стародавніх вольностях вас залишити зболить і без будь-якого применшення завжди тримати буде, в тому єсте на нашу царської Величності милість будьте надійні".

У грамоті тільки раз, і то на початку, згадувався Виговський, що йому по смерті Хмельницького всі справи вручені, далі ж грамота була крутіїська, її можна було притулити до будь-якого "новообраного" гетьмана. Але Зарудний того не тлумачив, а густим басюрою прорік:

— Утверджено пана Виговського царською грамотою.

— А що я й кажу! — потягнув до себе грамоту Хитрово. — Нехай тільки гетьман заприсягнеться, що не єднатиметься з ворогами царськими, а на поляків, якщо не оберуть царську величність на престол польський, як сейм обіцяв, битиме, і на турків битиме, а тоді нехай їде перед ясні очі його царської величності до стольного граду Москви.

Покляклими від холоду руками боярин вручив Виговському, котрого майже силоміць привели старшини, клейноди. Увечері Виговський жартував до старшини:

— Тепер я вже тричі гетьман... Але на четвертий раз не згоджуся нізащо.

Увечері ж Хитрово виказував Виговському при старшині все те, що мав сказати на раді, але не одважився при розварйованому натовпі.

— Великий государ для вашої користі зволив учинити своїх воєвод і ратних людей по значних містах України: Чернігові, Ніжині, Переяславі, і де годиться, так само, як у Києві, щоб вас боронити. Воєводи робитимуть у містах осади й судитимуть та розправу чинитимуть над осадними людьми, а козакам чинитимуть управу полковники, війти й бурмістри по ваших правах. Податки із оренд збиратимуть і даватимуть Запорозькому війську і на ратних людей... — І плутано та витіювато повів мову про те, яка то гетьману і старшині буде з усього того велика користь. — Воєводи оборонять міста і весь люд український, і ви знатимете, що хати ваші цілі, їх воєводи бережуть, і гроші поділені на всіх порівну, й порядку скрізь дотримано.

Він боявся, що старшина заперечуватиме, адже в статтях Хмельницького жодним чином не йшлося, щоб по українських містах стояли московські залоги, та ще й податки з українців правили, але старшина, одігрівшись з морозу й розімлівши від грітого з перцем угорського вина, мовчки слухала ті боярські слова, всім вони були не до вподоби, але ніхто не одважився заперечити. Отож, мовби уклали домову, але без підписів і печаток. Старшина не заперечувала ще й через те, що посполитим байдуже, кому платити податки — воєводам чи своїм державцям, либонь, краще таки воєводам, так буде один податок, одна міра, ніхто понад неї чиншу не правитиме. Якщо вони зараз звонплять проти цього, завтра про те знатиме все місто і всі інші міста та села, а те — супроти них, не на їхню користь. Одне Виговський не хотів приймати тих накидів з німою покорою, хмуро крутив вуса, а далі сказав:

— Але в яких містах сидітимуть воєводи, я скажу царській величності...

А сам знову думав: "Там буде видно, може, дасть Бог, викрутимось". Вимог і пунктів боярин привіз цілий міх: другою вимогою було, щоб гетьман вивів козаків з Старого Бихова та Чаусів, відкликав своїх

полковників, а всіх, хто там записався в козаки, з реєстрів виписав. Москва вважала Велике Князівство Литовське своїм, завойованим краєм, понаставляла там своїх воєвод і збирачів податків. Старшини переглядалися, деякі то й зовсім невдоволено — ущемлено їхню звитягу, саму честь, — ті землі завоювали козаки, а тепер їх проганяли звідти втришия, неначе потурмаків, і не в одній голові зродилася думка: поки що геть козаків з Оршанщини та Могилівщини, а далі й з власного краю.

Ще боярин вимагав, аби не приймали кріпаків із повітів Брянського, Карачаївського, Путивельського, Рильського, бо вони не тільки втікають від своїх державців, дідичів, а іноді вертаються та чинять помсту — убивають своїх колишніх панів, замикають їх по хатах і або спалюють, або засипають ті хати землею, й пани помирають голодною смертю.

Старшини обіцяли втікачів не приймати.

— Ти перш, ніж щось зробити, порадься з государем, — повчав Виговського Хитрово, тицяючи йому пальцем у груди.

— Та ж до нього далеко...

— А ти не квапся. А коли щось нагальне трапиться —шли гінця до Бутурліна. Він тебе настановить...

У Виговського сіпався лівий кутик рота. Це була ознака, що він дратується. Чорний гнів піднімався з дна серця, одначе мали силу вихованість, шляхетність, проте, врешті, терпець йому увірвався:

— Вам, бачу, треба такий гетьман, якого б можна водити за чуба. А я до того не гожий і того не дозволю.

Запала важка мовчанка. Аби її розбити, хтось із полковників запропонував випити за здоров'я гостя, але не всі підняли келихи. Гуляницький випив і закашлявся. Богун торохнув його кулаком по спині.

— Не в те горло пито.

Хитрово чи то не вловлював настрою старшини, чи то йому було велено виповісти всі невдоволення на гетьмана і він боявся, що хтось донесе, казав далі:

— Великому государеві відомо, що до Запорозького війська приїжджав чернець Данило, француз, а служить він шведському королеві...

— Ми раніше ніяких пліток не слухали й тепер слухати не будемо, — обрізав Виговський.

Й знову перебирав у думці Переяславські статті, укладені Хмелем, не було там пунктів, які б забороняли козакам зносини з іншими державами, отже, з царевого веління боярин чухрав ті статті, як молоденьке деревце. Швидко ж москалі забули про свої обіцянки, швидко пробігли відстань від одного Переяслава до другого. А Хитрово вже наполягав, аби козаки вимагали від шведського короля замирення з Москвою, а якщо той відмовиться, послали йому оповістку на війну. В кінці Хитрово сказав:

— Небіжчик, сам великий гетьман Хмельницький, підписувався до царя "вічним підданцем його царської величності", ти ж, Іване, на своїх листах кладеш підпис "вільний підданиць". "Вічним підданцем царської величності" маєш підписуватися і в листах до всіх інших державців. І час вже тобі стати перед пресвітлі царські очі.

Виговський усміхнувся й схитнув головою:

— Мрію ще раз побачити опівнічну столицю, — і спохмурнів. — А піддані ми справді вільні. Та й... треба шанувати себе хоч трохи. Інакше нас ніхто не пошанує. — А сам подумав, що в Москву не поїде нізащо, тут він може торгуватися з Москвою, а там доведеться підписувати все, що

оце зараз торочить боярин, а може, й дещо гірше, там цар і бояри обчухрають Хмелеву вербичку до білого дерева, змусять гетьмана клястися на хресті та Євангелії або й позбавлять життя.

І боярин, і Виговський грали гру зі зціпленими зубами: Хитрово обвішав гетьмана соболями (безмірна, завойована царськими ратниками Сибір постачала їх в достатку) і вручив грамоту з царською печаткою на гетьманський уряд, а Виговський обдарував боярина турецькими шовками, перлами та діамантами й напував такими винами, од яких у боярина злипалися губи. Знав гетьман смак у винах — угорських і румейських, — вмів піднести келиха, вмів і слово мовити: розкутурхав царського посла, аж розтанув у його очах мідний блиск, і розправилися на великому, що зливався з лисиною, лобі брижі-зморшки, закружеляв, загуляв боярин, заговорив людською мовою і в кінці, здавалося, вельми заприязнив Виговському. Й вельми йому смакували козацькі страви — холодці та ковбаси, вареники та ковбики, гречані та пшеничні галушки, тушкована з бараниною капуста, локшина і пундики. Проте клопітними, важкими для Хитрово і всього московського посольства були ночі: боялися самі спати, в ногах та головах у кожного куняло по козакові при зброї, а який то сон, коли всю ніч хтось кашляє та чхає в тебе над головою. Настирився всім боярин — і старшині, й козакам: зупиняв козаків просто на вулиці й розпитував про те, як вони обирали гетьмана в Чигирині та Корсуні, тицявся зі своїми порадами, навіть архієреєві зауважив у церкві, що той не так править літургію.

Гетьман хилив кубки такі самі, як і боярин, і сидів за столом до третьої свічі, одначе справжні його мислі не спливали наверх румейських і угорських вин, міцний горішок був гетьман, і звияги, й зачаєності набрався од покійного гетьмана, ще й усі щілини в душі позаливав сургучем та позапечатував печатками. Суворий і підтягнутий, незворушний, ледь усміхнений, а що там, у душі, ніхто не знає. Пив з польськими та московськими послами — з польськими по-польськи, по-шляхетському, з московськими по-московському, пив з старшиною, пив з козаками й вдавав з себе простого козака, а то не за ката — чиєсь пильне око одразу помітить найменшу фальш. Не помічали! Бо, вдаючи з

себе простого козака, водночас давав відчути, що він-таки гетьман, він — такий, як вони, але долею поставлений над ними. Жартуй, гомони про що хочеш, але не заривайся. Та й нечасто він гуляв у козацькому крузі. Що менше ти на людях — більше таємниці й шани!

Матвій підполуднував у корчмі при дорозі між Безпальчим і Білоусівкою й розмірковував: заночує він у Білоусівці чи, може, до ночі доїде до Круподерівки. Йому хотілося швидше добутися до Синичок; поки гетьман кружлятиме з боярином варенуху та вернеться в Чигирин, він погостює вдома. Кутуляв галушки з салом — сало посмажене великими кришениками, галушки плавають у жирі, наштрикував їх на шпичака, ковтав, майже не пережовуючи. Вже мовби й наївся, й шкода було лишати півмакітри галушок.

Заіржав за вікном кінь, почулися тпрукання та тупотіння, одутлий, з налитим червінню обличчям корчмар — либонь, сам вельми часто цілується з шийкою пляшки, — побіг надвір. Матвій подивився у вікно, але нічого не побачив: хоч надворі й відлига, але воно геть у намерзлях, кимось прохукана тільки малесенька дірочка. По хвилі затупотіло в сінях, до корчми ввалилося троє козаків, скидали важкі киреї, знімали зброю і валили все це в кутку просто на долівку й одразу, похукавши та потерши руки, полізли за стіл.

— Гей, корчмарю!

Повільний і огурний корчмар зачовгав ногами швидше, корчмарка дістала рогачем з печі горщика — на такий саме випадок — з гарячим борщем. Козаки замолотили ложками. Всі вони були незнайомі Матвієві, й не міг визначити з одягу, якого полку. Сьорбали борщ, сьорбали пиво з глиняних кухлів, гомоніли. Матвій спочатку не дослухався до їхньої гутірки, але щось змусило його відволіктися від власних думок про домівку, щось насторожило, якісь слова ввіткнулися в вуха й застрягли там.

— ...Ще й поперевдягалися...

— Якби не Микола...

— Я коня за гнuzдечку, а він — нагайкою по руці...

— Запеклий...

— Той, дзьобастий, з розсіченою бровою, запекліший. В'яжемо, а він кусається.

— Жилавий. Худий, а дужий. Пушкарик. Листа доносного в шапку зашив.

— Тепер з них смальцю натоплять.

— Той, з бровою розсіченою, гукав, що з Хмельницьким ходив у походи...

— І що з того, що ходив? Однак на дубі висітиме. Мало, що листа доносного боярину доправляв, то ще й гетьмана ганив невшетечними словами.

Матвій сидів змертвілий. З розмови зрозумів, що дозорці впіймали двох Пушкаревих вивідців, які везли бояринові в Переяслав наклепницького листа, й страшна підозра заворушилася в його голові. Проклюнувся здогад, та вже не здогад, а майже впевненість, хто той дзьобоносий козак з розсіченою бровою. Та й хто ще є в Полтаві відчайдушніший, сміливіший і... дурніший. Тільки Супрун. Під серцем засмоктало, кольнуло тонко й уразливо. Він поблід, стиснув губи й боявся поворухнутися, аби козаки не звернули на нього уваги.

— А де шапка? — раптом кинувся білий, ніби сметаною облитий, козак. — Не згубили?

— Та ось вона, — дістав з-за пазухи дорогу, з кабарги шапку пласколиций, схожий на карася козак і знову засунув її назад за пазуху.

Матвій стиснув зуби — то була шапка, подарована ним Супрунові. Груді стисло, стало важко дихати. Перечекавши хвилю, вийшов з хати, вдавав, мовби йде по нужді, — шапку і рукавиці залишив на лаві, наїдок — на столі. Переступив сінешній поріг і пішов під повітку до коня. Повітка була біля самої корчми. На розгородженому подвір'ї — корчма занепадала — ще стояли старий лісяний хлів, комора та саж. Комора геть роз'їхалася, кілька плах випало, й там зяяли чорні діри, саж, також рублений, зацілів, але вріс у землю, двері осіли, їх підкопували, аби відчинялися. Свиной там вже не тримали, туди, вочевидь, закинули пушкарівців — двері сажу підпирав спиною козак з рушницею.

Матвій не одважився підійти до вартового, підклав коневі сіна, неслухняними ногами почовгав до корчми. Йшов, і тужив душею, і проклинав усе на світі. Перший страх минув, натомість наплинули досада, й розпач, і гіркота, аж печія стояла в горлі. Й знову хитавиця — колись підпарубчаками вони отако гойдалися на високій лозовій гойдалці над прірвою. Матвій тільки декілька разів ставав на ту дощечку з зарубнями — випробовував себе. Хить — земля, хить — небо. А де ниньки земля й де небо? Де обов'язок і де любов? І який його, Матвіїв, обов'язок? Відносно кого він? Відносно гетьмана чи брата? Один обов'язок потинає другий. Безвихідь і страх. І печія в грудях. Братерство — це таки не любов, а обов'язок, ноша, яку не можна покинути... Й чомусь вплигло з білої піняви: "А вода по каменю, а вода по білому..." Натягнений, як струна, мотузок, і двоє життів з кінців. Й раптом скипіла ярість: чим, чим я винуватий, які віщі сили перехрещують мою путь з Супруною, розпоряджаються моєю долею, крутять і ламають, не дають жити! Мушу до кінця життя платити за той мотузок... А чи за те, що обох нас родила одна мати? Який же несправедливий світ, він сповнений зла, злоби, нещадимості, добра ж у ньому, як олії в борщі бідняка у Великий піст. Він,

Матвій, хотів жити у своєму гнізді тихо та мирно, зростити дітей, забувши все — війну, злидні дитинства... й брата також...

Ні, забути Супруна, звіяти його з думок, з душі не міг. Та й брат сам ось вже вкотре тяжко нагадував про себе. Не слухався Матвієвих порад, робив усе наперекір. Маючи такого брата, хіба проживеш по-людськи! Хто йому винуватий! Відхреститися раз і назавжди... Запрягти коня і втікати геть... І тоді не спати ночами. Щодень, щогодини ятрити душу каяттям... Поганий Супрун, добрий, справедливий, несправедливий — він йому зараз тільки брат. І винуватий у чомусь чи не винуватий, те — на його совісті. Брат! Посланий Богом на щастя, щоб не тинявся по світу сам-самотою.

І ще одна думка — як виблиск ножа — це ж гетьман і всі довідаються, що його, Матвіїв рідний брат, — пушкарський вивідач... З канцелярії декретують... Бог з нею, з канцелярією. Гетьман може зажадати, щоб повернув грамоту на маєтності... Поставлять на суд... Ні. Судити його ні за що...

І все ж було б найліпше, якби Супруна не побачили в Переяславі. Але як він може тому зашкодити!.. Тільки... повбивавши сторожу. Сторожу й корчмаря... і корчмарку... Інших свідків немає. Й розумів, що та думка — дурна, невідь-звідки. Звісно, було б добре, якби так сталося. Але він цього не зробить. На таке не здатен. Це — понад міру його гріха, його душі. А що він зробить? Матвій відав: що б він не зробив, як би не вчинив, шкодуватиме довіку. Життя загнало його в пастку. Зробить — шкодуватиме, не зробить — шкодуватиме... Матвія аж струсило, й він пристояв у сінях, перечекав, поки вляжеться дроз. Зайшов і сів на своє місце до столу. Козаки довечерювали, гомоніли про те, що не кепсько б випити по чарці, так грошей катма.

Ще нічого не думаючи, нічого не вирішивши, Матвій показав корчмареві на карафу горілки на полиці по той бік шинквасу. Той запитав:

— Скільки?

— Кварту. — Підсунув до себе відкорковану пляшку, підморгнув: — Може, хлопці, по одній, з дороги?

Зраділі несподіваній гостинності, козаки поприсовувалися ближче до нього. Він поналивав у порожні пивні кухлі. Козакам горілка пішла легко, Матвій свою ледве проковтнув. Чорна думка стриміла в ньому, наче приламаний ніж. Одразу ж налив по другій. Але сам тільки вдавав, що п'є. Вже аж за третьою кварталю білобровий козак схопився:

— Піди, Микито, підміни Гордія. Він досі заляк.

— А чого я... — запротестував Микита, але під твердими дулами очей підосавул встав і пішов за двері. На його місце сів молодий, гарний, з чепурними вусиками, козак, Матвій наляв йому майже повен кухоль: шинкар подав четверту кварту.

Матвій хотів розпитати, де дозорці захопили пушкарівських вивідників, проте не одважився, вирішив не насторожувати дозорців. А вони хилили, наче за себе лили, й вихваляли щедрого козака. Матвій їм сказав, що в нього радість, дружина народила сина, уконтентував їх дуже швидко. За сина осушили по дві чарки. Молодий чорнявий козак, дарма, що розпочав пізніше всіх, впився перший, кілька разів зривався на пісняка: "Ой п'є козак, п'є", але чи то пісня була надто п'яна, чи то козак забув подальші слова, обривав і затягував знову.

Козаки посоловіли, почали клювати носами, один заснув просто за столом, поклавши на руки голову, двоє інших якийсь час боролися зі сном, а тоді так-сяк порозправляли на долівці киреї й повдягалися на них, забувши про вартового біля сажу. Покльовував носом і шинкар за шинквасом — Матвій пригостив і його. Зачекавши ще трохи, вилив рештки з кварта в кухоль і вийшов з хати. Вартовий козак сидів на кулях

околоту під звислою майже до землі стріхою сажу, вткнувшись носом у коліна.

— На, підкroppи душу, — навмисне голосно, щоб чули його ті, що в сажі, сказав вартовому. — Хлопці вже погуляли, добре погуляли. Сплять! А може, тобі годі, ти вже й так носом клюєш?

— Дай! — простягнув руку козак. Він похлинувся на останніх ковтках, довго кашляв, спльовував на сніг. — Тьху, гидка.

— Гидка, — погодився Матвій, — а душу веселить. Ну, бувай, дай я тобі розстелю соломі, — виявив турботу, боявся, що козак замерзне на снігу.

Більше Матвій не робив нічого. Навіть не вийняв з приборя кілочка, яким було заціпнуто саж. Поклався на долю, він пам'ятав не раз мовлені Супруном слова: "Якщо справжній козак, то визволиться й з пекла". Матвій не вчинив злочину, його душа чиста, а що пригостив козаків, то кому яке діло! Нехай не п'ють! Запріг коня й, хоч заходило на ніч, виїхав на дорогу, сподіваючись до повної темряви доїхати до Білоусівки. Рушницю та два пістолі — від вовків та й од двоногого звіра, — підсипавши свіжого пороху, поклав у передку на соломі.

Х

Матвій віддав сотникові папір, кинув до кишені півталяра. Не яка вага, але гаман одразу поважчав й став не просто гаманом, а гаманом з грішми. А сотник пішов до сіней і зайняв своє місце на лаві. Папір, що його написав Матвій, був на маєтності, на займанщину. Добре укладений папір — половина справи. Лава в сінях витерта сукманами до блиску, шмалюють її і полковники, й сотники, і осавули та хорунжі, значкові товариші, — поспішають закріпити за собою маєтності або випрошують займанщину. Гаразд, що він, Матвій, такого папера має. Маєтності його скромні — не волость і не село — всього лиш хутірець, але ошатний, —

раїна — ще й придбаний на власні гроші, а тепер закріплений гетьманською грамотою.

Позавчора приїхав до Чигирина Богун, кілька разів заходив до гетьмана й щоразу натикався на тих прохачів, й врешті невідь з чого скипів, вперщив по лаві нагайкою, аж відлетіла волосяна китиця:

— Чого тут тирлуєтесь? Чого стіни обтираєте? Україну продаєте!

— Не продають, а купують, — підправив його колишній київський полковник Жданович, зсунутий з уряду Москвою за похід на Польщу.

Богун подивився на нього вогнистим поглядом і враз зів'яв:

— Що ж ви, хлопці, робите... Україну любите, а себе во сто крат дужче! На бояр рівняєтесь...

— А чого не на шляхту? — чомусь білозубо засміявся Жданович і загупотів важкими чоботиськами з ґанку.

Матвій пішов слідом за ним. Не міг вирішити для себе: правий чи не правий Богун. Справді, з усіх щілин полізла всіляка нечисть, на одну чисту душу, яка вірить у добро та справедливість, припадає півдесятка нечистих. Той перепродує, той гендлює товаром, той дає вріст гроші в півталяра на таляр... Багатіють люди. Інші ж швидко впадають у злидні. Але ж ті, що чисті, чесні, мають право на статок!

За ворітьми зупинився, вагався: йти обідати на квартиру до ІСлименчихи чи в шинок? Думка про обід покликала іншу думку — про власний дім... Тільки там йому затишно, тільки там добре. Він і канцелярії не любить. Пішов би в абшид, так рано — потрібно обсістися міцніше. Та й, либонь, гетьман не схвалить. Свій хутір він називав у думках "ремезове гніздо", збудувавши його, збудував своє життя, не заздри́в іншим, не шкодував за втраченим, не загорявся ненавистю, помстою. Був

задоволений життям, не бажав нічого іншого. Хотів лише тиші в краї, молився, аби роїлися бджоли, родила пшениця. Дуже мало є на світі щасливих людей. Матвій — один з них. Тільки останнім часом його щастя надтерлося, наче вісь у возі. І все через Супруна. Думка про нього — неначе щепи в серці. Незрима линва в'язала його з Супруном; величезний широкий світ, і — єдина жива міцна нитка, яка протяглася з дитинства, з роду-прароду, послана долею і Богом, він не міг обірвати її, бо вчинив би гріх проти самого світу. Не така вже й чула була його душа, але без цієї линви вона б стала мертвою. Часом він починав гніватись на Супруна — це Супрун втягнув його у небезпечне, тремке коло, яке він може розірвати і вийти на волю й не може, іншого разу нарікав на себе — вступив у те коло самохіть і мучиться в ньому, ще іноді на лиху долю, яка приречла його на тривоги та муки. Й було понад сили розірвати це коло, а може, понад сили вищі й найвищі. Не йому про це судити, він не хотів і не міг бути суддею над братом (водночас осуджуючи), й не міг вирішити, з власної волі лишався з оголеною душею чи не з власної. Він мучився стократно, що приневолений вирішувати братову долю, й той тягар, якого не міг позбутися, гнув до землі, зробив усе його життя важким, безпросвітним.

І ще мучився, що не міг впевнено, до кінця вирішити, на чиєму боці правда, й це викликало в його душі сум'яття. Поки до Пушкаревого бунту не долучився брат, він був переконаний, що всі Пушкареві заходи несправедливі. Вони проти влади, а значить, проти закону. А якщо так, якщо несправедливі, їх треба потягти. А нині? Тепер? Що ж тоді таке справедливість? Від чого вона залежить? Від того, якою мірою той чи той бік справи стосується нас, тобто за нас вона чи проти нас. (Думка волоклася важко, як віл у баюрі.) Іноді Матвієві здавалося, що брат знає щось більше від нього, він значніший, іноді ж — навпаки, Супрун торсає підвалини того, на чому все стоїть, торсає, засліплений гнівом і глупотою, і він допомагає йому в тому, й хто такий сам — боїться запитати. Й не хотів думати про все це, бо життя брата однаково для нього важливіше за всі справедливості й несправедливості світу. Рятувався від думок мріями про хутір. Що збудує, які ще яблуні і груші посадить, які воли купить...

Одружившись на Федорі, одного рожевого вечора під черешнею розповів їй про те, що давно вимріяв, і ці черешні, цей садок, цей хутір, вимріяв її, тобто з його мови виходило, що й черешні, і хутір — для неї, для неї і для нього, що сотворений він для домашнього вогнища, для плуга та коси, думав цим дужче прихилити до себе Федору, але по її очах побачив, що вона зневажає оце його гніздо. Диво з див: тисячі жінок мріють про те, аби їхні чоловіки трималися хати, зрештою, вона також нудьгує без нього, а от його сповідь висміяла. Матвій потратив безмір зусиль, аби Федора прилинула до нього душею, й все марно, вона взагалі недовірлива й, здається Матвієві, не любить нікого. Вона й працьовита, й дбає про дім, і однак якимось так, що їхні думки не збігаються. Вона може розпасіюватися ні сіло ні впало й потім дуже довго відходить, й повсякчас їй здається, що він не те робить, не так господарює, інші на його місці мали б більше, статкували краще. Матвій же вдячний долі за те, що має, поціновує себе тверезо й справедливо, ніяких особливих достоїнств за собою не бачить й серед рівних собі гараздує добре, не кажучи вже про таких невдах, як рідний брат Супрун.

Супрун — то, либонь, його хрест. Він і так вболівав за його долю-недолю, а тепер ще оці Супрунові закоцюби, оці збродні... Матвієві й досі тривога ходить по серцю — чи не дознав хто про його заповоги братові... Кілька днів тому довідався: ті, двоє, що везли до Хитрово листа, втекли, вартових козаків покарали — відправили на татарську границю... Отже, вони далеко, впізнати Матвія не можуть. І все ж... Спокою не має.

Донедавна був щасливий. Жив тихо. Ніщо його особливо не тривожило й радувала яблунька, яка вперше зародила, радувала жеребна кобила, радували хороші вруна й здорові діти. Радувало "ремезове гніздо" й радувала Федора. І ось... Все почало всовуватися, наче погано складена копиця. Немає в душі тиші, тверді, там драглі, та ще й гіркі, ядучі... Чому все це впало на його голову? Як йому жити далі, адже так просто все це не скінчиться! Відмовитись від брата? Раз і назавжди викинути його з серця? Ну що їх спільнить? Чужі люди... Народила їх колись одна жінка, їхня мати, якої давно немає. Одначе

знав: отаке його бурмотіння — од лукавого. Світ тримає їх на одній долоні, вони — як двоє яблук на одній гілці.

Їсти перехотілося. Брів без мети. А ще тому не міг відступитися від брата, що довгий час у його думках Супрун вивищувався над іншими людьми. Матвій не тільки любив його братньою любов'ю, а й поважав і захоплювався. Насамперед Супрун був безстрашний. Небагато боїв вони пройшли разом, але того було досить, аби впевнитися у цьому.

...Неначе горохом обсипає вал, ядра вгризаються в дубовий частокіл, всі козаки залягли на валу, а Супрун походжає по валу, люльку покурює, ляшків дратує. І скаженіють вони, й палять надаремно порох. Супруна й просили, й усовіщали, а він тільки усміхається. Й на герці першим виривався — проти гусарів, окутих панцирями, проти уланів у кірасах — а сам у одній сорочці, без шапки. Червона крайка майорить під горлом... А коли після Збаража виряджали додому з їхньої сотні козака покаліченого, а в того козака вдома тільки цвіркуни по кутках та купа дітей на печі, розстебнув Супрун шкіряного череса, вигріб звідти всі, які мав, гроші, — а зібралось їх чималенько, — й висипав козакові в шапку. Матвій тоді також розщедрився, але тільки на шість талярів. Отакий він, Супрун! Чимось справді вищий за інших людей, чистіший, ясніший. І ось тепер перетлів у дрантя. Ну, не в дрантя, а в пошарпаного, озлобленого нетягу. Але ж Матвій захищає того, колишнього Супруна! І колишнього, й теперішнього. Проклинав життя й годину, в яку почало валитися на його голову каміння. Народжений він для життя тихого й простого, а має ступати в такі копці!

Верталися з школи школярі, оддавали йому добридню, збиралися на свою цехову сходку кравці — цехмістр прошкував поважно, ніс тростину з гербом, йшли майстри, підтюпця чвалали підмайстри, з цеховим писарем, знайомим Матвієві, привіталися, доторкнувшись до шапок. Матвій вийшов у посад, мимоволі зупинився перед широким, як майдан, ще не огороженим подвір'ям значкового товариша Карпа Голубенка, де працювали теслі. Працюють вони майже рік, і ростуть, ростуть

Голубенкові хороми до неба, нащо йому такі високі, нащо такі пишні?
Має хутір під Києвом, має ще один під Прилуками...

Матвій не заздрих Голубенкові. Надмірні бажання, заздрість — вони не дають жити, забирають сон, вдовольняйся тим, що маєш, якщо, звичайно, маєш, — ну, примножуй потрошку багатство, в міру. Неначе на відповідь його думкам за спиною пролунав студений голос:

— Дивіться, хлопці, як розбудовується наша Україна!

Матвій оглянувся: позад нього стояло троє козаків, всі вони дивилися, як ставлять соху для Голубенкової клуні, соха величезна, кілька чоловік тягнули за мотузки, кілька підпирають кіллям, намагаються запровадити велетенського дуба в яму, а він опирається, немов ще пам'ятає свій зелений шум, неначе знає, що вже йому довіку трухлявіти в тій ямі, ще й тримати на собі всю покрівлю.

— Еге ж, розбудовується, — мовив схожий писком на їжака козачок.
— Яка занепадає, а яка розбудовується. Скільки старців, калік...

— Хто заслужив... — ще голос.

— Чим заслужив? Зіпав на всіх сходках: "За волю, за правду! За права наші!" Під саме небо підплигував.

— Й доскочив прав.

— То були пани, а ці...

Матвій тихенько рушив від Голубенкового двору, хоч і кортіло побачити, чи впораються теслі з сохою.

Вийшов за браму. Синіла перед очима вода, по ній — шерех: дрібний лід: під сосняком чорні та білі плями, у всіх ступнях — калюжки — і хоч зривалася сльота, сніг танув просто на очах, стояла неймовірна теплінь, невідповідна до пори року, верби та лози розбрунькувалися, великі білі й сиві котики вкрили віття. "Невже буде весна? — подумав Матвій. — Рано". Й знову стало перед очима "ремезове гніздо". По весні там роботи — прірва. Матвій подивився туди, де в неясній весняній імлі мали лежати Синички, зітхнув і повернувся до канцелярії, де також прірва роботи, де за день з-під писарських рук вилітають десятки паперів, — комусь на добро, а комусь на лихо: напучувальні й застрашливі, на обрання всіляких чинів у полках та сотнях та на скинення інших, на податі та на маєтності. А ще ж йшли всілякі сторонні прохачі: написати скаргу, позов, клопотання, просто листа до сина чи брата у військо в далеку Литву чи в Запорозжя.

...Сьогодні Благовіщення. В гетьманських палатах — бенкет. Приїхали гетьманові родичі, з'їхалася старшина. Матвій також одягнув люстриновий жупан — запрошений у гостину. Не як рівня, звичайно, на кожен такий бенкет запрошують кілька простих козаків — щоб було, як у давні часи, коли старшина й нетяги гуляли разом, — сьогодні ти полковник чи кошовий, а завтра — рядовий козак, — отож і сиділо за столом двоє чи троє пошрамованих у боях дідів та кілька писарів і канцеляристів. Звичайно, честь велика сидіти за столом з гетьманом, але (Матвій розумів те) для нього не по чину, — кожен повинен знати своє місце.

Він своє віднайшов зразу, в куточку кімнати, яка прилягала до світлиці. Але з того свого місця бачив і гетьмана, й тих, що сиділи побіля нього... Виговський мочив у чарці губи — міцних напоїв не любив, і якщо можна було не вдавати з себе відчайдушного пропийголову-козака, не вживав їх, і бенкет цей не стільки гулянка, безпечна й весела, не відпочинок, скільки огляд сил. Найперше — родичі, брати Данило, Костянтин, Федір. Особливо Данило — перший порадник, гетьманова підпора, він — в'яже докупи, в поміч йому й іншим — одружений на смяглявій, веселій Катерині, старшій дочці Хмеля, молодша — тиха, як

літня вода, Олена — за Іваном Нечаєм, братом Данила Нечая, про якого вже й нині співають пісні кобзарі, отож обоє з ним у злуці. Василь Золотаренко — рідний брат третьої жінки Богдана, мовби й ніякий не родич, а мовби й входить до сього кола, одначе цей собі на мислі, лестивий і привітний, а булаву з думки викинути не може. Першою дружиною покійного гетьмана була сестра Якіма Сомка, сьому діамантові відсвіти з булави також пропекли дірку в голові, одначе поки що обоє з ним, порадили б із його смерті, зчепилися б між собою, як люті пси, але при господареві — зась, Юрій Немирич не родич, але певнішої людини в гетьмана нині немає — рейментар затяжних військ — всіх отих найманців у панцирях і без панцирів, з кожним з них вміє погомоніти на його мові, і тримає всіх їх у руках, а без того наброду гетьманові зараз не обійтися; по той бік столу палахкий, звитяжний Богун, Петро Дорошенко — козак валечного клича, красень і мартопляс Григорій Гуляницький, Михайло Ханенко — чоловік нитковий, собі на мислі — все це полковники досвідчені, порохом димом обкурені, військовий вишкіл пройшли під корогвою Хмеля. Таких звитяжців нині немає ні в поляків, ні в Москви, а може, й по всій Європі.

Якби ж тільки мислили в одне. Він... — вознісся над ними. Серед них є друзі й приховані недруги, заздрісники. Й ті й ті ходять довкола нього, як звізди довкола місяця. Одні ходять охоче, інші по неволі. Сподіваються на винагороди, бояться кари... Все в нього, гетьмана, ніби добре й усе нетривко. Ті, що за нього, лихої години можуть одхитнутися, ті, що проти — не прихилитися й за доброї години. А треба б прихилити всіх. Не шкодує грошей, нагороджує маєтностями. Собі під руку взяв Чигирин і Гадяч. Декотрі за дарунки вдячні щиро, інші тільки вдають щирість. Тепер йому вгадувати правдиву щирість важко. Навіть найближчі, з ким донедавна їли сухарі з одного мішка, починають лестити: "Ну, ти, гетьмане, й загнув гака! Я б зроду до такого не додумався". Ось і вгадай: каже правдиво чи лестить. На цьому майже всі державці ловляться. Починають вірити у власну мудрість, непогрішимість. Вірити у мудрість і непогрішимість державця мають підлегли. А сам він повинен проглядати сутінь лестошів оком розуму. І в усьому сумніватися. І все ж полковники в нього чудові! Якби тільки під їхні перначі стійкі, бойні полки... Заразою не

ушкоджені. Зараза та розповзається, зачіпає все нові й нові полки та сотні. Вже ушкодила й Миргородський полк — Лісницького зсунуто з уряду й на його місце викричано Степана Довгаля, Пушкаревого полигача, й тепер той Довгаль посилає в Москву на гетьмана наклепницькі листи. Колотить Запорожжям, як чорт ковбанею, Яків Барабаш, Запорожжя — то поважна сила, січові корогви звабливі й не потьмарені для всіх козаків, гетьман змушений поставити застави, котрі б не пропускали на Січ порохового та хлібного перевозів, хоч і розуміє, що застави ті з одного боку одгороджують од своєвольної, розбійної Січі його полки, з другого — його самого, гетьмана, від тих полків, від простих козаків. Але найчорнішою заразою, найбільшим чиряком на білому тілі Гетьманщини є Пушкар. Множить і множить доноси, вже його гінці на дорозі від Полтави згубили стільки підків, що ними можна б обкувати цілий комонний полк. Викохав полтавський полковник чемерицю й поливає її щедро. І Москва не повідбиває йому руки, навпаки, приймає та ниже на один шнур всі наклепницькі супліки. Й не просто приймає... Хитрово, котрого гетьман ґречно вітав у Переяславі й напував солодкими медами, який божився Виговському в дружбі, з Переяслава поїхав до Пушкаря, котрий отаборився у Гадячі й кілька разів шарпався на Переяслав і зупинявся, обійнятий страхом, відходив назад. Хитрово обвішав Пушкаря соболями, обсипав золотом, запевняв полтавського полковника у царській милості, висловлював свою прихильність до нього. Москва грала у дві труби й щодалі голосніше. Цар кликав Виговського, грізно наполягав, аби їхав до північної столиці, в Путивлі вже наготували й підводи для нього, і супровідну варту, а гетьман вигадував усілякі приклучки, посилався на недобрі звістки: король польський змовляється з шведами й хоче рушити на Київ та Москву, й велика литовська сила скупчена на границі, татари вже вихрять на Киселях з великою потугою — не можу я покинути край у такий час. Виговський знав, що в Москві йому продиктують умови, після яких від українських давнин, від українських вольностей залишиться хіба що шабатурка. Пушкар же наперед обіцяє цареві підписати будь-які параграфи, будь-які пункти, й Москва рішуче стає на його бік, хоч про людське око рає йому не ворогувати з гетьманом. Після Хитрово до Пушкаря приїхали стольник Іван Олфімов та шляхтич Нечипір Волков, вивідували, підбурювали, а на

миру вдавано настановляли, щоб не бив на Виговського. "Яко вірний підданий його величності, я відкинувся від властолюбства Виговського й прохаю як собі, так і всім вірним підданим його величності царської оборони та ласки", — відповідав ворохобний полковник. Він послав до Москви значного полтавського товариша Івана Іскру з карткою, на якій списав усі негаразди гетьмана, трохи не від народження, називав його зрадником і намовляв усунути від гетьманства.

Було над чим замислитись гетьману. Почував свою відповідальність перед Україною, яку любив палко, й та любов перемішувалась у серці з гнівом на Пушкаря та пушкарівців, на всіх тих, хто ставав йому на дорозі. Не знав, на яку кладку ступити, де шукати опертя та підмоги. На союз, який у кінці життя укладав Хмельницький, нині надії не було: Швеція загрузла у війні з Данією, Ракоція погромили австріяки, Литва ледве дихала. Гетьман далі зволікати не міг: стягнуться по весні води, й розжохувана північними вітрами пожежа по сухому почне ковтати волость за волостью. Вже он і зараз отаман Донець, котрий побував у Москві посланцем від Барабаша, двічі добігав майже до Чигирини: побив багато людей, попалив села та хутори і скрізь поширював чутки, що по траві буде нова рада в Солониці й Виговського зсадять з гетьманства та оберуть Пушкаря. Отож, зібравши на Благовіщення старшину, сам гетьман ніякої благої вісті їй подати не міг, навпаки, хотів промацати її, почути її раду.

Спочатку трохи повеселилися: найперше розсмішив усіх Гуляницький: приніс у хустці на таці гіндичку, буцімто засмажену в тісті якимось особливим способом, поставив тацю на стіл, а гіндичка раптом підвелася й подибцяла по столу — вона була тільки обліплена тістом, далі Тетеря так конозисто закрутив тоста за Богуна на його знаменитій буланій кобилі, так завертів, що виходило, буцім пропонує пити не за полковника, а за його кобилу. Розвеселилися, наче школярі, у Носача тремтіли від сміху щоки, в гетьмана злетіла з чола одвічна тінь задуми. Але по якомусь часові розмова перекинулася на Донця, далі — на страшного прибиша Яцупу, який шарпає багатих людей і має свій катівський триб — топить їх у річці в сітях, і вловити його неможливо, бо

він і його комишники перевдягаються то в монахів, то в іноземних зтяжників, старшини стали серйозні, й гетьман закинув першого гака:

— Отримав я, панове добродії, через путивльського воєводу з Москви указ правувати мені туди... З чим їхати — не знаю...

— З чим — то невелика докука, — мовив Гуляницький. — Для чого?

— Стати перед ясні очі його величності, — скромно й покірно мовив Виговський, та так, що можна було розтлумачити на обидва боки: мовив щиро, мовив у кпин.

— Ти ж не красна дівиця, — скривив над кухлем масні губи Ханенко.

Гуляницький дивився на п'ятисвічник, який стояв перед ним, дві свічі згоряли швидко, наче людські життя, три — повільно:

— Повезти в нас є що... А що привезеш?... Москва вимагає нових статей. У Переяславі ти їх не підписав...

— Хоч і робив уступки... — Богун.

— Усні, — зазначив гетьман. — Вони сили не мають. Розуму не добору, що його чинити, куди повернутися...

— А що тут добирати, — гукнув Ханенко. — Якщо поїдеш — на нашу погибіль. А може, й на власну. Хміль не їздив, і ти не їдь.

Його підтримали всі задніпрянські полковники, загомоніли разом, виповідаючи доводи на те, що їхати гетьману до Москви — погибільно. Гетьман виловлював виделкою з тарілки гриба, виловлював думки й все дужче ставав на рішенні, що зволікати довго не можна, треба бити на Пушкаря, поки він не набрав великої сили. Те саме раяли йому й

полковники, одначе не всі були впевнені у війську. Й не всі брали в одну руку: з ким бути в подальшому — з Москвою чи Польщею? Задніпрянці дужче хилилися в польську сторону, лівобережці — в московську. За столом стояв гомін. Річище розмови розбилося на струмені й потоки, струмінці й допливали, розмовляли по двоє, по троє, перегукувалися через столи. Чернігівський полковник Іоанікіи Силич перепив, ліз чоломкатися до гетьмана й цілував його в губи (і всім було видно, що гетьману неприємно) й до всіх чіплявся; виголосив віншувальне слово гетьману Павло Тетеря, а в ньому сказав, що гетьман дбає "pro publico bono"[1] — й Силич закричав на всі світлиці: "Не говори по-лядськи, кажи по-нашому", той лишень огризнувся, що з таким неедукованим чоловіком взагалі розмовляти не хоче, й Носач важко звівся за столом:

— Ти свої лядські викрутні облиш...

— А ти свої московські витрішки, — визвірився Тетеря. Хмурилися навіть білокрилі янголи, розліталися вусібіч, Голуб-Дух схилив свою красиву голівоньку, приплющилося Всевидяче око: картина так і називалася — "Всевидяче око", висіла над столом, на всю стіну.

Виговський гримнув кулаком по столу: півнів розвели.

Аби відвести від небезпечних розмов й надати бенкету вишуканості, шляхетної принадливості, Юрій Немирич зажадав:

— Хочу келиха з білої руки пані гетьманової.

Побігли по гетьманшу, й незабаром вона прийшла. Вичавлювала на бліді уста усмішку, намагалася вдавати з себе гостинну козачку-господиню, одначе крізь козацьке вбрання з кожного позирку, з кожного подиху і поруху проступали панськість, лядська шляхетність, була з князівського роду Стеткевичів, Виговський привіз її в Чигирин у золоченому ридвані, за яким скрипів цілий обоз, з покоївками, французькими кухарями та іншою челяддю. Не малася погордливо,

відзначалася стриманістю і розумом, але стара чигиринська челядь не переносила й духу її, — так собача згряя не терпить поміж себе вовка, хоч би яким домашнім, покірливим, собачим він здавався.

Челядник наливав з турецького роззолоченого кухля, гетьманша подавала келихи, вітаючи гостя усмішкою. Все було гаразд, бенкетуючі справді заспокоїлися, присмирніли перед жіночою достойністю, доки черга не дійшла до столу, за яким сидів Матвій. Поруч нього куняв рубаний і шмалений у боях простий козак Кирило Куць, розбуджений Матвієвим поштовхом, він витріщився на діамантову діадему на кораблику гетьманші, на її тонке обличчя й закричав:

— Братці, шляхта! Щоб я здох — шляхта.

Гетьманша впустила келих, вибігла з кімнати, за столом вчинилося замішання, невдатного козака провели штурханами за поріг.

Матвій пізно прийшов додому, йому відчинила господиня й сказала, що в нього гість. Справді, в жовтому світлі лампади на лаві сіріла постать. Матвій запалив свічу. Перед ним, зодягнений у козацький кунтуш, сидів чоловік, такий худий, що в нього позападали не тільки щоки, а й скроні (мабуть, сушила якась хвороба), і щирив в усмішці великі, як у коня, зуби під куцими рудими вусами:

— Привіз тобі уклін від брата твого Супруна.

Матвія тіпнуло, й тоненьке гостре шило штрикнуло під серце.

— Він що, нездоровий?

— Ні, чому ж, здоровий.

— І як?... — Матвій сів на лаву. — Де зараз, що робить? — Й похопився. — Скажу, щоб господиня приготувала підвечірок.

— Не треба. Вона вже пригостила, — й поклав руку на власний живіт.
— А Супрун... Сотник. За праве діло стоїть.

— Сотник? — охнув Матвій.

— А чому ж... Достойний козак.

Аби не тліти душею далі, не відтягувати, запитав з невластивою йому невідпорністю:

— Він щось просить?

— Нічого. — Козак чомусь засміявся. — Це я прошу... Невеликої послуги. Подорожньої до Києва... Мабуть, тобі це не завдасть великого клопоту.

Справді, випросити будь для кого зі своїх знайомих чи родичів подорожнього листа для Матвія великого клопоту не складало. Однак він насторожився. Прибулець — з тієї сторони. Значить, з тогочасними настроями, а може, й справами. Напевне, зі справами. О цій порі самотній чоловік по такій далечі б не волочився. Й справи ті, очевидно, недобрі. Допоможе йому Матвій, вклучиться в змову проти гетьмана, отже, проти закону, проти справедливості й, зрештою, проти самого себе. Не допоможе — накличе гнів і презирство брата. Але він і так його двічі визволяв. Мимовільно-вільно вчиняв злочини. Але тоді Супрунові загрожувала смерть. Тепер же молодший брат єднає його у свої поплічники. Тоді, принаймні, старший Журавка сповняв родинний обов'язок, нехай і проти закону. Нині Супрун штовхає його на криву стежку. Матвієві аж іскри стрибнули в очах. Він ненавидів Пушкаря, ненавидів усе, що той учинив, мав його майже за особистого ворога й донедавна двічі допоміг йому. Але більше того не буде.

Хотів відказати гостро, а потім подумав, що все це тільки здогади, прибулець своїх замірів йому не відкрив, через те мовив спокійно:

— Не можу я взяти листа подорожного. У нас тепер з цим вельми строго. Кожен має отримати власноруч. Піди й об'яви свій вид...

— Ти що, маєш мене за дурня? — ощирився козак.

— А ти — мене!

— Я заплачу.

— Не потрібні мені твої гроші.

За дверима занявкав кіт. Він нявкав противно, по-березневому, розніжено й вимогливо, і шкрябав лапою двері. Матвій упустив кота. Той перевальця переступив поріг, дійшов до середини хати й раптом беркицьнувся на спину, попідгинавши чорні, в білих латках лапи. Такого джиґунистого, такого гулящого кота, либонь, більше не було ніде у світі, й такого ледачкуватого, примхливого, він зникав на кілька днів і повертався з покусаними вухами, подряпаною мордою; брудний, шерсть позбивана в ковтюхи, голодний, чварливий, наївшись же, залягав на півтори-дві доби й по тому відправлявся в мандри знову. Але цей гуляка чомусь неймовірно приязнив Матвієві, либонь, як особі чоловічої статі, й ночував тільки в його кімнаті.

— Я скажу Супрунові, — пригрозив козак.

— Краще скажи йому, нехай не бридить ледачого, нехай покине збродні й береться за чепіги. Весна йде, а в нього дітей купа.

— Розкриється лист, підемо в свист. Весна нагодує наші діти.

— І оббере чиїсь?

Козак трохи зніяковів.

— Чому ж... Поділимо.

— Чуже? Шаблею?

— А хоч би й так...

— Пішли ви супроти закону, супроти законно обраного гетьмана, на розор і нещастя краю, а найперше — на власне безголів'я.

А на думці крутилося: "Всі ми діти однієї неньки. Але чому такі? Україна дорога всім, і всі — врізнобіч. Свої вигоди ставимо вище її, ще й молимося Богу: покарай сусіда. Як Господь це терпить! Були вкупі. З цим ось козаком також. Я його не обібрав. І ось... Зустрілися друзями, а вже — вороги. Й нічим його не переконаєш, не перекабатиш на свій бік. Загрузла в серці ненависть... Легше можна шаблю виправити руками, ніж розряти, розупевнити ось такого дейнеку".

— Це вже побачимо, на чиє.

— Побачимо. Ночуватимеш чи підеш?

— Мені більше ночувати ніде.

У тісній кімнаті ночували два неприятели, а може, й вороги. Матвій засинав і просинався щохвилини. Лежав нещасний, з розтерзаною душею, чув, як то приливає, то відпливає від серця кров, думки стрибали в голові, не міг зосередитись на жодній, хапався за своє нещастя, як за лезо ножа, шукав винуватців своєї біди й боявся вимовити ім'я, нарікав на долю й просив її змилостивитися. Бачив, на нього насувається грізне, в сто крат більше від того, якого вже зазнав, лихо. Найстрашніше було, що не стояв на березі правди й не міг її шукати, не міг нікому виповісти того, що катувало його, бо нічого й не залежало від нього, нічого він не міг змінити, хоч як того хотів. Залишалося покластися на волю випадку, який вже стільки разів виручав його, лягти в чорний човен і плисти за водою.

Матвій перекидався з боку на бік, чув, що й гість його не спить також. Либонь, боїться, щоб Матвій не пішов тихцем і не видав його владі. Звичайно, Матвій нікуди не піде, хоч за законом мав би повідомити. Й таким чином виконати обов'язок перед гетьманом і перед урядом, якому служить. Але видати — це стати донощиком, видати якусь часточку самого себе, своєї совісті, своєї порядності, а основне — вчинити зло супроти Супруна. Так, він нікуди не піде й нікому нічого не розкаже, але цей чоловік може подумати в цей бік... і про всяк випадок вбити його... Різні є люди на світі. Він боїться Матвія, як і Матвій його. Тобто мусить боятися. Отож треба пильнувати.

Від цих думок, від напруги боліло серце, глибокі розколини зміїли по ньому. Свердлив поглядом пітьму, боровся зі сном, а потім раптом відчув, що лежить у човні й кудись пливе.

...Він плив довго, аж поки на нього не навалився худючий, з запалими щоками і скронями козак та не почав душити за горло. Неймовірним зусиллям скинув з себе козака й скинув сон.

Відпущений на весняні роботи, Матвій приїхав на хутір. Повитягував з-під повітки обидва плуги, понагострював лемеші, наймити-підсусідки ще раз перевіряли на току зерно... Та враз наступили відзимки, — зима не здавалася, надолужувала своє. В ставках, озерах знову позамерзала вода й на полях по долинах також, — Матвія брала тривога — чи не вимокнуть, не виклякнуть озимі, — а на горбах рілля лежала чорним груддям, по розпругах, ярах і в лісі ще білів сніг. А в небі тягли й тягли ключі журавлів та гусей — величезні, по сотні й більше, — і це вселяло надію, що відзимки не надовго. Птахи знають більше, ніж люди, їм видніше з високості. Турботи, клопоти, тривоги обсіли Матвія — не розвіювалися думки й про Супруна, і все ж він почувався налитим життєвою силою, радувався хутору, змитим ромашкою дитячим голівкам, чорномуриим волам і, звичайно ж, Федорі. Вона була ласкава, весела і вночі притискалася до нього міцніше, ніж раніше. Ну, не так вже вельми. Від козаків Матвій чував, які бувають гарячі, шалені жінки, але йому було достатньо й Федориних ласк.

Та враз те тихе, лагідне життя розлетілося, як полив'яний горщик на підлозі. Спершу захворів Дениско, з полудня в нього почався жар, а на вечір він уже весь палав, чеберяв рученятами, не міг утримати голівоньку на в'язах. Горпина покликала бабу Вошиху, та кропила хлопчика свяченою водою, водила над ним розчепіреними пальцями, шепотіла якісь дивні слова, удвох з Горпиною вони радили класти Денискові до голови лід, а на ноги квашене капустяне листя, а Денискові все гіршало, він уже й очей не розплющував. Матвій дибцяв по хаті, серце йому рвалося з болю й розпуки й спікалася в гарячий корж кров. Погляне на дитя, яке вже й оченят не розплющує, і обіллється все у грудях гарячою кип'ячкою. Краще б сам помер. За дітьми вболівав страшенно, а діти — це безкінечні хвороби й болі, — але такого ще не було. Й тоді виявила твердість Федора, й піднеслася над селянською темнотою своєю шляхетною вченістю, прогнала бабу Вошиху, наказала Горішні топити піч, послала Сидора до пасічника Оверка по барсуче сало, а Матвія — по м'яке лугове сіно, розігріла піч, як олійний казан, змастила хлопчика барсучим салом, поклала на вистелену сіном черінь і вкутала ліжниками. Всеньку ніч просиділи втрьох у хаті, Федора то напувала Дениска окропом з малиною, то прикладала до голови змочену в оцті шматину, Матвій кидався їй допомагати й тільки заважав. Аж перед ранком жар почав спадати, Дениско почав дихати певніше, заснув глибоким сном, і вони поснули біля нього — Федора на печі, Матвій на лежанці. Пізнього ранку Дениско попросив їсти, зраділі Федора та Горпина нашаткували йому їжі зо три полумиски, вистачило і їм, і Матвієві, який після того осоловів і ходив, як солоний заєць.

А після обіду до нього прийшли кутківчани й покликали з хати.

— Йди за нами! — сказав Хома Колотило, і в його голосі шкіргнуло залізо, що дуже здивувало Матвія.

— У мене дитя хворе, — спробував відмогтися, бо кепсько почувався після безсонної ночі.

— У жінки дитя, а не в тебе! — відітнув Хома й повів його на звичке місце, де грачиною зграйкою стовбичили кутківчани. Сонним поглядом Матвій обвів сусідів і побачив, що вони дивляться на нього, як собаки на впольованого вовка. Але гріха за собою не почував ("може, пес поколошків чий-небудь гуси"), стояв спокійний. З натовпу вихопився Єсько, стрибнув, як заєць, вхопив щось на землі:

— Твоя рукавиця?

— Моя, — знизав плечима Матвій.

Єсько оглянувся переможно.

— Знайшли біля казанів.

— Яких казанів? — запитав Матвій.

— А біля тих двох моїх казанів горілчаних, мідних, які сеї ночі вивернуто і які опинилися на твоєму болоті Терехівщині, в комишах, — пояснив очевидне всім, і — на його погляд, — Матвієві також, — Колотило. Це був старий, але дуже міцний дід, з червоним, як буряк (але не від горілки) обличчям, таким же червоним носом у синюватих прожилках, довгими вусами та широкою бородою, шанований на хуторі й по сусідніх хуторах та селах, козак-дідич з роду-прадіду.

— Та ти що, Хомо К-карповичу, чемериці об'ївся чи з воза впав? — заїкаючись від обурення, вихекнув Колотилові в обличчя Матвій клубок білої пари. — Я що... не зміг би купити собі тих казанів?

— Не знаю, — налився кров'ю Колотило, ображений за чемерицю і воза. — Хто вас знає. Братеник твій, кажуть, чуже шарпає. Рукавиця твоя і казани в твоєму болоті. Учиняю винуватим.

— Вчиняю одказ, — рішуче заявив Матвій, — вину одводжу.

— А рукавиця? А слід як очистиш?

— Й не спробую. Дитина в мене хвора, і ми всі троє — я, Федора і Горпина — очей біля неї не зімкнули. Складемо присягу всі троє... Хоч у церкві. З хати не виходили...

Кутківчани переглядалися. Присяга на хресті та Євангелії — сам по собі одвід поважний.

— А Сидір, а під сусідки твої?

Трохим В'юн, котрий стояв на копі, сказав упевнено:

— У мене ченці мандрівні гостюють, я та Сидір допізна з ними розмовляли, разом спати облягайся, ми в хаті на соломі, Сидір — у комірчині, двері з неї тільки одні — в хату, якби він виходив — почули б. До мене ж рукавицю вчепити не можете, — й одвернувся.

Копа й далі зимно дивилася на Матвія. Зимно було в нього на душі, зимно в лузі. Гойдалися в інеї верболози з примороженими котиками, пускали за вітром пух торішні розтормошені, розшарпані качалочки, осоки зчорніли й вилягли, тільки очерети стояли стійко, руді, палені морозами, шорстко шелестіли на вітрі. Копівчани втоптували під дубом залежаний сніг, сварилися між собою. Згоди дійти не могли, бо й не було її. Капнув з дуба комусь на шапку торішній трухлявий жолудь і мовби поставив крапку.

— Пороблено!

— Хтось наводить на Журавку вину.

На тому стали копівчани, потягли по домівках. Матвій покинув копне місце останнім — аби не склали підозри, що втікає. Ішов і думав, що вже й сюди докотилися вісті про Супруна, либонь, долине чутка й до

Чигирина, тоді й сам може втрапити на приціл підозри, не менше долягало — хто хоче підвести його під кару? Тицявся думкою в той бік, у інший... Чомусь вплигло, як посидала учора увечері Федора по боброве сало Сидора... Він заспокоював її й погладив по руці. Й інші підозри соталися в клубок. Розум відкидав їх: Сидір зобов'язаний йому всім. А як він линув до нього, Матвія, хлопцем, як пишався ним перед іншими хуторянами! Повсякдень удвох у роботі: Матвій за плугом, Сидір поганяє воли. Удвох у нічному при багатті, вкриті однією киреєю. Матвій розповідав Сидору про війну, той слухав, розкривши рота. Мріяв про козацтво, про Січ, і Матвій обіцяв спорядити його туди з конем та зброєю, вчив стріляти, битися на шаблях, тільки відтягував Сидорів від'їзд на Січ — не вистачало в хазяйстві чоловічих рук, він — у канцелярії, під сусідки найперше пильнують свого.

Зледеніла стежка привела в двір, посеред двору вона розчухувалася на три, перша — у власний дім, друга — у вишняк до Трохима В'юна, третя в калини до Каленика Нишпорки. Пішов у ліву руку до хати Трохима В'юна, власне, його, Журавчиної хати, тієї, першої, яку купив з обійстям. Хата стара, похилилася на один бік, покрівля поросла мохом, димар розтріскався й чорнів, неначе обгорілий пень. Вліті ставитимуть нову. Якщо, звичайно, ніщо не завадить, збиралися будувати ще минулого літа. З минулого літа лежить на попідкладених обаполах оцеп, два дубові сволки й підвалини.

Зайшов до хати, привітався з замурзаною в сажу Дунькою В'юнихою, яка роздмухувала під комином жар.

— Оце дивлюся... Сього літа безпремінно треба будуватися, — сказав.

В'юниха заторохтіла, показувала затеклі кутки, тріснутий трямок, Журавка покрутив головою, мовби й далі розглядаючи хату, штовхнув двері до кімнати-комірчини, там не було грубки, скільки натече тепла з хати — оте й усе. Влітку в ній спали Трохим з Дунькою, взимку, якщо траплялися гості, підночувували вони. В комірчині лише одне, в півтора

лікті заввишки і в лікоть завширшки віконечко. Матвій обдивився підтрухлу раму: гвіздки, які тримали її, повихитувані. Повихитувані недавно чи давно? Може, сам В'юн влітку виймав раму?

Хотів запитати В'юниху — не одважився. По тому може статися... Може статися лихо. Він не бажав його будити. Хотів миру та тиші...

Одначе підозра не полишила його. Ставав нитковим, скрадливим, дратівливим. Стежив за Сидором. Примічав, як дивиться той на Федору, як розмовляє з нею, і підозра його розбухала. Рятувався роботою. Вона чигала на нього, як голодний вовк на зайця. Після відзимків настала теплінь, весна йшла навалю, розтали сніги, прибутні води затопили луки, розбурхана Синичка рвала з припону човни, хutorяни розривалися: треба було орати та сіяти, й хотілося не впустити нересту риби; щуку, судака, сома, ляща, котрими кишіли прибережні очерети та лози, били остями, ловили сітями, ятерями, вершами. Кілька разів Матвій також ставив на ніч крильчака, одного разу його не знайшов, шукав довго, намацав у верболозових нетрях, затагнув туди двопудовий сом. На луках галасувало птаство — качки зривалися парами, чайки та крички кружляли зграями, по садках галасувало інше, дрібніше птаство.

Благословенна пора! Благословенне життя! Проткнули торішнє перепріле листя гострі ножі півників, кущиками полізли з землі Федорині півонії, пробудився, викинув сині бубочки барвінок — єдине зело на Матвієвому подвір'ї од Журавчиного кореня — відсадив з батьківського подвір'я; земля парувала, просила плуга, просила зерна. Чотири паровиці Матвієвих чорно-мурих тягали два важкі плуги: Нишпорка і В'юн орали Холерне — там у кожну руку по двадцять десятин поля і по дванадцять толоки, — Сидір волочив кінми засіяне вчора Пшикове. Матвій готував зерно на посів на Холерному, набирав відром з кадубів і насипав у мішки в сінях. Помітив мишоїд біля одного кадуба, подумав, що треба не забути вкинути на ніч у комору кота. Насипав чотири мішки, пішов до криниці напитися, погнав у глибінь цебер на тичині, й раптом тичина вишмугльнула з долонь, брямкнув об воду цебер, заскрипів, загойдався журавель, — обірвалася і впала на землю колодка, прив'язана для

рівноваги. Напружуючись щосили, витяг цебер, вилив з нього воду, поставив на зруб, пішов до сіней шукати новий мотузок, щоб прив'язати до зводу колодку.

З сіней бачив, як Федора збирала орачам обід, але перш ніж узятися за корзину з горщиками, двічі заглянула до вмазаного в помашену білком стіну дзеркала й послинила пальця, провела по брові. Гострий цвяшок підозри кольнув у Матвієве серце. Завважив на Федориних плечах і нову шовкову хустку. "Для Каленика та Трохима?" Не помітивши Матвія, Федора з корзиною пішла до перелазу. Матвій стояв, розгублений і стривожений. Либонь, і сам не відаючи для чого, потягнув з полиці великого колимського ножа, запхнув його за пояс й також рушив до перелазу. Стежка звивалася поміж кущів, на яких почали розкриватися бруньки, на деяких зеленіло ніжне, як перша усмішка немовляти, листячко, збігала на згірки й падала у видолинки. Цією стежкою Матвій марив у останніх походах — уже купивши хутір, — і в задушливій, пропахлій дьогтем та духом міцного тютюну тиші канцелярії. Вона бігла до його ґрунтів і до його пасіки, пролягала через луг і діброву і в кожному пору року вела свою пісню. В ту пісню впліталися журкотіння горлиці, щебет синиці, дудоніння водяного бугая, сюрчання коників, хлюпіт води в потічках, шелест вілх і капотіння жолудів. Пам'ятав на ній кожен виїмку, кожен закрут. Вона завжди навівала йому добрий настрій. Тепер стежка бриніла тривогою.

Синя шовкова хустка перемайнула через кладку й попливла в правий бік. Матвієве серце зупинилося: на Пшикове. Сидорові Федора їсти не повинна нести, Сидір має скінчити роботу до обіду, ну, може, трохи перетягне, все одно обідатиме вдома... Матвій зупинився. Далі чорнів лан, посеред якого білів березовий гайок, навіть не гайок, а кущ беріз та ліщини. Там орачі й жниварі перепочивають в обід, там ховають барильце з водою.

Сидір був у другому кінці лану. Побачив Федору й захльоскав батогом — поспішав. Вони обоє наближались з двох сторін до гайка. Першою добігла Федора й сховалася серед білих стовбурів. За хвилю тпрукнув на

коні Сидір — вони тицьнули головами в березняк, прив'язав до стовбура берези віжки й подався в хащі й собі. Червона каламуть застелила Матвієві очі, широким вовчим скоком, грузнучи по щиколотки в ріллі, він подався до гайка. Влетів у хащу, аж затріщало гілля, перечепився, трохи не впав, виметнувся на невеличку галявину. Сидір сидів на землі... і їв вареники. Федора сиділа поруч нього. Побачивши роз'ятраєного Матвія, обоє посхоплювалися на ноги. Матвій вже ледве щось пам'ятав: шарнув рукою за пояс, налапав колодочку ножа, але ніж зачепився за штани, Журавка шарпав його (мабуть, був смішний, а може, й жалюгідний), врешті вирвав і кинувся на Сидора. Той відскочив, Матвій кинувся знову, Сидір низько пригнувся, пірнув Матвієві під руку, опинився в нього за спиною, і поки Матвій розвернувся, захопив саморобний, вирубаний з березового пакола обарок. Аж тепер отямилася й закричала Федора, й той крик ще дужче підстьобнув Матвія, він замахнувся, і в ту мить страшний біль оперезав його руку. Ніж полетів у кущі, Матвій завив і вкляк на коліні, обхопивши праву руку лівою. Сидір стояв під кущем ліщини, оширившись, наче вовк, і спідлоба дивився на Матвія. А тоді пожбуриє під ноги обарок, повернувся й зник у хащі. Тільки віття затріщало, та з того боку, куди він пішов, заскрекотала сорока. Зірвалася з місця й побігла Федора.

Матвій переіекає біль, підвівся. Світ спротивів і був немілий, єдине, що ще жило в Журавці, це — лють. Рушив по стежці, але господар, отой одвічний хлібороб, який сидів у ньому, завернув назад: поскидав із стельваг посторонки, позакидав на спини коням і повів їх за собою, покинувши борони на ріллі. Вів коні, а його самого вела тужна думка: який-бо ж він дурний, адже давно заіримітив недобре й міг вивести Сидора та Федору на чисту воду, а він навісив на очі шори, жив оглуплений і обдурений. Ще тоді, як Сидір позначив бортні сосни, він хотів покласти підозру на нього, й тепер також — виломив казани й підкинув Матвієву рукавицю; Сидір хотів згладити його з світу й боявся брати увесь гріх на душу, хотів залишитися вдвох з Федорою. Матвія зморозило, він аж застогнав, аж зупинився, й коні наштотхнулися на нього; ну, чому, чому він заступився за Сидора, чому зараз не показав

копівчанам на розхитані цвяхи у віконній рамі В'юнової хати, де той ночував? Телепень несосвітений. Сидір міг і вбити його.

Й знову скрикнуло серце: від образи, від потоптаної віри, від неймовірної підступності — Сидір, якого підібрав з порохні, якому був за батька, за товариша, за брата, підступно ошукав його. Горе-горе, який же страшний світ. І які страшні люди! Чому вони за добро відплачують злом? Такий закон? А він сам який же нікчемний. Сидора треба було обкласти, як вовка... Привести людей. Своїм не дуже вертким розумом осягав, що вони з Сидором розуміють життя зовсім по-різному, що для Сидора немає законів і він знає один закон — сили й нахабства.

Вдома взяв хазяйського ножа й зайшов до кімнати, за цей час гаряче полум'я в грудях пригасло, і їх заповнила така туга, така жалість до себе, що сльози виступили йому на очі, він не збирався вбивати Федору, але хотів урізати їй поли, зганьбити її на віки вічні. А що буде далі — не знав: прожене її, піде світ за очі сам... (Куди прожене й куди піде сам? Діти, коні, господарство, — про це здогадувався, й через це було ще образливіше та болючіше.) Побачивши Матвія з ножем, Федора впала навколішки:

— Матвієчку... Я нічого... Тільки так... Жаліла його: сирота...

— Брешеш, гадюко. Я знаю все...

Це її налякало. Що він знає, скільки?...

— Сирота... Приголубила...

— Приголубила!

— Він такий нещасний. Матвійку, пожалій, у мене діти...

— Ти мене пожаліла? — Він знав, що вже не вдарить Федору, але тепер йому були приємні її страх, її приниження, вперше на віку став над нею — і чистотою душі, і гнівом, і пострахом, — й грізно сказав:

— Не вдарю. Йди пріч... У старці.

Це налякало її не менше, ніж можливий удар ножа. Вона заголосила, й сльози потекли в неї поміж пальців:

— Куди я піду?... Я загину. Не проганяй мене, Матвієчку.

В цю хвилину до кімнати вбіг Дениско, побачив заплакану матір, кинувся до неї. Відтак повернувся до Матвія, стиснув кулачки:

— Ти за віщо б'єш мамку? Я тобі... Я тобі... — Й заплакав також.

А в самого Матвія сміх і сльози перемішалися в одне, й він, похлинаючись чи то кашлем, чи то плачем, вийшов за двері.

...Прокинувся серед ночі. Другу ніч спав у клуні. Два дні катував себе роботою, виморював до повного безсилля. За роботою мовби забувалася кривда. А це прокинувся, і все закипіло в ньому, й чорне вістря виткнулося з глибини пам'яті, зсунув з себе кожуха та кирею, побіг до хати. Вхопив Федору за плечі, почав трусити, бити об подушку головою, хрипів крізь спінені губи:

— Ти з ним спала? Признавайся, спала?

Федора звивалася, металася по постелі, а він тормосив її, бив кулаками, хапав за горло:

— Кажи правду! Не скажеш правди — уб'ю.

Вона обхопила його за плечі, обвинулася довкола нього — пружка, гаряча, запашна, — приголошувала й шепотіла:

— Не було нічого, Матвієчку. Нічого... Ніколи.

Й знову тиснулася, її тугі, палаючі перса пропікали йому груди, перетоплювали люту у яру хіть, намагався вирватися з її обіймів, а сам стискав її усе дужче й дужче, до болю, до почамріння, до стогону. А потім кинув її на постіль, брав невситимо й грубо, аж їй було боляче, й згоряв у солодкій пекучій муці. Цур і пек — так гарно йому ще не бувало з Федорою ніколи.

Це повторювалося багато разів, багато ночей, вдень він утікав у роботу, з'їжджав кудись з дому — в поле, на озеро по рибу, на пасіку, а вночі прокидався, й божевільна невідомість мучила його, наливала серце люттю. Давно зрозумів, що правди не дознати, та вона й не потрібна йому, одначе їдь ревнощів катувала й далі. Водночас десь у далекому схроні серця блискотіла іскорка отієї невідомої раніше жаги, яка також кидала його до Федори, хоч він у тому й не признавався.

Хто зна, скільки б це тривало, але одного квітневого дня з Чигирина прискакав козак з наказом прибути до гетьманської столиці.

XI

Матвій виїхав Зіркою, чалою кобилою з лошам — двоє коней ще потрібні в роботі, а кобилу він пустить у табун на випас, — лоша весь час відставало, кобила тривожно іржала й оглядалася.

Іван Груша, генеральний писар, до якого по приїзді в Чигирин заявився Матвій, сказав, щоб Журавка їхав на Ірклію в гетьманський стан та підмінив там польового писаря Таранця.

— Ти вже обсіявся, нехай і він запорає свою ниву.

— А чого гетьман на Ірклії? — запитав Матвій.

— Тебе не спитався, куди йому їхати, — чомусь сердито відказав Груша.

Матвій забідкався — кобилою з лошам у таку далеч не поїдеш, хороший кінь коштує дорого, ледве вдалося прилаштувати лоша в знайомого козака, в котрого щойно ожеребилася кобила, повозився довгенько — кобила спочатку не підпускала чуже лоша. В дорозі кілька разів здоював кобилу, йшла вона норовисто, тривожилася, іржала, — побивалася за лошам.

Гарно в степу козакові по весні — є де коня попасти, є де самому перепочити; стояла теплінь, трави піднялися враз, рутвяно зеленіли до самого крайогляду, жовтими і білими зірочками поблискували у них жовтець, нечуйвітер, козелець, соромливо виглядали з різнотрав'я синьо-голубі ніжні півники, чаєчка-чурабочка квила на дорозі — вже тисячу літ — і спускалася низько, трохи не черкаючи крилом Матвієвої шапки, пара дрімлюг чорними ламаними стрілами креслили небо, качки й чаплі бовталися по ще не просохлих долинах — можна набрати качиних яєць хоч повну шапку, мілкі переброби, теплі кучугурища піщуги; їхав понад Дніпром — гарно козакові, коли тихо на серці й думка куняє в теплому гнізді. Матвієві ж думки кружляли вище дрімлюг, вище коршака, котрий облітав свої володіння, пильнуючи згори за вершником, понад самими хмарами, купчасті, посипані зверху борошном, вони пливли в ту сторону, куди їхав і Журавка. Матвій скрушно думав про домівку, про все, що там зчинилося, тривожився й несподіваним від'їздом гетьмана з військом на Ірклію. Чого він там? Готується до потички з татарами, таки вирішив поскоромити Пушкаря — з Ірклієва туди також пряма дорога? Ночував біля чумацького вогнища — валка правувала на Дон за чабаком, він наздогнав її ополудні і їхав з нею до вечора, трохи забарно, зате вигідно — у чумаків куліш з салом, і безпечно з ними — він пригостив їх своїм тютюном; чумаки тривожилися — впіймали чутку, що попереду кочують татарські чамбули, в те мало

вірили — чого б вони забилися аж сюди, та й гетьманське військо пішло в той бік?

Матвій виїхав удосвіта і по обіді був на Ірклії. Козачий табір стояв на горбі вже довгенько — козачі табуни ледве манячили на овиді, — луки поблизу витоптані й витирловані до чорноти й попалені кашоварнями, гетьманів намет стояв далеко від води поруч з наметом-церквою, довкола, купами — по сотнях — сіріли катряги козачі, вози поставлені не бойовим строєм, а як попало, на возах — бочки з солониною, смальцем, мішки з борошном та пшоном, кашовари саме ставили тагани, на ковадлах двох похідних кузень видзвонювали, мовби змагаючись поміж собою, молотки. Матвій одразу запримітив і другий табір — татарський, по той бік річки, в долині, тільки ханський намет — великий і маленький (нужник) — на згірку. Поміж обома таборами мілкий брід, згарцьований кінськими копитами до чорного.

Матвій знайшов Таранця, прийняв від нього похідний справунок, спробував розпитати, чого вони тут стоять, але й Таранець не знав.

— Ми прийшли, а орда вже стояла, хан прибігав і гетьман їздив до хана, ниньки знову ждуть Карач-бея. До якоїсь злуки йдеться, — почухав потилицю. — Може, й собі залишитися до завтра. Обід празниковий буде, і горілку даватимуть.

Матвій не зводив очей з того берега. Не раз і не двічі бачив татар, якось мав ще з Запорожжя з ними потичку, а потім вони ходили союзниками з Хмельницьким, і завше його не полишало почуття остраху. Таємничі люди, таємничого племені, які ставлять своїх богів вище за християнських, а самі їдять сире м'ясо, смердючий сир, п'ють кобиляче молоко й життя своє можуть віддавати за ремінний батіг.

Молоді татари шугали з горба на горб за річкою — вигулювали коні, вигулювалися самі — молода кров, якого б племені вона не була, просить волі та звияги. На тому березі помітилася товчія, до броду з'їхав

високого чину у круглій, отороченій чорними лисицями шапці татарин та троє нукерів охорони. До гетьманського намету підвели тонкононого арабаша, майнула вилога, Виговський легко, без допомоги джури, скочив у сідло, вигинаючи лебедину шию, кінь поніс його назустріч ханові. Вони повіталися, не злазячи з коней, і поїхали в степ; нукери вернулися назад. Хан і гетьман од'їхали з півверстви — було видно, як гетьманів арабаш бокує від татарського бахмета, який поривається до нього, — самі розкульбачили і постриножили коні, — вони одразу пішли попасом в різні боки, — посідали на сідла. Й тоді, неначе по команді, кашовари запалили вогнища. Вибивали днища з бочок не тільки з солониною, смальцем, а й з стерлею, ікрою та баликом, підкочували в задки возів, чопиками назовні, барила з оковитою та пінною, а також бочки з вином — збиралося на велике гульбисько. Хоч той-таки Таранець не втримався й сказав:

— Краще б самої соломахи поїли.

...І вже степ, до останнього видолінка, пропах кулешем та гречаною кашею, вишкварками та вареною бараниною, вже кашовари потюпилися, підтримуючи невеличкий, щоб не вичахла каша, вогонь, вже подекуди запахло пригорілим кулешем, вже у козаків пошерхли від довгого очікування багато разів облизувані губи, а гетьман та хан все ще сиділи на згірку та вели розмову. Про що вони бесідували, про що змовлялися, можна було тільки здогадуватися. Розмовляли вони дві дзигареві години — суддя Зарудний засвідчив це по своєму величезному годиннику з дванадцятьма зіздами, який носив у кишені жупана, — врешті підвелися й, не сідлаючи коней, пішки пішли до козацького табору. Біля гетьманського намету в довгих киреях, понакидуваних на плечі, стояли схожі на сірих граків старшини, гетьман підійшов до них і проголосив, що вони з ханом, за прикладом покійного Хмеля, уклали спілку на взаємний захист і взаємну допомогу, й кожен із спільників піде туди, куди поведе його союзник. З похідної козацької церкви вийшов ієромонах, виніс хрест і розкрите Євангеліє, гетьман підтвердив свою обіцянку, поклавши руку на хрест. Декотрі з козаків у ту мить чомусь поодводили погляди, а

Зарудний голосно чхнув і погасив свічу в руках хлопця, ієромонахового помічника. Гетьман поглянув на нього строго.

З того берега приїхало кілька високих татарських старшин — аг, от-аг, тримаючись Карач-бея, вони пішли в намет. У наметі гетьмана і стіл, і скриня, і лави, й ліжко, але їх повідсовували, козацька та татарська старшина сідала просто на килими. Гетьману та ханові попідкладувано подушки. Подавали козацькі страви й баранину з чорним та червоним перцем, курагу, татари пили вино і в кінці трохи повпивалися. Козаки бенкетували просто неба.

Матвій стояв біля намету в гурті гетьманської челяді — напихваті, може, доведеться щось записати чи написати, тримав у шовковому мішечку, почіпленому на шнурочку до пояса, пляшечку з чорним — з дубових бубок — чорнилом, двоє затемперованих пер і пісочницю; одначе нічого записувати не довелося. Вже наприкінці, коли п'яний дух поперло з намету в усі щілини, зазирнув до середини: гетьман сидів біля хана, з лівої руки в нього чипів у незручній для нього татарській позі Немирич, з Немиричем Виговський перемовлявся по-польськи, гомоніли про щось високе (раз по раз з їхніх язиків злітали слова "Облята", "Контумнація", "Конституція", які Матвій чув, але не знав, що вони означають; Немирич, як і всі інші, рвав руками варене м'ясо й сміявся з ханом. Витягнувши довгу борлакувату шию, до їхньої розмови дослухався Джеджалій, в недавньому полковник іркліївський, зсаджений з полковництва при потуранні гетьмана, він один з старшини розумів по-татарськи, бо сам з окозаченого татарського роду, гетьман того не помічав чи вдавав, що не помічає, та й Джеджалій пив за здоров'я хана, ще й виголосив по-східному пишного тоста на його честь. Матвій був неймовірно зворушений: Виговський помітив його й поманив пальцем, а коли Журавка підійшов, власноручно налив у рожковий келих вина й простягнув Матвієві:

— Випий за моє здоров'я і за власне благополуччя.

Матвій випив і в несподіваній рвйності поцілував гетьмана в руку.

Чимало було випито і з'їдено, й трохи спалено пороху — гримнули тричі з гармат. Карач-бея гетьман провів до броду, й той переїхав через Ірклію конем, з ним поїхали генеральний обозний і хорунжий — взяти шерть, татарську присягу.

Тим часом Матвій з челядниками прибирали в наметі: винесли potravu, повитрушували килими, поставили на місце стіл, скриню, лави, ліжко, Матвій повісив над ліжком Божу Матір. Либонь, вона і вберегла гетьмана. Вночі військо спало. На возах, під возами, в наметах, спала й варта, добряче пригощена звечора. Форкали в туманній пітьмі коні, гарчали пси — понабігали невідь-звідки й гризлися за порозкидвані недоїдки та маслаки, й чалилася понад возами скрадлива постать у жупані без пояса, пси на мить розбіглися й знову взялися за кістки, а постать майнула до гетьманового намету. Славний полковник Джеджалій, але як йому, славному, котрий не дав під Берестечком доконечно загинути козацькому війську, котрий корився Богданові, любив його, якось, в п'яному чаду, навіть борюкалися з Хмелем, і Джеджалій поборов, як же йому тюпачити за колишнім писарем і дивитися тому в спину?! І як же гетьман допустив до того, що його зсаджено з полковництва! Ще звечора вимітив, де стоїть гетьманове ліжко, і штурнув зі всієї сили через повсть ратищем, воно затрудило йому в руку, й Джеджалій був упевнений, що влучив, вскочив до свого намету й закричав:

— Лежить собака, що кров козацьку ляхам та татарам продає. Тепер у чорта гроші лічитиме.

Посхоплювалися козаки, повибігали з намету, зчинився лемент-гук, бігли козаки з інших наметів, метушилася гетьманська варта: вона не бачила гетьмана й шаліла. Світив крізь туман місяць у короні, запалало кілька смолоскипів, по той бік річки горіли татарські вогнища, а біля гетьманського намету юрмився люд, і сторожа відпихала його ратищами. Гетьмана в наметі не було, й ніхто не знав, де він. Потягли до світла Джеджалія, він був до ката хмільний, його очі й далі бризкали іскрами, він все ще похвалявся:

— Хотів іти на Полтаву, та відправив я його до рогатого.

Певно, були в нього поплічники, помічники, які мали одразу по гетьмановій смерті підняти шванку й піднести над степом славне ім'я Джеджалія, але тепер, в невідомості, припишкли. Й Джеджалій врешті зрозумів, що гетьмана він не потяв, розгублено і озлоблено оглядався, очі йому погасли. Зненацька знялася сніговиця, обліпила йому обличчя, він утирав шапкою татаркувате, з ріденькими вусиками обличчя. Сніговиця стихла й пішов дощ.

Гетьман об'явився аж удосвіта: ратище вгрузло в ліжко біля його боку, й він, завваживши змову, вирішив за ліпше тихенько скотитися на килим, пробратися в куток і вилізти попід наметом та податися в татарський табір.

Замах на гетьмана зродив хмаровище пересудів і чуток, з яких певною виявилася одна: гетьман з військом і татарами йде на Полтаву. Того ж дня Матвій довідався, що спонукало його до цього: Пушкаря хотів поскоромити Гуляницький з трьома полками — Ніжинським, Прилуцьким та Чернігівським, але був поскоромлений сам, Пушкар погнав його від Лохвиці на Глинськ і далі, й їздив від гетьмана до Москви, до царя Лісницький з чолобиттям, аби цар, згідно з обіцянкою, своїм монаршим указом уговтав Пушкаря, бо настають від нього для України великий розор і запустіння, але цар відмовчувався, грав на дві руки, й ще два гінці — Богун та Бережецький — бралися весняним бездоріжжям до північної столиці, й теж вернулися без нічого. Тим часом до Чигирин приїхав царський посол Апухтін, він умовляв гетьмана не йти на Полтаву, казав, що все вщухне само. А як воно могло вщухнути, коли вогонь вже охопив три полки й розкочувався далі. Два універсали на мир і згоду, послані Виговським у Полтаву, тільки дужче роздрочили Пушкаря: гетьман його боїться, запобігає в нього ласки — не діжде. Пушкар відписав погордливо, гостро, погрозливо.

Гетьман від'їхав на кілька днів у Чигирин, звідки розіслав універсали по полках, зібрав під бунчук всіх козаків, яких міг зібрати, — одначе не

всі стали під білий гетьманський бунчук, в Києві, Паволочі налякалися орди, побігли з листами до Бутурліна — як бути? Одні писали за гетьмана, інші — за Пушкаря, — Юрась Хмельницький спочатку провістив славу Пушкареві, далі — Виговському (пушкарівці поплюндрували його власні маєтки), — і жалі висловлювали за того й за того. Але гетьман вже поклав твердий рішенець, і перед Вшестям з полками Переяславським, Канівським, Черкаським, Уманським, Іркліївським, Ніжинським, Прилуцьким рушив на Полтаву. Попереду йшли затяжні полки — їх вів Юрій Немирич, за ними орда, козаки і тяжари — військовий обоз — позаду. Курява стояла до самого сонця, люд утікав і ховався по лісах та байраках.

Гетьман сидів на коні на Мрячній могилі, попід могилою текло військо. Пролетіла орда — як степовий вітер, як вихор, як хмара — одначе в тому вихорі свій порядок: в голові — прапор пророка в стреміні еміра, п'ятнадцять от-аг, ханська гвардія — сеймени, зелені значки тисячників; чіпкі, позгинані ("собаки на сідалі" — Гуляницький) ординці — стреміна в них попідтягвані дуже високо, — трималися строю, хмара пилюки вкрила поле; пройшла козацька піхота — серденята, стопою проїхала кіннота, проскрипіли вози з гарматами. Гетьман ще раз пропустив повз себе військо, щоб упевнитися в його силі, впевнити самого себе.

Перша битва, яку вестиме самотійно. Упевнити в чому? Що правильно вчинив, кинувши себе в цю веремію? А що мав робити? Не брати булави? Хто на таке спроможний? Людину повсякчас спалює честолюбство. Кажуть: непогамоване честолюбство. А його погамувати не можна... Маленьке розростається у велике, воно неначе вогонь, скільки в нього не кинь, з'їсть все. Воно більше за цілий світ... Але він його гасив. Впевнював себе, що можна прожити в тиші та злагоді десь на хуторі. Й лягти під хрестиком... Який зітліє через п'ять років, або його виколупнуть, щоб покласти когось достойнішого.

Обмірював себе мірками, може, й завеликими, але ж таки обмірював. Всі називають його хитрим. Ще як був спудеєм у київській Братській

школі, пустили про нього такий поголос. А він просто мудрий. Навчився вивіряти свої кроки, навчився гамувати пристрасті. На вождя не претендував. Для того потрібно великого скаженства, великої сили, одчайності й безпощадності. Майже всім тим володів Хмельницький. Був не чоловік, а клубок пристрастей, буряної сили, відчайності й водночас бистрого, миттєвого розмислу, точної оцінки того, що в полі зору. Стратег і полководець, здатний підняти, збурити кличем тисячі душ й повести їх за собою. Одначе вельми далеко розумом не сягав, кілька разів був обдурений королем і ханом, не бачив, не відав, у що виллється його спілка з Москвою. А він, Виговський, бачив? Не бачив також... Просто йому були ближчі поляки: півжиття прослужив по староствах та підкоморіях, просидів за шляхетськими столами, йому ближчий польський стрій влади, де короля вибирають, де сейм, де має голос кожен депутат, де сеймики місцеві, а на них виборні маршалки... У московитів стрій деспотичний, схожий на стрій багатьох східних деспотій, і таким він залишиться довго, може, й назавжди; польський же стрій трохи нагадує запорозький, тільки на Січі правлять всі козаки, а в Польщі — шляхта. Виговський хотів би запровадити такий, як у Польщі, стрій і на Україні, яку любить палко та хворобливо. Те почуття складне, воно — неначе вишнева кісточка, яка проростає крізь порох, торішне листя в забур'янілому саду. Ядро тієї кісточки — давнє, українське, а сам паросток били морози й поливала чужа рука, й довкола росли інші зела, не українські. Збудилися, збурилися високі українські патріотичні почуття після Жовтих Вод, проніс їх у переможних походах з Хмельницьким, не розгубив у поразках, кривава народна рана пекла його серце, й не було більшої мрії, як загоїти її. Все українське давно стало рідним і дорогим, одначе й не все польське викликало відразу та презирство, в душу, в пам'ять вросли польські слова, польські строї, й не раз, коли зненацька бачив поруч поляка, щось скидалося в душі й тягнувся до нього. Те, що вростає в душу з юності, залишається в ній навічно. Попри розмисл, накази розуму. Якщо пройшов тисячу миль у одних лавах, а потім перебіг до інших, то ті, перші лави, хоч і будуть потім ворожі, одначе пам'ять вертатиме тебе до них.

Довгі роки він приховував ці свої почуття від козаків, від Хмельницького, вірно служив козацькому війську та гетьману. Правив канцелярією, провадив усю дипломатію, давав гетьманові поради, й той часто до них прислухався. Виговський писав "потаємно", від свого імені, листи королеві та цареві, називав себе вірним слугою короля, царським холопом, з чого потім і пішов поголос про його крутість та хитрість, але ті листи писав з відома Хмельницького й називав їх вивідними. І так само "таємно" посилав цареві грамоти турецького султана, кримського хана, сицилійського паші, гетьманів Потоцького та Радзивілла до Хмельницького, і цар прислав йому таємно з піддячим Іваном Фоміним сорок соболів та три пари соболів гарних, а Хмельницькому раніш вручив сорок соболів і дві пари гарних, і потім вони вдвох, Хмельницький та Виговський, реготілися з цього, реготілися божевільно, до гикавки, Виговський показував, як піддячий витягав тих соболів з-за пазухи, як озирався, а Хмельницький похилився на стіл, хапався за живіт і просив: "Ой, не можу, годі..."

То були найкращі їхні хвилини — обопільної довіри, веселощів. Гетьман любив дотеп, жарт, але мало від кого ті жарти приймав. Та й не гойдало життя його на м'яких жартівливих кущах, через те й звикли бачити його насупленим, грізним, гнівним. У Виговського — дотеп на кінчику язика і сльози близько, під самим горлом, — задумається, розчулиться, — тільки ховав те од козаків, а надто од гетьмана, Хмельницького любив, боявся, іноді скипав образою. Не міг пробачити одного: коли Хміль передав за хворобою гетьманство Юркові, декотрі полковники почали ремствувати, і в тих ниткових розмовах приміряли булаву до Виговського, потаємні вивідці донесли те, гетьман прикликав генерального писаря й наказав прикувати його за руки обличчям до підлоги. Виговський отерпав зі страху, шаленів з гніву, сльози образи капотіли з його очей, вимірковував найлютішу помсту... Його розкували аж увечері.

З часом Хмельницький став дратівливим до безуму, скаженим, ледве чи й пам'ятав себе, до нього боялися підходити, й знову ж таки, тільки

Виговському вдавалося хоч трохи погамувати його, тільки його поради брав до уваги.

Впродовж багатьох років Виговський порядкував усім військовим господарством, давав лад скарбові, розподіляв нагороди. Власне, всім цим і здобув шану в старшини. А ще тим, що з свого боку тонко вловлював її настрій і всі надії, що Україна збудує свій власний незалежний стрій, покладав найперше на неї, старшину. Досконало знав устрій польський, інших європейських держав і держав давніх, колишніх, сподівався повести за собою старшину по новій дорозі. А от який він воїн — і сам не знає, чи вистачить у його серці сили, відваги?... Може, краще було не брати в Корсуні чи в Переяславі булаву? Одначе, як то? Нею міг заволодіти Пушкар. Старшина вимагала від нього підняти гетьманський бунчук. Не вся, звичайно, але більшість. Він сповняв її волю. А це воля народу. А що таке воля народу? Якого народу? Пушкарівці — всі оті брагарники, грубники — народ? Що вони бачать? Яку далечінь проглядають оком розуму? До найближчого шинку? Хто їм більше пообіцяє, за тим і біжать. Їх легко повести за праве діло й так само легко повести на розбій.

...До гетьманового плеча легенько діткнувся обозний Тимофій Носач, Виговський здригнувся: військо давно пройшло, навіть пил улігся.

Військо ставало табором за Голтвою, на Пслі, Виговський збирався перепочити в місті, але біля крайніх хат його зустрів козак і звістив, що в поповій хаті на пана гетьмана чекає особливий царський посол стольник Скуратов, котрий приїхав учора; по тій звістці гетьман довго сидів на коневі уклякий і по хвилі мовив братові, Самійлові, який скрізь їздив за ним: після Джеджалія той наглядав за гетьманською охороною:

— Копоти до стольника й скажи, нехай сидить у Голтві й не рипається... Ну, так не кажи: нехай дожидається мене... Для власної безпеки.

Гетьман проїхав околицями.

...Гетьманський намет стояв під грушкою неподалік від Псла. Грушка була така густа, що її кучері не міг розчесати й вітер, зелена, неначе рута, розкішна, тримала у своїй пазусі кілька гніздечок: щиглика, мухоловки, малинівки, дрімлюги, які жили в мирі, бо надто мирно й заспокійливо шуміло листям дерево, гетьман подумав, що без цих грушок немає українського степу, а може, й самої України, як і без верб та червоних калин, котрі супроводжують людину від початку до кінця: цвітом від колиски та весільного вінця, до червоних кетягів на віковій труні. Він ліг на ліжку (джура Охрім тим часом познімав з нього й почистив біля намету чоботи — гетьман не терпів неохайності) й лежав, підклавши руки під голову, а до нього раз по раз убігав Самійло: перший раз повідомив, що Скуратов не хоче залишатися в Голтві, буцімто цар наказав йому бути невідступно при гетьманові (либонь, так воно й було, стольник чинив вивід), на що гетьман пхикнув у вуса: "Нехай сидить", вдруге доповів, що Скуратов привіз від царя листи, які має вручити особисто й невідкладно ("нехай потрима"), і втретє влетів у намет і закричав:

— Він їде. Я не можу нічого йому зробити.

— Ну й чорт з ним, — не забираючи з-під голови рук, відказав гетьман. — Поставте йому катрагу біля Носачової.

Ліг на ліжку і взяв з-під подушки книгу. Це був його улюблений Плутарх, поринувши в якого можна на якийсь час забути про ненагодоване військо, мокру кирею і навіть про недалеку битву. Не менш улюблений і Цицерон, чоловік хвальковитий, непомірно честолюбний, але до кінця вірний своїм принципам і республіці. Виговський саме й любив його за оцю незахищену хвастовитість, за тонкість аж до сльозливості, щирість. Не те щоб приміряв до нього себе... Однак знаходив у своїй душі відгомін його думкам. Республіка, у якій зростав, — Річ Посполита, далека від римської, а все ж між сенатом і сеймом, між римською і польською пишнотою є багато спільного. Про римлян і греків з якогось

часу почав читати не просто так, для втіхи, шукав там potwierдження деяким своїм думкам, знаходив і не знаходив. Усе було, й нічого не було... Було високе грецьке мистецтво, греки, а за ними й римляни, осягли, що володіє людиною, що веде її в життя, які спонуки, які пристрасті, відали, що в ній переважає, знали, де і які застороги потрібно ставити... Переступали через них самі, та й потім люди не зважали на них. Кожен починає все спочатку, він не повторює чужі помилки, а робить свої.

В узголів'ї лежали ще дві книжечки — віршів якогось Кирила Ставровецького, видрукованих перед початком війни з поляками, але тоді він їх не побачив, і вірші та проповіді Лазаря Барановича. Вірші його цікавили мало — Мельпомена, Терпсіхора, Калліопа — то щось таке, як цвіт на яблуньках, який обсипається. Може, хтось ще посмакує з нього яблучка, але не він. Сам списав тисячі аркушів ділових паперів, всі оті витійства, пишноти, то щось таке... забаганка чи самовтіха. Либонь, тільки два рядки й запали йому в пам'ять:

Як човен хвилі б'ють щонайгрізніше,

Так Україну нашу — ще й сильніше

І далі про те, що Україна потопає в крові, а труби воєн зводять людину нінащо. Це — з Лазаря Барановича, якого нещодавно висвячено на чернігівського єпископа, — співзвучне його власним думкам. Адже хотів проплисти човном так, щоб не зачепитися за корч, не сісти на мілкому і щоб не тіпали човен хвилі... Був переконаний, що уникне крові, що буде вітчизні... як Август — спершу Октавіан, а потім священний Август, батько вітчизни римської. Але не склалося. Довелося чіпляти до бока шаблю. Якби тільки на тому скінчилося. Далі поведе човна по тихій воді. Військова слава його обходить мало. Його сила в іншому — в мудрості. Сім разів відмірай... Міряти він уміє. Міряє все життя.

Проте полежавши якийсь час на засланому килимом ліжку, відкинув нерозгорнуту книгу, сів і сказав Самійлові:

— Є на світі нещастя, якого слід завжди наполегливо уникати... Цим нещастям є війна. Немає воістину речі згубнішої, злочиннішої, небезпечнішої за неї.

Самійло здивовано подивився на нього:

— Це ти до чого?

— Не я, а Еразм Роттердамський.

— Ну... тоді слухайся... цього Еразма.

— Хотів би... Не дають... — І вже інакше, суворіше: — Нехай посол тюпачить сюди, і старшину поклич.

Посол був кручений, ренговий і гоноровитий, як дідько. До гетьманського намету палицею докинути, — але коли Самійло сказав: "Ходімо, гетьман чекає" й рушив сам, стольник затрусив головою:

— Не піду. По чину маю їхати.

— Так оно ж намет гетьманський, — тицьнув пучкою Самійло.

— Я — царський посол. Мій чин і сан вимагають... — Й до своїх слуг: — Осідлайте коня.

Самійло побіг до гетьманського намету й вернувся з власним конем, який стояв осідланий.

Скуратов сповзав з сідла повільно, двоє служників підхопили його під руки. Стояв гордовито, піднісши голову, дві чорні дірочки кирпатого носа-пиптя дивилися майже в хмару. Очі в стольника вузькі, наче щілини в паркані, вуса й борода ріденькі, а щоки повні, наче два кавуни. Полковники вклонилися йому, гетьман виступив на три кроки з намету. Стольник вітав його та старшину довгою промовою: було видно, вивчив її напам'ять й виповів без затинки, впиваючись власним красномовством. Скуратов подав гетьману два листи, запитав його про здоров'я.

— Нівроку, — коротко одказав гетьман.

На вершечку груші писнула мухоловка, прагнула дістатись у гніздечко й боялася, писнула ще раз і спурхнула. Гетьман мовчки зламав печатку на першому листі, пробіг його очима; в листі сповіщалося, що в українські міста йдуть воєводи з військом, а боярина Бориса Васильовича Шереметьєва настановлено для реєстровання козаків, він почне з полків, які розташовані біля польської границі; гетьман проковтнув лист, неначе чарку отрути, але вигляду не показав, згорнув папір і поклав до кишені, ковзнув оком й по другому листу й наказав Груші читати вголос. Матвій, що стояв під рукою в генерального писаря, подав йому окуляри. Груша відкашлявся й розпочав:

— "Божою милістю ми, Великий государ, цар і Великий князь Олексій Михайлович, всія Великої, і Малої, і Білої Русі Самодержець, Князь нових городів і низовських земель: Московський, Київський, Володимирський, Новгородський, Цар Казанський, Астраханський, Сибірський, Государ Псковський і Великий Смоленський, Тверський, Югорський, Пермський, В'ятський, Болгарський та інших, Государ і Великий Князь Чернігівський, Рязанський, Полоцький, Ростовський, Ярославський, Білоозерський, Одорський, Обдорський, Кондинський, Вітебський, Мстиславський і всієї Північної країни Повелитель і Государ Іверської землі, Карталинських і Грузинських Царів і Кабардинської землі, Черкаської і Гірських князів та інших многих Государств і земель, Східних і Західних, і Північних Отчич, і Дідич, і Наслідник, і Обладатель, Наша Царська Величність..."

Зітхання злетіло з вуст Виговського.

"Яка нісенітниця, — подумав він. — Всієї Русі і Тверський, Пермський, В'ятський, Одорський і Обдорський... Ще б Обжорський... Вже й Чернігівську землю туди зацуркував. І як се безглуздо, темно писано. Та й чому дивуватися? У них святе Євангеліє не те що миряни, а піп не гожий втямкувати. Переписане від руки сто разів неграмотними дячками, воно зліплене з помилок та недоладностей; один Никон, новий патріарх, щось тямкує, запросив з Київської школи тридцять спудеїв із Єпіфанієм Славинецьким во главі, й вони спорядили в Москві друкарню та переписують з грецьких оригіналів і друкують всі богослужбові книги й книги світські: гісторію Фуکیدідову, космогонію, математику, логіку, а московити ще й вар'юють проти них, кричать, що українці їм несуть латинську єресь та скверну. І оце нам вікувати з ними?... Може, й самі невдовзі не прочитаємо Євангелія". Гетьман зітхнув ще раз і сів на похідне ліжко, жестом запросивши сідати гостя. Але Скуратов знову затрусив головою:

— Достоїть царської величності грамоту слухати з усією, яка належить, честю, стоячи, а не сидячи...

Гетьман обвів поглядом старшину. В його грудях щось круто поверталось, було соромно перед полковниками, соромився себе самого, хотілось плакати від власного безголів'я, безсилля, від усього цього безглуздя. Згадав польську сторону, сеймики й сейм, де кожен може говорити вільно, що думає, має право голосу, король мусить дослухатися до сейму, а сейм не потурає королеві, стояли в мислі козацькі звичаї, де гетьман запитує на раді порад у старшини (щоправда, Хмельницький останнім часом забрав у свої руки всю владу, нікому не потурав, ні до кого не дослухався), а на великій козацькій раді виконує волю всіх козаків, і все в ньому повставало проти оцього "нижайший раб" і "холоп ничтожний", як підписувалися всі московити й чого тепер вимагали від нього.

— Все у вас по-високому, — мовив. — Усі літери великі, тільки неправильно написані.

Але підвівся. Груша вловив настрій гетьмана й далі читав лист на дві октави нижче. Цар закликав у листі Пушкаря змиритися, не бунтуватися, покоритися гетьманові. Виговський узяв листа в Груші, ще раз пробіг очима:

— Хіба таким листом погамуєш Пушкаря! — мовив. — Та й чого це цар пише до нас, а не до винуватця? Дали йому попуску. Під'юдили... Полигача його, посланця Іскру, в почоті тримають. Тепер його тільки втихомириш, стявши дурну голову.

— Такий лист і Пушкареві послано. Й Барабашеві на Запороти, — поважно сказав Скуратов. — А мені велено бути при тобі, — додав швиденько, немовби гетьман вже цієї хвилі збирався відіслати його пріч.

— Пушкаря можна було вгамувати давно, — сердито сказав Виговський. — Так не хотіли. Якби не чекав наказу величності, ще б зимою його вкоськав. Я не добивався булави... І нічого не добивався й не добиваюся. Хитрово обіцявся уговтати Пушкаря, а замість того поїхав, під'юдив та ще й соболями обвішав. І до Барабаша написав. Тепер вони вкупі. — Гетьман вперся поглядом стольнику просто в груди: — Ми склали присягу цареві, бо він обіцяв жодних наших давнин не рушити, дати права більші, ніж мали за короля, обіцявся поважати звичаї наші. Чому ж пише не до гетьмана, а до полковника, та ще й без відома гетьмана, без відома ради старшинської: у вас такі звичаї, щоб поважати лише себе. А інших — Біг дасть... У Колонтаєві похапали наших козаків, жили з них тягнуть. Цар не знає, що з них жили тягнуть? Знає. Я готовий у тому заприсягнутися. І Пушкар посилається на царські листи, государ обіцяє козаків та дейнеків талярами обсипати. Де він їх візьме, тих талярів? Ні в нас їх немає, ні в нього. Нащо ж брехню пускати поміж люди! Щоб тільки підбурити!

Скуратов опустил голову. Треба давати відсіч, і страшно. Страшно з обох боків, дати — й розгніваний гетьман може торохнути келехом по голові, не дати — можуть донести цареві.

— Це вже останній раз... Почекаємо, що вчинить Пушкар. І я біля тебе залишуся...

— Підглядати! — заgrimів гетьман. Гнів туманив йому голову, він вже наледве стримувався, рубав повітря правицею, неначе шаблею. — Підглядати в мене нічого, все на видноті. Ось тут я, там — Пушкар. Або він мене, або я його. Не я розпочав — він. Дістану його вогнем і мечем. Куди б не втік... Хоч би і в цареві міста. Піду й туди... А хто стане на путі — й тому голову відітну. Не булаву захищаю — своє життя. А булава... Покину її й піду до волохів або до молдаван — мені скрізь будуть раді. К чортовій матері піду!..

У цю мить вірив, що справді може покинути булаву. Й почував себе дужим, сміливим — справжнім гетьманом. Сила, певність вселяють віру в інших. Старшина, полковники дивилися на нього з повагою. Гетьманів гнів нагадав їм Хмеля. Так само жахтіли в гніві гетьманові очі, так само рубав правицею повітря... Й не тільки голою правицею. Згадалося: вже після Батого, коли на Україну знову рушив король з військом і Богдан скликав під свій бунчук козаків для відсічі, надійшла звістка з Молдавії, що Тимофій Хмельниченко обкладений в Сучаві молдаванами, волохами, трансільванцями та поляками, ще й сам небезпечно поранений, гетьман вирішив вести полки в Молдавію, але прийшли полковники й мовили: "Не треба нам чужу землю обороняти, не підемо туди..." Гетьман оскаженів, вихопив шаблю, посипалися з полиць дорогі кухлі та кубки, впав перерізаний навпіл шаблею рушник, полковники сипонули хто куди, вхопився за порубану руку черкаський полковник Єсько, задзвеніла чиясь шабля, вибита з руки Хмелем, зойкнув молоденький джура біля кахляної груби... А наступного дня Хміль напував полковників медом і вклонявся їм: "Діти, пийте й мені не давайте". Але стояв на своєму, — в тому й сила його була, — і повів козаків на Молдавію, та зустрів по дорозі чорну домовину з тілом Тимофія, заплакав над нею і повернув під

Жванець на поляків, й тут повторилося те, що вже сталося під Зборовом: Хмельницький потиснув ляхів, обклав їх так, що їм не було ніякого викруту, але знову його зрадив підкуплений королем хан, дав можливість полякам відступити. Нова війна скінчилася нічим, це була остання безнадія втомленого Хмельницького, після чого він поїхав у Переяслав, де на нього чекав московський посол Бутурлін... Виговський помалу вичахав.

— А ти, стольнику, нишпор, а ти наглядай. Може, щось і вгледити... Якщо не повилазить... — сказав утомлено.

Скуратов припинив, мовчав, проклинав власну нерозважливість — не втримав на припоні язика — зірвалося оте капосне слово. Хотів надати більшої ваги своїй особі, хотів прилякати гетьмана, через те й сказав правду...

Гетьман відвернувся, показуючи, що аудієнція скінчилася.

Уночі до гетьманського намету увійшов Богун, — вартівничий хотів його не впустити, але він відсторонив його.

— Це я, гетьмане, — означив себе ще у вилозі. — Либонь, ще не спиш? Я ось не можу спати. — Сів у ногах Виговського на похідному ліжку. — Муляють мені... думки всілякі. Скажи мені: для чого посилав Лісницького до Москви? Чи правда, що просив реєстру шістдесят тисяч, просив комісарів московських, просив воєводів у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Чернігів, Полтаву і Миргород?

У наметі було темно, ледь сіріла пляма з південного боку — там стояв місяць, пропікав цупке полотно. В темряві говорити легше: більше довіри. Гетьманів голос аж хрипів з щирості:

— А ти б хотів, щоб москалі в потилицю вдарили? Вони нас дурять, і ми їх одуримо. Лісницький... Слова — горобці. Спурхнули — й у сусідньому

лісі. Ми не підписували на те пунктів і не підпишемо. У нас своє небо і своє сонце.

— Дивися, гетьмане, не одури себе... І нас з собою.

— Не одуру. Не можна перетягувати струну. Іноді її треба трохи одпустити.

А сам думав: хоробний воїн Богун, тільки бачить на п'ять кроків поперед себе, не далі. Він не розповів йому, чому ще із зими сидить у Межиріччі на Волині Павло Тетеря. Всім сказано, що Тетеря посланий залагоджувати граничне непорозуміння з Польщею, розстежити козацькі скарги на поляків. Насправді ж Тетеря поїхав зложити нове перемир'я і вже зложив його. Українцям — зась за Случ, полякам — за Горинь. Поміж ними нічия земля. За Горинню стояли великі польські гарнізони. Страхали. Одначе Тетеря залагоджував не тільки ці справи, а й конферував з Беневським значно далі. Донедавна Виговський ще й сам не знав, на що заноситься. До нього кілька разів приїздив Беневський, йому на вухо туркотів Немирич, він вислуховував їхні постулати, а сам шукав заступи ззаду і стежки на можливий майбутній перелаз. Лише на можливий. Вже не сподівався загородитися міцним тином зо всіх сторін. Одначе не хотів прибирати його з жодної сторони.

Вельми тішив гетьмана один лист — львівського каштеляна до короля. В тому листі писано: "Як все наше лихо почалося від козаків, думаю, що й наша доля і супокій тільки від них може початися. Видать вони добре, що ані наша свобода не може обійтися без їх свободи, ані їхня без нашої. Як же ми з ними злучимся, наступить знову для вітчизни час блиску і сили, яко найвище добро. Нехай з ними буде така унія, як литовська, нехай один нарід не має над другим ніяких прерогатив, бо тільки через законно унормовані відносини держаться царства, а через вивищення одного народу над другим скоро постає розпряження. Як се водиться споконвіку, тільки щира обопільна любов і забуття давніх провин служать найважнішими і незаперечними умовами доброго пожиття і тривалої згоди. Також рівність тут потрібна, що підносить

правдиву свободу, — хоч часто й під покровом свободи гнітять других і змушують до потакуванню злого стану. Отже, згоду з козаками треба заключити з добрими намірами, з щирим довір'ям і вірно, і найостаннішими карами карати всіляких насильників миру". Багато разів перечитував Виговський того листа, обмірковував кожну його фразу. Тетері, Немиричу наказав пильно розвідати, чи багато людей у Польщі мислять так, як автор цього листа-трактату, чи багатьох навчила розуму Хмельниччина, чи захотіли б король і сейм злучити Річ Посполиту з Україною не вузлом підданства (*absoluta subiectione*), але унією, якою була злучена з Литвою, себто самі обирати власних урядників, виправляти послів на сейми — творити, власне, в собі замкнуте тіло. Він ще нічого не намислив, просто шукав ще одного хідника на випадок відступу, хотів убезпечити себе від несподіванок. Щось роїлося, вируювалося в його голові, він також пильно доглядався до європейської мапи: де хитро, а іноді віроломно грали між собою важку, часом криваву партію в шахи французи, шведи, датчани, пруссаки, поляки, австрійці, угорці. На тій дошці, супроти всіх правил, білі фігури перебігали до чорних і навпаки. Здавалося, якомусь королеві загрожує неминучий мат, але король із сусідньої шахівниці посилав йому на поміч своїх офіцерів, і все мінялося. Ставив на ті шахівниці й російського короля-царя, але тільки в чорному вбранні. В душі остаточно розплювався з ним у Переяславі, царева нещирість і підступність роз'ятрили його. Виговський умів любити, але ще дужче вмів ненавидіти. Й ненавидів царя люто, яко власного ворога, зневажав його й поклав собі, що швидше помре, аніж залишиться під московською кормигою.

Нічого цього, ясна річ, Богунові не сказав. Той прямий, як колійська швайка, і гострий, як бритва, ніяких дипломатій розуміти не хоче. Він вірить тільки в шаблю, доброго коня, вірного товариша. На бойному полі він і спритний, і хитрий, а на полі дипломатій — ні. Богун — товариш вірний. Якщо вірний йому ти.

Гетьман умів бути вірним тільки самому собі. Й любив найбільше себе. А ще він любив Україну. Був великим ревнителем благочестя, членом

багатьох православних братств, щедро давав гроші на церкви. Богуну порадив добре виспатися й викинути дурні думки з голови.

XII

Матвій чипів на колінах, перед ним стояло порожнє барило, на ньому лежала широка вигемблювана дошка, на дошці білів папір. З боку сидів на лаві Груша, колупав пальцем у носі, наглядав за ним, гетьман ступав по килиму м'якими чобітьми без закаблуків, кидав під ноги: "...Тільки й чути про душогубство; ми довго терпіли, але тепер мусимо боронити життя свої і йдемо на вас зовсім не для того, щоб кров розливати, як запевняє вас ваша старшина, а щоб втихомирити своєвольство... Що не хочемо розливати крові, можете з того знати, що ми, затримавши своєвольних неслухняних людей, не вбивали нікого, а бережемо їх. Сам Барабаш за свідка нашої кротості й розсудливості. Хоч він багато лиха накоїв, проте ми маєтностей у нього не видерли, як він набріхує на нас, а навпаки, хлібом та грошима запомогу йому дали; отож і думки не маємо помщатися над ким-небудь з вас... — Гетьман замовк, зупинився, прислухався. За наметом на грушці галасувало птаство. Перші дні воно боялося, спурхувало з найменшого згуку, а нині освоїлося, обзвичаїлося, цінькало й цвірінькало, свистіло й витьохкувало. Гетьман похвалив у думці козаків, що так вдало розбили намет. Матвій водив пір'іною по підборіддю. Він не чув пташиних голосів, у вухах йому шумувала кров, і мислі плуталися в колючий клубок. Кожне слово гетьмана вгрузало йому в серце, неначе цвяшок. Гетьман промовляв не до когось, а до Супруна, промовляв Матвієвою рукою і Матвієвою болістю, просив і застрашував, закликав і погрожував. А якщо Супрун (і всі, хто читатиме цього листа) не скоряться і цього разу? Гетьманове військо пошаткує їх на капусту. Це ж і Матвій мчатиме у тій лаві... Мчатиме з шаблею на Супруна, на єдинокровного брата. Їх двоє у світі... І один потне другого. Чому? За віщо? За чиї гаразди, за чий хосен? Гетьманів? Пушкарів? Царів? Матвій був не гожий стати певно на чиюсь сторону. Його душа двоїлася, краялася, розум промовляв за гетьмана, а серце квилило за Супруна. Всі давніші й недавні Матвієві тривоги справджувалися найгіршим способом. Як він по тому житиме? Що скаже Супруновим дітям, коли вони

запитають про батька? Своєю рукою посиротить братових дітей... Ну, звичайно ж, пушкарівці не скоряться на лист: — Покиньте тільки ваші вигадки та не слухайте своїх старшин, що брехні вам пишуть, буцімто прислано від царя заплату війську за чотири роки, а ми, буцімто до своїх рук прибравши, вам не даємо; старшини ваші у своїх руках мали оренди горілчані й тютюнові й усі доходи полку Полтавського, а ми з того не користувалися, й тепер вам нічого вертати не можемо; коли не хочете терпіти ніякого лиха, то присилайте швидше своїх товаришів, скоро ж того не вчините, то вже опісля вам часу не буде, бо війна почнеться".

"Опісля вам часу не буде", — повторив у думці Матвій. І не буде мені життя, не буде просвітку. Горе-горе, лихо несосвітнене... Й посипав пісочком чорні рядки. Неначе чорну ниву, зорану під посів. Під кривавий посів.

Гетьман мовчав, дивився у вилогу намету. Був ясний сонячний ранок, сонце черкало червоним, але ще не гарячим ободом по вершечках верб і осокорів за річкою, козаки купали у Пслі коней. Перепливали з ними на той бік, пирхали, борюкалися у воді, неначе малі діти, мовби не знали, чим по кількох днях може скінчитися їхня плавба й попадають вони на мертве, чорне, глевке дно навічно. Не хотіли того знати? Кожен сподівався, що саме його омине смерть. Як ото в пісні співається, щоб шаблі не тiali козацьке тіло... Тнуть шаблі, й кулі не минають, люблять вони козацьке тіло. А найстрашніше, найгірше, що шаблі ті ковані в козачих кузнях козачими руками, й кулі відлиті там-таки, тими ж руками. Як тільки Господь допускає до того? Чи ми є найгіршим народом на землі, чи кращими є чужі кличі та святині, мудрішими чужі проводирі, що коримося та слухаємося їх і витинаємо один одного? Невже те ніколи не скінчиться?! Цілий козацький вік засіваємо й жнемо ниву для когось, тисячу літ чужинці купають у наших ріках свої коні (татари саме перепливали через Псел, тільки трохи далі), тисячу літ чужинці везуть у неволю наших дітей. А ми кланяємося їм та пишемо до них шанобливі листи.

Мабуть, щось подібне думав у ту мить і гетьман, а ще він думав про близьку волейну потребу, поразку чи перемогу. Переможе — житиме, буде переможений — погине. Його зіштовхнуть до ями і Пушкар, і цар, і ті ж татари, невірні союзники.

— Скажи, Матвію, правду, — різко повернувся гетьман. — Що думають прості козаки?... Про що гомонять? Від тебе вони не ховаються.

Матвій розгубився. Любив гетьмана, був йому вдячний за милість, за добро, але все, що гетьману у возвеличення та користь, ниньки на лихо Супрунові.

— Не шукай відповіді в закутках власного мозку, — суворо мовив Виговський. — Не хитруй, кажи, як є.

— Різне думають козаки і різне гомонять, — таки вирішив сказати правду Журавка. — Одні вважають, що цар потурає Пушкареві, а той домагається, аби скрізь у нас управляли царські воєводи, й вони того б хотіли, інші їм на відповідь: вже були воєводи польські...

— А простіше не можеш сказати?...

Матвій зам'явся.

— Є такі, котрі за Пушкарем руку тягнуть... Але їх менше. Більше тих, які москалів не хочуть.

— А кого хочуть?

— Не знаю, — знітився Матвій. — Нікого.

— А так можна?...

Матвій дивився в списаний власною рукою аркуш, неначе хотів вичитати звідти відповідь.

— Не моєї голови се розмисел, пане гетьмане. Чоловік я маленький, ще й обичайний. Кому не кортить загосподарювати на власному ґрунті... — й несподівано для себе мовив: — Декотрі татар бояться. На вас за них осуга...

— Без татар ми Пушкаря не скураємо. Потім спровадимо... Хміль їх теж прикликав не раз.

"Вся лиха слава на Хмелеві саме за них", — сплигло на думку Журавці, але він промовчав.

Пушкарівці з по корою не прибули. Виговський віддав війську наказ виступати. За годину зібрали намети й рушили. Лишився тільки намет Скуратова, стольника гетьман з собою не запросив. Але Скуратов виліз на коня й потрюхикав услід за військом: мав від царя наказ не спускати гетьмана з ока. Всі ці дні його люди шwendяли поміж обозом, дослухалися до розмов, підпоювали козаків, прикидалися п'яними — вивідані й підслухані таким чином вісті носили до стольникового намету. Але певної думки Скуратову так і не вдалося укласти.

Спробували взяти місто з ходу, зненацька — накопилися разом з ранковим туманом, поставили драбини, кинули на стіну гаки, але пушкарівці пильнували, вдарили з стін з самопалів, смагівниць, покотили колоддя, каміння, збивали виговців з драбин ратищами та тичинами, обливали смолою та окропом. Мали також втрати — туман осідав, вони стояли на стінах на осонні, зручні для поцілання, але той-таки туман спричинив і до великого неладу в піхоті Виговського: переплуталися сотні, драбини тягли не туди, куди треба, налітали одне на одного, збивали з ніг. Врешті, з туманом і відкотилися по головешках — пушкарівці заздалегідь спалили посад, — чорні й замурзані, втомлені й злі. І ще раз гетьман погнав козаків на вали, поставив музики, щоб вони

збадьорювали наступаючих, по музиках ударили з валу одразу дві гармати, музики втекли у виярок, але осавули, за наказом гетьмана, висвідчили їх звідти канчуками. З дванадцяти музик полягло семеро. Й валу виговці знову не сягнули. Й тоді зрозуміли всі — од гетьмана до останнього нетяги: з ходу місто не взяти — вгрунтоване міцно, оперезане валами в дві лави і в два рови, й палісад новий, міцний, і гармат багато. Пустити вибух з підкопу теж нема як — два вали, а посад спалений, все видно, немає сховку, з якого розпочати підкоп.

Приступати Полтаву можна тільки із західної сторони, зі сходу місто захищене Ворсклою та високою кручею, далі над Панянською горою зависла фортеця, ще далі — високий вал над Подолом; зі сходу також подвійний вал і частокіл, одначе — приступніший — на рівнині. Насипали копець і метали з нього в місто бомби та гранати, заплели коші, понасипали їх землею, поставили поміж кошами гармати, запалили жаровні. Розпечені ядра шугали в місто, але великої шкоди не вчинили, проломів у палісаді зробити не вдалося. Для цього потрібні осадці гармати й насипні копці не менші висотою, ніж вали в місті. На се гетьман часу не мав. Боявся, що ззаду вдарять москалі. З валу били гармати й били влучніше — відстані виміряні, пристрілені, ядра вибухали посеред луку, зносячи вгору кім'яхи глевкої землі з травою та квітами, розметуючи по лузі жар і валячи гармашів та піхотинців. Хтось зойкав, хтось шкандибав, притиснувши до живота культю одірваної руки, валялося тіло з одірваною головою, після влучного пострілу заходилися реготом гармаші на валу, чорний порохований дим клубочив до неба, здавалося, горіло півсвіту.

Над лугом стояло важке, стоголосе гудіння, неначе десь неподалік двигали колоддя. Зброя, яка мала стинати ворогів, стинала козаків. Кожен вибух — і меншало України. І ніхто того не клав до голови, не брав до серця. Знесися хто-небудь під хмари, подивися звідти, і вжахнися, й розкажи цим людям, що вони творять: брат побиває брата, син — вітця, вітець — сина, й вони зрозуміють, попадають в каятті та щирій молитві на коліна й випустять з рук шаблі, й погаснуть ґноти, й засвітяться їхні серця...

Не зрозуміють!

Не погаснуть!

Не засвітяться!

На довгі віки!

Запалали вітряки на горі, при самому в'їзді в Полтаву їх стояло з десяток, від них загорілася олійниця — шваркнула під саме небо, просякнуте олією дерево тріщало й гоготіло, і давкий, жирний олійний дим зносило в бік Хрестовоздвиженського монастиря. Там бемкали похоронні дзвони.

А пушкарівці на валу розпустили переможні корогви — дратували виговців, їх марно намагалися збити пострілами.

Півтора тижні приступали Полтаву, й половину чигиринських гармашів пушкарівці побили, половину гармат потрощили, ще й дві самі розірвалися від перегріву, від надміру пороху, завалили власними трупами рів під палісадом, а на вал так і не видряпалися. На валу галасували пушкарівці, шапки вгору кидали, з самопалів салюти пускали, й сам Пушкар хилитався на валу — високий, довготелесий, рукатий; найвлучніші стрільці цілили в нього з-поза порозбиваних кошів, ніхто не встрілив — надто велика відстань. Вночі, при світлі неповного, на ущербі місяця козаки полізли в рів за тілами своїх полчан, щоб забрати і поховати їх, але пушкарівці помітили те, сипонули з брами, й поверх тих, які вже лежали в рову, поклали ще немало тіл.

У гетьмана вуса обвисли, то було все вгору підкручував, а то забув про них, і вони теліпалися, наче дві розсмикані вервечки, й увечері наказав джурі налляти в срібну чарку горілки, хоч раніше наодинці ніколи не пив. До півночі не спав, кахикав, люльку палив, накинув на плечі тонку, саєтового сукна, обшиту жовтим шнуром кирею, вийшов —

довго дивився, як переморгуються зорі, як тичеться в хмарах, неначе сліпе цуцня, місяць.

Вранці поїхав крутою, що звивалася поміж дубів та чагарниччя, дорогою до Хрестовоздвиженського монастиря, виліз на дзвіницю й звідти довго дивився на Полтаву. Дивився, міркував, посмоктавав порожню люльку, видивлявся знову. Місто лежало перед ним, неначе іграшкове: брами Курилівська, Київська, Гадяцька, тісні вулички Розкату, церкви, криті черепицею та ґонтом хати, полкова канцелярія, Пушкарева хата з високим дахом, така ненависна, така проклята, палив її поглядом, а вона не горіла. Виговський озирався доокіл і знову думав. Прикладав до ока оглядову трубку, промацував поле.

По дорозі до табору налетів на козаків у чорних, вимазаних глеюкою споднях — бовталися підсаками в копанці, ловили карасів: гинуть люди, гетьман не може здобути Полтави, скурати ворога, а вони колотять чорну воду, кидають до шаньки червоненьких круглих карасиків та рябих, схожих на вужів, в'юнів, шмагонув одного нагайкою по голому тілу й полетів лугом, виполохуючи куличків та чайок. У наметі довго сидів сам, щось вимірковував. Розстелив на скрині мапу й малював на ній стріли, дуги, ламані лінії.

І скрізь ставив цифри. А тоді підвівся й наказав знову подати коня.

Мабуть, ніде у світі немає таких долин, як на Вкраїні. Широкі й просторі, сповнені якоїсь особливої тиші, лагідності, ніжності, м'якими хвилями перекочуються вони одна за одною, всі схожі одна на одну і всі різні. Зеленими барвистими килимами розкинулися левади, й сторожують ті килими білосорі осокори та берести, загубленими дівочими хусточками голубіють ставки та озерця, неначе горох у спориші, розкотилися по зеленотрав'ю вівці; схожі на старих чепурних бабусь, повклякали на мілководді чаплі, нижче в білому кипінні калини намисто зозуля, а по горі, на городах, вже синьо, рожево, червоно квітує мак, і візерчасте кавунове бадилля розповзлося по баштану, а на обрії тополі проткнули білі, подібні до пишних подушок хмари, й понад усім тим вітер гойдає напнуті

жайворонові струни. Густо, до похлипу пахне материнка. Одразу за долиною байрак, також рутвяно-зелений, зачучерявлений лозами, синя стрічка річечки губиться в очеретах та ситнягах, в густій, у пояс, траві підпадьюмкає перепілка, а десь далі дере старі, закоржавілі онучі деркач. Привілля для птаства, для худоби, для людей. Байрак називався Соколячим, а долина — Полужор'ям.

Гетьман поставив татар у Соколячому байраці, а козаків у Полужор'ї. Й наказав обозникам запрягати воли та коні. З обозу вивантажили ядра та порох і увесь військовий припас, натомість повантажили куфи з литовською пінною, оковитою, простою горілкою, барила з вином, бочки з пивом. Обоз був величезний — кінний і воловий — ковані залізом вози під катрягами, високі чумацькі мажари, схожі на здоровенні труни скрині-вози, у яких возять хлібний припас, фуражні гарби — все це скрипіло, торохтіло, іржали коні, мукали, ремигали воли, ляскали батогами погоничі, перегукувалася охорона — обоз повільно, довгою змією сунув старою битою дорогою по горі. Кушпеля здіймалася високо вгору, звідтак її зносило на Полужор'я.

На полтавські вали бігли козаки та дейнеки, дерлося старе й мале, витріщало очі, ахкало й охкало, пугутькало, свистіло, лящало, верещало тисячоголосо. Найдужче хвилювалися дейнеки: такого великого, такого багатого обозу вони не бачили зроду. Стільки возів, стільки паровиць волів, стільки коней. І коні все битюги, салотряси, й воли всіх мастей — соловії, муругі, гніді, сірі, попелясті, димки, мурі, полові; породи роменської, черкаської, волинської; й погойдувалося кілька ридванів, запряжених четвірнями — цугом, а один навіть шестериком баских коней.

Обоз вкушпелив у сільце Жуки й потягнув далі, на Рибці, а звідти до Жученкового байраку й застряг там, розтягнувшись від гори біля Жуків до байраку. Від Жуків до Полтави — не більше милі, обоз стояв, неначе святешний обід на столі, дратував, вабив, нервував оборонців Полтави. Й військо біля обозу нечисленне. Дейнеки кинулися до Пушкаря, який з даху фортеці спустився на вал, вимагали негайно вдарити на обоз.

Вар'ювали, сікалися, погрожували. А він відмахувався довгими руками, косував на роз'ятрених дейнеків, і гірка, зла думка чаділа йому в голові — яке лихе його військо, ні порядку, ні послуху, ні поваги до старшини. Оправляються просто на валу, стріляють кепсько. Оно обозний осавул хлеще з фляги горілку просто біля гармати, інші гармаші поглядають заздрісно. Він і сам не знав, для чого приволікся на гору обоз, чого його голова застряла в Жученковому байраці — провалився місток, вломилося кілька возів — там глибокий вибалок, — і поймала непевність, недовіра, підозра.

— Там війська жменька! — гукали дейнеки.

— А в Полузор'ях? — відмагався Пушкар.

— Де те Полузор'я...

— Та он же воно.

— Нікого не видно. Веди, полковнику. Такий багатий обоз... Ми голі й обтіпані...

— То може бути пастка, — Пушкар ішов, і кошовна, в потертих наділках шабля билася об його ногу. В очах полковника чорніли безнадія і втома.

— Вовка боятися...

— Страхопудом став!

— Оберемо іншого!

Дейнеки приперли Пушкаря до палісаду. Він вже стояв спиною до Полузор'я, йому просто в очі світило призахідне червоне сонце, ятрило, і

ятрила злість на оцей непослух, на це безголів'я. Його полк розчинився в гультіпацькому морі, вже й реєстровики погукували на нього та дорікали боягузством. Й метлялася в тому натовпі кістлява з кібчастим обличчям постать Супруна, крутилося ще кілька старшин — намагалися вговтати дейнеків, відтерти їх від полковника, але їх відштовхували, тицяли в обличчя кулаки, понаставляли синців.

Врешті Пушкар прохрипів з люттю й відчаєм:

— Вдаримо на світанку. Вони проти ночі нікуди не поїдуть.

— Брешеш. Хочеш нас обдурити.

— Правда.

— Перехрестися.

— Їй-богу, — перехрестився кістлявою рукою.

Холодно блищала в траві роса, туман змивало в долини та байраки, стояла млосна, важка, хвора передранкова тиша, й, полохаючи її, пупікарівці вийшли з Полтави. Спочатку надпиляли тишу скраєчку — проскрипіли важкі ворота, далі надколювали брязкотом, подзвоном, покахикуванням і врешті вдарили випалами їй у саме днище. Звився в небо жайвір, з галасом, стогоном, похлипами, ревінням кинулися пушкарівці на обоз, навіть музики покинули вал і побігли до обозу. Одначе там їх чекали, з-за возів гримнули гаківниці, самопали, мушкети, стрільнуло кілька малих гармат, але дейнеки й козаки валили валом, і півтори сотні тіл, що впали в їхніх лавах в холодну росу, тільки підхльоснули їх. Виговці ще встигли зробити два випали, поки пушкарівці сягнули обозу, далі кинулися навтьоки. Вони відбігли на кілька десятків кроків і, буцімто гнані соромом та нагаями осавулів, спробували вернутися, але тепер їх зустріли хоч і не щільним, але з близької відстані, вогнем пушкарівці, й козаки покотилися в долину. Декілька чоловік

полтавців подалися навздогін, але, побачивши, що все військо метушиться біля возів, мерщій вернулися назад, аби не лишитися з порожніми руками. Біля возів і в самих возах зчинився шарварок, там кипіло, вирувало, неначе в пекельних казанах, лунали вигуки, лайка, щось тріщало й гахкало; дейнеки пообпадали вози та мажари, шаблями й ножами полосували катряги, деякі вози поперекидали, й кільком чоловікам повідбивало ноги. Одежі й харчового припасу у возах було мало, зате горілки — залився. Коли й хто з них мав можливість випити стільки, скільки подужає? Пили з казанків, мисок, шапок, з долонь, просто з куф, припавши до наливних дірок та чопів, у яких були попровірчувані дірочки, пили з калюж і з приполів, і раділи, як діти, й реготілися, наче божевільні. Кажуть, відвага мед п'є, а це злидні пропивали відвагу. Даремно метався від воза до воза Пушкар, закликаючи, заклинаючи, проклинаючи, даремно гамселили по дурних головах кулаками осавули, один навіть вистрілив з пістоля й поклав на бочку чубатого, в розхристаній сорочці дейнеку — голота пропивала свій вояцький чин, свою честь, своє життя. Цвірінчав у небі жайвір, чи то сміявся, чи то плакав, і злякано пугукав у байраці сполоханий сич.

Супрун також допомагав осавулам, хотів зупинити козаків своєї сотні, хапав їх за руки, за поли кунтушів і свит, його відпихали, йому реготілися в обличчя, й врешті, побачивши, що всі його зусилля марні, він сів на дишель воза й тяжко застогнав. До нього підійшов знайомий козак, свиснув з подиву:

— Тю, дурний... Ти ж поглянь, як веселяться наші молодці! Побіда! Випий за неї, — і простягнув ківш.

Супрун підвів голову, в його очах горів вогонь відчаю:

— За погибель! — і припав до ковша.

Молилися явори, молилися верболози, й сльози скрапували на вологу землю, кожна гілочка, кожен листочок молилися окремо, і стояв туман

густий-прегустий, і козаки потонули в ньому; вгорі, над їхніми головами, горіли червоні мечі — промені сонця. Пролунала команда, дзвякнули вудила, коні переступали на місці, не зважаючи розірвати грудьми пелену туману; спонукані вершниками, рушили, впливали з туману, неначе з каламутного виру. Перша сотня потягнула попід яворами — вже видно в тумані, вирвалася нагору, заграла шаблями. Мокрі від роси коні тремтіли з холоду, рвали з рук повіддя. За нею випірнула друга сотня, за другою третя... Щойно вибрався увесь полк, гетьман наказав рушати. Полк котився в густих травах, далі перебіг на пасовиська з двома високими могилами.

...Татари пролетіли через баштан, згарцювавши його до чорного, забігали зліва.

Матвій сидів на Зірці під старою, напівсухою вербою збоку від гурту старшини. Просто над ним у вербі чорніло кругле невелике дупло (міг дістати до нього кінчиком шаблі), й з нього вилітали вогнисто-рудаві, чорно-сірі кулі, то були шершні, величезні, волохаті, тонко поперетягвані в стані, десяток таких шершнів може вбити коня, й кобила під Матвієм здригала холкою, перебирала копитами, Матвій стримував її повіддям. Він не од'їжджав од верби, бо стояли на горбочку, й звідси бачив і Полтаву, й обоз, і Подузор'я, бачив, як вирвалися з нього козаки, обтекли леваду й пасовисько і на ходу розгорнулися в лаву.

Матвій і собі попустив повіддя, рушив слідом. Його ніхто не спонукав до бою, ніхто не наказував їхати до обозу, однак у світі є спонуки, вищі за будь-які накази. В серце натекло стільки болю — диво, що воно витримувало, а по краях того болю — печаль, і досада, й гнів хтосьна на кого. Й жаль себе, — не Супруна, а себе! Матвій був певний, що Супрун там, біля обозу (де ще міг бути!), третій у боях, старший Журавка давно розгадав замисел гетьмана (та й хто б його не розгадав!), замисел простий, навіть спрощенський, розрахований на дурні голови, на жадобу, на захланність, які вінчала п'яна смерть. Боже, Боже, на чому тримається світ, на чому тримаються людські життя, — вони наче павутинка з

павуком на гілці верби, котра нависла над водою, шугоне вітер і зірве її та пожбурить у пінявий вир.

Бризкала з-під копит роса, з крякотом зірвалася качка й рвонулася прямовисно вгору, Матвій летів напереріз лаві й приладнався їй у хвіст. Кобила прищулила вуха, люто закусилла вудила, хотіла наздогнати лаву, але Матвій стримував її повіддям, волів не обагряти шаблю братерською кров'ю. Хоч знав, що в цій веремії, в цій хурделиці спіткати Супруна — це те ж саме, що знайти голку в копиці сіна, сама думка про можливе зіткнення груди в груди була нестерпною. Навпаки, в чорній пітьмі безнадії жевріла іскорка, що, може, випадком долі йому вдасться врятувати брата, відвести від його голови шабельний удар...

Глухо стугоніла земля, сичали трави; прочавкотіли, прошелестівши лепешняком, перескочили болотистий ручай, злякано прошурхотів табунець чирят над головами, здавалося, вони ось-ось зачепляться об шаблі, які застиляли горизонт перед Матвієвим зором. Козаки попригиналися до грив, коцюбли в напрузі, тільки Матвій летів, відкинувшись у сідлі, намагаючись охопити зором поле та дорогу попереду. За шаблями, за козачими постатями погано бачив обоз, ячмінний лан між Полтавою і обозом був порожній, по ньому втікала одинока постать. Земля попереду гуділа і вгиналася, гнулася хвилею, як молодий лід. Так здавалося Матвієві. Мчали мовчки, без крику — тільки підвивав вітер, ранячись на відточених до жаскості вістрях шабель, і Матвій відмітив, що кричати зараз "слава" було б безумством. Кому і яка слава?

Від вітру ломило у вухах, Зірка махнула головою, і просто в обличчя Матвієві полетів шмат піни. Безладно, розпачливо пробахкали постріли, десь праворуч вибухнуло нещадиме татарське "алла", козаки ж мчали мовчки, і враз замелькали шаблі, рубаючи на січку навскісне сонячне проміння, рубаючи зведені вгору для захисту руки з корцями, ковшами, падаючи на плечі, голови; десь заіржав кінь, лунали зойки, крики, звідкілясь долинув божевільний регіт, сукав ногами поранений кінь, а козак намагався витягнути з-під нього придавлену ногу. Матвієва Зірка

ударил грудьми чийогось коня й козак на ньому люто ощирился, цвінькнула над головою куля, й вже Матвій пересягнув між двома возами дорогу. Й, власне, все було скінчено. То тут, то там ще мелькали шаблі, втікали ячмінним полем зіщулені постаті, їх доганяли вершники й навічно вкладали шаблями в яре зело; біля кількох возів, згромадившись, шаблями, дишлами возів, товкачами, ратищами відбивалися дейнеки, а вся дорога, й поле побіля неї були завалені трупом. Дике, трагічне, жахне видовисько, тільки люди в силі видіти його, звірі, тварини божеволіють від такої кількості крові, зчиняють ревиська, втікають у ліси, в несходимі нетрі або вбивають одне одного.

Затихли останні постріли, останні зойки, хтось подав команду, й лава, розтягнувшись на весь лан, покотилася до Полтави, аби на плечах втікачів увірватися у ворота. А тут лишилися мертві та поранені й кілька цилуриків, які підбирали своїх, а чужих обходили стороною.

Матвій вклав у наділки шаблю, яку й видобув лише про чиєсь пильне око, в трагічному сум'ятті оглядав побоїсь-ко. Порубані дейнеки лежали під возами, на дишелях та голоблях, на ячмінному полі — де кого наздогнала смерть. Декотрим пощастило — їх порубали в п'яному сні. Матвієві не вельми було шкода цих людей, й однак якась чорна, важка тінь приглушила всі його чуття, він думав про те, що біля цих возів могла скінчити своє життя будь-яка людина, кинута сюди випадком долі чи власною волею. Й з жахом думав про те, що десь отут лежить Супрун, він шукав його очима, повільно їдучи вздовж обозу. Спочатку Супрун увижився у кожній постаті, всі ці трупи здавалися Супрунами, а потім все попливло перед Матвієвими очима, й він уже не вірив, що впізнає брата. Та й як його впізнаєш, коли всі мертві схожі один на одного, майже половина їх лежить долілиць, під возами і в травах.

Матвій зійшов з кобили й повів її в поводі. Він не одважувався перевертати мертвих, а тільки нагинався й біля деяких стишував ходу. Зірка рвала з рук повіддя, заточувалася, хропла, тягнула Матвія назад — чманіла од запаху крові. В Полтаві бемкав дзвін — на поразку чи на перемогу, те Журавку не обходило.

...Ось тут відбулося справжнє бойовисько — тіла в розсип, поміж них — кілька черкаських козаків (сині шлики шапок), пасся в ячмені осідланий кінь, один дейнека чомусь завис на катрязі воза, ще один звісився з передка, двоє — дейнека і козак — заснули в смертельних обіймах, дейнека тримав у задубілій руці запоясного ножа...

І знову купа трупів, неначе хтось стягнув їх до цього місця, й зненацька погляд наштотхнувся на пушкарівського козака, який лежав, заломивши під себе ліву ногу та страшно вибалушивши мертві очі, а поруч ще один козак, ліва рука на серці, як у пісні про загибель козака, а права з шаблею, й шабля впоперек грудей, жалом до неба, неначе й мертвий захищався. Й далі вздовж дороги горбики, горбики — людські тіла. І тиша, в'язка, кривава, хвилю тому тут ще все кипіло, скреготіла сталь, хрипіли живі й надрубані горлянки, а нині спокій і щось схоже на сон. Спали й ті, і ті.

Двоє козаків чи то вже згаслих після бою, чи й не виймали з наділків шабел, стояли на краю дороги, і їхні чоботи тонули в синьому квітові. Вони чомусь не погнали на Полтаву, лишилися на бойовищі...

— На цьому місці більше ніколи не зросте материнка, — сказав сивовусий, з довгим обличчям, великим вислим носом козак.

— На брата брат... — глухо відгукнувся другий, молодший, у чепурному жупані, у шапці з китицею.

Матвій здригнувся, неначе його самого пронизали ратищем. Він дійшов до байраку й спустився в діл. Тут трупів було менше, й лежали вони головами в один бік — дейнеки втікали, козаки їх доганяли. І вже — лише там та там розметане тіло, і вже одинока розчепірена постать на кореневищі липи. Треба б вернутися, пройти вздовж обозу ще раз, придивитися пильніше. Але звичайний людський страх, звичайна осторога не привернути до себе увагу, не навести на підозрілу думку — зупиняли його. Й вело його вперед ще щось, — неясна думка чи спомин,

а може, й те й інше, щось таке, що викільчувалося, неначе з туману, м'якого й теплого, в якому можна сховатися. Ми ховаємося в ньому повсякчас і не можемо сховатися, ми затуляємося ним од днів прийдешніх, спочиваємо на часинку, а потім туман розвіюється, й ми стоїмо на белебні життя, під тягким вітром, самотні, нікому не потрібні й ніким не захищені.

... "Ховав, ховав", — ховавкає перепел, і Матвій бреде у високій траві, марно шукаючи перепеляче гніздо. Супрун імітує перепела так майстерно, що Матвій ловиться щоразу. Він уміє підробитися під будь-якого птаха, викликати його на спів, на гнівну пересторогу, на подружній відгук — розкрити... Рябого пугача він випугукував з дупла за дня, й стрілив його з лука, обпатрав і вкинув у косарський куліш, косарям сказав, що то дика качка. Косарі залюбки з'їли куліш, а потім один з них забрів у кущі й побачив пістряве пір'я. Розізлені дядьки хотіли побити Супруна, але він утік та виліз на осокара. Такого високого — на самий вершечок, що всі внизу умлівали, а найдужче Матвій, аби вершечок не вломився й Супрун не розбився. А Супрун сидів на зігнутому в дугу патикові й попугукував. А потім враз залився солов'єм. Це було десь отут... Ні, трохи далі. Там бічний рівчак, виярок, він веде на їхній сінокіс. Сіно косили толокою — за бирками, кому з толочан за ким випадало. Всі бурчаки, всі закапелки тут знайомі йому — вилазили їх, вишукуючи пташині гнізда, збираючи кислиці та груші-гнилички, вибовтували в копанках в'юнів та карасів. Удвох з Супруном будували над байраком курінь, як же гарно було вовтузитись у ньому. Верховодив, як завжди, Супрун, хоч і молодший. Водив його звідси й на чужі баштани... Водили в байрак пасти коня, Супрун сидів попереду, Матвій — позаду, міцно обнявши брата, — тримався за нього й тримав його. Поки той був менший — тримав, підріс — тримався. "Знаєш, як гуде спасівська муха? — запитує Супрун. — Жни-и-и, жни-и-и, жни-и-и, бевзь!" Й нестеменно виходило дзизкотіння спасівської мухи. Матвій реготівся. Супруна він побоювався, але й пишався ним перед хлопцями. Супрун нікому не давав наплювати в кашу, нікому не поступався... Як же так сталося, що поступився всім, лишився десь у кінці обозу? Думка про обоз здригнула

ним. Ось і виярок. Тут був корч — буря вивернула дерево, його спиляли, а корч лишився, його вже немає. А це ось...

Матвій сахнувся. З-під куща ліщини виглядали ноги в посоюжених чоботях. Рвонувся назад, але щось його стримало. Кинув повід, долаючи страх у душі, нагнувся, відвів гілку, яка затуляла обличчя людини. Груді опекло гарячою кип'ячкою. Й попливло вниз — нижче, нижче, до живота. Перед ним лежав Супрун. Худе, темне обличчя з кібчастим носом, шорсткими вусами, повернене праворуч, руки витягнені вздовж тіла, по обличчю повзла комашка. Матвій підважив долонею Супрунову голову, вона хитнулася, перевалилася на другий бік. Мертво гойднулася туди-сюди.

Матвій стояв на колінах, маленький, затерплий, нещасний — знищений. Шукав Супруна серед мертвих і ось знайшов, і не знав, що робити. Поховати тут, везти в село? Кожну хвилю сюди міг хтось надійти. Найперше — його треба звідси перенести. Куди? В глибінь виярка — далі від утоптанієї стежки. Там є місце, їхня з Супруном дитяча схованка, видовбана весняним бурчаком вирва, яка потім заросла лозою та бересклетом. Він наледве підняв Супруна — хоч і худий, а важкий, бо ж кремезний, костистий, — в обличчя дихнуло таким густим перегаром, аж Матвієві забило подих. Сморід перегару пробудив у ньому іншу, неясну ще думку, він поклав брата на землю й почав обдивлятися, шукаючи рану. Рани не було. Притулився вухом до грудей, почув биття серця. Супрун був мервецьки п'яний. Як він додубав до виярка — невідомо. Мабуть, його вела таж сила, що й Матвія — спомину, дитячих видінь і марень... У них і спомини спільні... Брат — посланий на щастя, щоб не був у світі сам, щоб мав опертя, — насправді ж на нещастя. В цю мить він і боявся, й трохи не плакав з розпуки, й гнівався на Супруна. "Сидів би вдома..." Й інше: "Я злюся на нього, а повинен рятувати. Несправедливості світу зробили його злим... Хіба можу полишити?... Я — другий для нього після Бога". Матвій оглянувся, далі діяв рішуче, виважено, швидко. Взяв Супруна за плечі й затягнув у вирву, кущі вкривали її крийма, скочив на кобилу й погнав уздовж байраку, на некрутому схилі вибрався нагору й окільною дорогою помчав до Жуків.

Село принишло, люди поховалися по хатах, з кількох дворів долинали голосіння. Там оплакували живих чи мертвих, найвірогідніше мертвих, господарів. Голосіння долинало й з Журавчиного двору, і Матвій спалахнув роздратуванням — дурна баба оповіщає на свою голову всім, що її чоловік тулявся в зловорожому війську. Він цитькнув на неї, й вона вклякла на призьбі, з хати висипали племінники, дивилися на нього широко повідкритими очима, чекаючи гостинців, і він гримнув на них, загнав до хати. Заскрипіли ворота — торигнув ними вітер, й Матвій стенувся, — мовив стишеним голосом:

— Запрягай коня і через Горіле їдь до Жученкового байраку, на наш сінокіс. Там, у виярку, у вирві знайдеш Супруна. Я його зтягнув туди. Він мервецьки п'яний. Клади на воза й вези кудись... У ліс до Хільченка... Помер Хільченко? Тоді куди-інде. До Сави на пасіку... Хоч і небезпечно трохи, монастир біля самої Полтави. Ну... Супрун проспиться, скаже сам куди. Й не гайся. Та нікому не кажи... У ліс по дрова... Сіна наклади на воза, щоб Супруна прикрити. Не гайся. Мені треба бути при війську.

Й пішов до кобили, яка гризла новеньку вербову ушулу — Супрун вкопав її недавнечко.

XIII

У Полтаві військо Виговського святкувало перемогу. Вже було випито багато горілки (бо ж багато було пролито крові), але пили понуро, запекло, мовчки. Ніхто не похвалявся подвигами, не розповідав, скільки зніс голів, як кипів, як вивертався у вирі бою, ніхто не показував своїх ран, пощерблених шабель. Ніхто нікого не вбивав — вбивали тільки татари. Навіть козак, який приніс на ратищі голову Пушкаря, десь щез. Його відшукали, привели до гетьмана, але він белькотів, що Пушкареву голову приніс татарин, а він тільки йшов позаду, й по тому щез знову, та так, мовби його вмила вода — не змогли віднайти зовсім. Перед Матвієвим зором майнуло обличчя гетьмана, але й з нього він не зміг нічого вичитати: радий гетьман, опечалений, шкодує за чимось? Либонь, шкодувати він не міг, звершилася його перемога над особистим ворогом,

лише тепер може заспокоїтися, а от щодо радості — вона приходить тільки з чистого плеса.

Отож козаки не звеселяли душ, а присипляли їх. Тоді, коли летіли в лаві, були розжохані покликом, наказом, вітром, швидкою їздою, а тепер не хотіли нести в будучину братню кров і братні смерті, боялися, аби не дізналися про те жінки, матері, діти, сусіди. "Був, їхав на коні позаду, нічого не бачив". Шинкарі мовчки носили кварта, козаки мовчки цмулили оковиту, мовчки підводилися і йшли або засинали за столами.

Одначе ті, хто за урядом мав звершити помсту, вершили її, не круто, а все ж вершили, було розстріляно кілька сотників і кілька десятків дейнек, більше сотні ув'язнено, над ними велося дізнання.

Матвій хвилювався, чиберяв, як поранений журавель на краю болота, по якому ходять стрільці: що там у Жуках? Турбувала доля Супруна, його дітей — обов'язок роду пропікав серце. Він сам ніколи не думав, що той обов'язок такий міцний, так щільно засів у ньому, мовби навіть не почував відвічальності ні перед ким, навіть перед Богом, а місця собі не знаходив, і серце ниділо, боліло.

Генеральний писар відпустив його аж перед вечором, і Матвій одразу ж окульбачив кобилу. Трюхикав на Жуки (навмисне не пускав Зірку чвалом, вдавав, що їде так собі, в дрібній справі або ж вигулює кобилу), а серце летіло попереду, а далеко позаду погахкувало й погромихкувало — збиралося на грозу. Важка, темна хмара придавила грудьми сивий обрій. Сипонув племінникам горішків та бубликів, спровадив їх у садок і до Мокрини:

— Що у вас? Де він?

Мокринине лице, як подзьобана капустана, зелене від страху та злиднів, марне й негарне, ще й очі наче в загнаного зайця.

— На печі. Кашляє. Простуда ввійшла йому в груди.

— Як на печі! — жахнувся Матвій. — Та він... Та ви... Клепки погубили.

— А що я зроблю? — Й було видно, що й сама не наполягала, аби Супрун ховався, вдовольнилася, що чоловік при хаті.

Матвій влетів у хату, просто в чоботях ступив на лаву, далі на лежанку. Супрун лежав на гарячій черені, зігнувшись калачиком, неначе маленький, побачивши брата, ледь підвів із зібганого кожушка голову. Матвій похлинався люттю:

— Ти чого тут?

— А де мені бути?

— Та ловлять, виловлюють вас... У Полтаві оно постріляли.

Супрунові очі зажевірили жовтим вогнем:

— Стріляйте! Всіх не перестріляєте. Прийде погибель і на ваші голови.

Матвій ледве йняв віри почутому:

— Та що ти таке кажеш! При чім тут я? Я тебе рятував...

З Супрунових очей бризнули іскри, обличчя накібчилося, навіть ріденький чубок на голові став дибки:

— Йди під три чорти. Увесь вік ти мене рятуєш... Увесь вік... Себе в мені. Себе! Я ненавиджу тебе, чуєш? Біжи, донось або бери шаблю...

Матвієві склякло в душі, щось оповзало там, крижаніло.

— Що ти говориш, брате? За що ти мене ненавидиш? І ти мене рятував... На Дніпровій лаві...

— Якби знав, не рятував би. Й плюю на тебе і на твого гетьмана! Все одно... До кінця... — Його очі жахтіли, обличчя перекривилося, тонкі сині губи потягло вбік. Він був страшний і жалюгідний водночас.

Неначе сновиди, Матвій ступив на лаву, з лави на долівку. Неначе сновиди, вийшов з хати. Сірий світ гойдався перед ним: сіро цвів мак у городі, сірий крокіс вився по драбині, сірий півень сидів на ворині й стріпував сірими крильми. Сіра блискавиця спалахувала по краю важкої сірої хмари. Сірі коні під'їжджали до двору. Вони отямили його. Дві паровиці коней, а на возах якісь люди. На першому — четверо, на другому — двоє. Всі козаки... А хто той, ще один?

У цю мить Матвієві розвиднілося: той один — зі зв'язаними руками, ув'язнений. "Дейнека". Й підводи недаремно під'їхали під Супрунів двір.

— Це тут? — запитав козак у барсучій шапці, з більмом на оці.

Матвій невідпорно дивився на дейнеку. Очевидно, його схопили й примусили показувати хати інших вар'ятів.

— Що вам треба, козаки? — на подив собі, Матвій запитав рівним, спокійним голосом. — Я писар його мосці пана гетьмана Виговського. Що ви тут шукаєте?

Козаки спантеличено переглядалися. Дейнека микуляв очима, він боявся тих, що його ув'язнили, й боявся Матвія, адже від нього могло впасти ще одне лихо.

— Що ж ти мекаєш, — визвірився на дейнеку козак з більмом, уперіщив невдачу віжками й нокнув на коні. Підводи рушили. Матвій ледве дочекався, доки вони від'їдуть у кінець вулички, кинувся у двір. На ґанку сиділа напівмертва Мокрина. Торохнули двері, з хати вибіг Супрун. Либонь, він бачив усе у вікно й розумів, що за ним можуть вернутися.

— Приходька забрали, — процідив крізь прокурені зуби. — Мокрино, кинь сухарів у торбу... І що там є ще. — Вернувся в сіни, згріб з полиці папушу тютюну — останню, вкинув у кропив'яний мішок. Туди ж полетіли два пістолі, колійський ніж, Мокрина винесла шматок сала та дві паляниці, руки їй тремтіли, і вона не могла влучити в мішок. Супрун вихопив хліб та сало й засунув до мішка. На Матвія він не дивився, чи то й далі гнівився, чи то йому було соромно, бо ж щойно хизувався безстрашністю, а тепер сполошився не на жарт. В сіни зайшли курчата, цяпкали, лізли під ноги, розгрібаючи їх чобітьми, Супрун, ні з ким не прощаючись, рушив до дверей. Матвій зупинив його, дістав з кишені маленького тхорика з грішми, тицьнув братові. Супрун тхорика взяв, ощирих в усмішці зуби:

— Віддам. Когось пограбую чи заріжу й віддам.

Мокрина голосила.

— На кого ж ти мене покидаєш з дрібними дітьми, добра б тобі не було. Казала я... У людей чоловіки як чоловіки... Ти ж дивися, бережи себе.

Плакало Матвієве серце і прощало все.

З садочка через низенький напівтрухлий тинок виглядали діти. Супрун щось гукнув до них, махнув рукою і скочив через перелаз у город. Гойднулися напіврозквітлі соняхи, шелеснув у кінці городу верболіз... І щось гойднулося в Матвієвій голові. Він раптом з холодним жахом подумав, що для нього з Супруною втечею нічого не скінчилося,

навпаки, воно буде продовжуватися, можливо, йому не буде кінця. Ні, кінець має наступити... Але про те було думати ще страшніше... В ту мить у небі гримнуло, ніби там стрельнула велетенська гармата, й гримнуло ще раз, діти з садка полопотіли до хати. Небо насурмонило сиві брови, й день пригас, зсинів, настала глибока-преглибока тиша: не шелесне жоден листочок, не зрине жоден звук, поховалося птаство, пес забився в буду, кури повтікали в хлівець і принишкли; сліпучо-жовта блискавиця, звивши під хмарою петлю, шугонула до землі. Й далі блискало раз по раз, полетіла з стріхи солома, вітер ніс по небу, неначе чорну ганчірку, ворону, шелеснули соняшники, залопотіло на деревах листя, а морок все густішав і густішав, важка чорна хмара притискала землю. Настала повна темінь. Матвій вагався: не хотілося лишатися тут й неохота було намокнути. До Полтави милі півтори... Пролетіти летом? "Може, встигну". Але впала на лопух під тином перша важка крапля — аж брямкнуло, застукотіло по стежці. Матвій завів до хліва коня. До хати вже біг під дощем. Небесні ночви розкололися, вода ринула потоками. В хаті — темінь, ревіли, кричали діти, сполошилася гуска на гнізді під лавою, покинула гніздо, шипіла біля печі. А надворі гахкало, гриміло й охкало, й старенька хата здригалася, зі стелі сипалася глина. Мокрина хотіла роздмухати під комином жар і не могла, Матвій видобув кресало, висік вогню, поліз на покуть, запалив лампаду. Коли спалахувала блискавиця, то освітлювала хату до останнього закапелка, а згасала, то, здавалося, всі вони провалюються на дно безоднього озера. Справжня горобина ніч. Мокрина, стара та діти повклякали навпроти ікон на коліна, біля них вклякнув і Матвій; найменшеньке дитинча скричалося, молитися не вміло, Матвій посадовив його собі на коліна, прикрив полою кунтуша, правою рукою клав хрести. Цокотіли зубами старшенькі діти, тислися до нього, вже сиділи не рядком, а в кружечок, притискаючись маленькими тільцями до дядька, і в ту мить він зрозумів, що в одвіті перед Богом і долею й за цих дітей і не покине їх довіку, й подумав, як там удома власні діти, чи й там гроза, чи немає, дав би Бог, обійшла стороною, про Федору подумав холодно, байдуже.

Небесні сили розгулялися, гойдали землю і небо, один раз затріщало так близько, так страшно, що й Матвій подумав, що обламується сволок,

а коли тріск затих, майнула думка про Супруна — де він у таку ніч? Нещасний, згорьований, неправий брат його.

Гроза тривала далеко за північ, і весь цей час Журавки стояли на колінах і молилися. Затихала гроза, й затихали діти, засинали тут же, на долівці. Матвій допоміг Мокрині повідносити їх на піл. Заснув і сам на лаві міцним сном й крізь сон чув, мовби щось шкрябало у двері, й чув також, як виходила надвір Мокрина, а коли вернулася, не чув. Уранці запитав, що то було, й братова відказала — твій Сидір.

Матвій ошелешено витріщився на неї, й тоді здивувалася Мокрина — хіба він не знає, що Сидір ще в середині квітня прибився до них і був разом з Супруном у його сотні... Він прийшов до Супруна, але, довідавшись, що його немає, що тут ночує Матвій, заходити до хати не захотів.

Матвій сховав кахиканням своє замішання, а сам подумав, що й Сидір ниньки випав з узаконеного світу. Подумав без зловтіхи й жалю, але майнула й чорна ниточка — це знову мені на лихий карб — пушкарівець з могого дому. А діти заглядали йому в очі, тислися й далі до нього, чули біду маленькими сердечками, шукали захисту. Світ розкручувався довкола Матвія — нехитрого й нелукавого, трохи хитрого й трохи лукавого, розносив по своїх темних шпаринах одних і наближав інших, щоб потім знову відкинути їх.

Матвій поснідав незмінною стравою цієї хати — кулешем, трохи розраяв Мокрину (вона дивилася на нього мовби трохи з докором, хоч у тому, що Супрун пішов небезпечною стежкою, його вини не було, але так вже влаштовані люди, що все-таки на комусь мусять вину бачити, і з надією, що його ятрило найдужче, справдити надію було не в його силі та волі), вивів кобилу. Й саме тоді пролунав відчайдушний крик у Качуренків, сусідів, і тупіт, і щось схоже на гарчання — хтось там термосувався, хтось там вчиняв шванку. Матвій накинув повід на кілочок тину, пішов туди. Ворота до Качуренків розчинені, на подвір'ї тупцювало троє — двоє піших і один кінний. Кінний — татарин і ще один татарин

спішений, котрий тягнув за налигача гулу Качуренкову корову. Розчиненою була й кошара, і з неї вигнано з десяток овечок — в ці дні люди не випускали товар на пастівник, боялися татарської займанщини, тримали вдома; татарин тягнув налигача до себе, Овсій Качуренко — сивий, вже під шістдесят, але ще дужий і рославий (Качуренків син ошивався на Січі — погано жив із жінкою, а тоді покинув, при старому лишилася дочка) — до себе, корова нагнула голову й волокла їх обох назад до хліва. Татарин — молодий, звіроокий, у лисячій шапці з довгими, до пояса, вухами, щось дзиготів крізь стиснені зуби, раптом стрибнув уперед і деменув старого в груди, але той встояв, повів кривавим оком і враз, коротко розмахнувшись, зацідив нападника по зубах, відкинувши ударом на тинок, котрий затріщав; напівлежачи на тинкові, татарин вихаркнув з рота кривавицю, тицьнувся вперед, але Качуренко огрів його кулаком по голові й той присів до землі, та в цю мить (Матвій теж не згледівся, як те сталося) свиснув у повітрі аркан, петля змією звинулася на зморшкуватій шиї. Татарин не міг в тісному дворі збочити конем, поволокти старого, вперся обплутаною реміняччям ногою в стремено, потягнув аркан руками, й Качуренко захрипів, двічі дибнув уперед, хапаючись долонями за волосінь. Все сталося в кілька митей, Матвій наспів вчасно, він вихопив шаблю й брейонув нею по аркану. Упав Качуренко, заточився в сідлі татарин, щілинами очей різонував по Матвієві, кинув руку до сідла, де висів сагайдак, але Матвій лівою рукою потягнув пістоля. Татарин загарчав по-звіриному, проте руку від сагайдака прийняв. Безмірна лють кружляла в його очах, безмірна дикість диміла з них, одначе пострах смерті був дужчий, дикі степовики вміють гамувати себе, татарин щось продзиготів — його розкосі лисячі очі сіяли іскри — й торкнув коня коліньми. Проведений дулом Матвієвого пістоля, виїхав за ворота, за ним вивів свого кошлатого степового бахмета й другий татарин, за ворітьми скочив на коня, пригрозив червоним кизилловим клювалом: мовляв, ми ще порахуємося; розхлюпуючи калюжі, вершники помчали вподовж вулиці. Качуренко важко хекав, тупо дивився вслід татарам. Матвій пішов до свого коня.

Увечері він влучив хвилю й сказав гетьманові, що татари грабують людей (чув про те вже й від інших козаків), але Виговський йому нічого на те не відповів, ковзнув невидючим поглядом і пішов у свій покій.

Коли дейнеки виметнулися з Полтави і напали на обоз, який "застряг" між Жуками та Рибцями, Сидір з ними не побіг. Якийсь час хилитався на краю козачої лави, а тоді добре втопканою стежкою повернув на Жуки. Вони вже давно манили й вабили його, власне, вабила Груня — сонячною, соняшnikовою, котра снилася йому, усмішкою, солодощами налитого дівочою зрілістю тіла, конозистістю й доступністю водночас; не раз йому вчувався її співучий голос. Та й настирилися йому ярепенисті дейнеківські сходки, похвальби та погрози, пересвари за уряди; хоч він і вписався в сотню, однак мало вірив, що засягне там чогось значного собі. Й бачив, що немає ладу у Пушкаревому війську, ворог обступив Полтаву, а козаки тиняються п'яні по вулицях, на валу шкварить джиджируху троїста музика, заохочує до бою, й тут же, під валом, під східцями справляють велику та малу потребу козаки, сморід стоїть — не продихнути. І в самому уряді полтавському також сморід — дали дейнеки владу, кому самі схотіли, й самі ж її однімають, видирають, не знають, що з нею робити, і все йде через пень-колоду. Але покинути Полтаву не випадало: з початком облоги з міста нікого не випускали. І ось тепер така нагода сама йшла до рук.

Сидір ускочив до обпаленого осінніми вітрами міднолистого вишняку в садочку Качуренків, як забахкали постріли. З натопканих сіном вишок, куди його запровадила Груня, прорвавши стрілок, вони бачили дорогу між Жуками та Рибцями, власне, бачив Сидір, а Груня вицілювала його розпахнуті волосаті груди та шию, він навіть спробував відтрутити її: "Там он стріляють, війна"; "А що мені війна, — відказала Груня. — Нехай б'ються, нам яке діло. Мені аби ти був зі мною".

Сидір бачив, як утікала охорона обозу, як припадали дейнеки до барил і бочок й навіть обливалися брагою, й занервувався, й пошкодував, що поспішив у Жуки, може б, і сам чимось запомігся в тому обозі, а що вже напився б донесхочу, то напевне, але небавом запримітив косо

летючу козачу лаву, а далі й татарську, й затремтів увесь, затіпався, аж Груня сполошилася: "Що з тобою?" — "Он що! Там і я міг бути!"

Тепер і Груня дивилася в проріху в стрісі, і її нижня губка дрібно тремтіла, й вона до крові прикусила її, й вчепилася руками в його важку тлусту руку. Й кілька днів не було поміж них ніяких любовців, а після того, як татари хотіли заарканити Груниного батька, обоє сполошилися й вирішили перемінити сховок. Грунині батьки знали, що їхня дочка переховує козака й кого саме, либонь, се їх і заспокоювало. Груня пропонувала Сидору одкритися перед ними до кінця й попросити в них благословення, але Сидір виклав значні резони: "Не оддадуть вони тебе за мене зараз... Нема в мене нічого... А надто оце... дейнецтво. Я мовби там не був, а мовби й був... Нехай трохи перемежениться..." Груня мусила погодитися. Вночі вона відвела його в ліс на Вовкове, на свій сінокіс. Вовкове — це луг за лісом, у лозах і вербах, диких грушах та берестах, болітця та грудки, на одному з таких грудків стояв плетений лозовий набитий сіном курінь, а довкола нього — з десятків копиць. З куреня легко шаснути в лози.

... Вони лежали в зручному, витовченому в сіні кублі на старій киреї, яку принесла Груня, бавилися любов'ю. Груня впивалася своїми тонкими губами в товсті Сидорові губи й замирала так, а потім вони, тісно притиснувшись тілами, починали розгойдуватись, вигойдували одвічний, немислимий танок кохання, й ноги їхні перепліталися, й тіла зливалися в одне, й медялася, паморочилася Грунина голова, і все ж кожного разу, в останній момент вона відсахувалася, впиралася кулачками Сидорові в груди, підтискала ноги до живота. Це був божевільний крутіж, — солодкі муки любові, хитавиця над прірвою і відчайдушний ривок на волю-неволю.

...І все тіло налилося солодкою імлою, медяниста мука поплинула по жилах, й перехопило подих, і вже не стало сили — вигоріла вся, википіла, — обезволило, й не ворухнути ні рукою, ні ногою, і тільки солоний присмак на вустах та щось кругле, золотисте, неначе пасхальна

крашанка, у свідомості. Політ від землі в небо — крізь солодощі муки й пекельний біль.

...Той біль пронизував її ще не раз, вона чувала від молодичь, що спершу є тільки він, але в неї було інакше: і біль, і мука, й невситимість насолоди, яка забирала її геть усю, без решти. Й над усім тим (по дорозі додому) — лячне, студене, моторошне — що ж буде далі?

Перед тим, як від'їхати з Полтави, Матвій ще раз збігав конем до Жуків, навідав Мокрину та племінників, привіз їм гостинців. Від Супруна не було ніяких вістей, і Мокрина термосувалася душею, Матвій її заспокоїв: не подає звістки, то й добре, десь надійно сховався, серед полонених, похапаних його немає, нехай сидить у своєму сховку, як миша у норі. Перемежениться (ниньки те робиться швидко) — потихеньку вийде.

На вулиці його зупинив Овсій Качуренко. Ще раз подякував за рятунок і, дивлячись у землю, запитав:

— Цей, твій годованець, що він за людина?

Матвій здивувався:

— А на хворобу він вам?

— На хворобу чи не на хворобу... Либонь, коб не став моїм зятем. Ниньки в лісі ховається, Груня йому туди їсти носить.

— У лісі? — ще дужче здивувався Матвій.

— Еге ж... Скажи мені: вельми він у пушкарівську збродню закалявся?

До сьогоднішнього дня Матвій не знав, куди подівся Сидір, і ось така новина.

— Та вважайте, що не закалявся... Випив трохи горілки з пушкарівцями, побродив на сходках. Я довідувався: на валу він не був і біля обозу також. — Казав не всю правду — одводився.

Качуренко й далі не підводив очей, здавалося, він розглядає свої збучавілі, з чорними волоками постолі.

— А ти... йому щось даси? Хоч волів пару? Матвій подумав.

— Мабуть, дам.

Аж тепер Овсій підвів тривожні, в червоних прожилках очі.

— Так подавати йому рушники?

Колюча хвилька прокотилася по Матвієвому серцю. Ось коли він може спекатися Сидора. Легко, без мороки. Кількома словами поради Овсієві. Але щось і заломилося йому в грудях. Знав Качуренка як вшетечного чоловіка, хорошого господаря... Візьме гріх на душу. Журавка мовчав.

— Ну ти, якби була в тебе дочка, оддав би її за нього? — допитувався Овсій.

Матвій зітхнув.

— Не оддав би.

— Чого так?...

— Довго розказувать... Але... дивіться самі.

Качуренко вдарився в поли:

— От мені лихо. Я й сам... Коли мене татарин тягнув на аркані, Сидір сидів на сіні і жирував з моєю дочкою. А тепер... Ще піде по селу неслава. Що ж мені робити?

— Не знаю, — щиро відказав Матвій.

Гетьман ходив стривожений, з прихмареною душею: одну хмару з душі звіяло, другу принесло, один камінь з неї звалився, другий наповз. Донедавна йому здавалося: щойно переможе Пушкаря — позбудеться всіх тривог, усіх клопотів, закозакує на безвік. Пушкаря переміг — йому принесли на списі ворохобну голову, а Барабаш утік під Прилуки до Ромодановського, й той прикрив його полою свого каптана; князь наказував Виговському прибути до нього, а Виговський гостро відказував його посланцям: "Такого ще не бувало, щоб козацькі гетьмани ходили під царськими холопами", Ромодановський скаженів, похвалявся злапати гетьмана й приволокти у свій табір на аркані. Гетьман Ромодановському писав, щоб той вибирався геть з України.

Тим часом від'їхав з Києва до Москви Бутурлін, який мав хоч якесь порозуміння з українцями, трохи знав українські звичаї, на його місце прибув з військом князь Борис Шеремет'єв — куцомислий, бундючний, недобрий, і одразу потягнув шворку у свій бік. Виговський опинився поміж двох вогнів — шеремет'ївського та ромодановського, у які підкладали дрівця й недавні пушкарівці та барабашівці. Непокіили гетьмана й кримчаки, він відвів їх у Полужор'я, під Стасівці, але вони не трималися там, розбігалися ватагами по Полтавщині, брали полон.

Кругом непевність, хитавиця, неясність. Хотілося з кимось порадитися і не мав з ким — влада не знає дружби, один угорі, другий внизу, — яка там дружба, і все ж згадував, як зачинявся з ним покійний

Хміль і вони шепотілися до світанку, гетьман потягував густе вино, Виговський пив березовий сік, й перетрушували вдвох січку буденності, й знаходили в ній приховані цвяхи — викидали. Він такого чоловіка не має. Здебільшого бачить довкола себе людей маленьких, хитрих, над якими вознісся і які його бояться, сподіваються на винагороди, намагаються відгадати, що думає він сам, і підтакнути, віддалилися навіть ті, що допіру були найближче, вони ще мовби на дружній нозі, мовби кажуть в очі правду, але лише ту, якої йому хочеться, й помаленьку лестять, хитрують. "Мудро, мудро, гетьмане, кажеш, а я й не додумався до такого". Гаразд, що він не піддається на лестощі. Хоч у світі немає людини, яка б не піддалася на них, не повірила у власні чесноти, які в ній знаходять, не утвердилася в достоїнствах, перед якими схиляються. О, то страшна омана, яку не вдалося оминати нікому. Є біля нього вірні йому люди, але або несаможиттєві, як Зарудний, або безпечні, ворохобні й прямі, неначе хвіст у хорта, коли йде по сліду, як Богун, чи ж надто хитрі, лукаві, як Тетеря, й почував, що варто йому зробити один необережний крок, і віддані можуть одхитнутися, а байдужі не прихилитися. Надто тяжкий час, надто розв'южено довкіл. Поспільство — неначе кваша, бродить, кипить, переливається, немає справжніх святинь, немає справжньої віри, Україна наскрізь пронизана супротивними вітрами. З усіх сторін трублять лудовані голоси, обіцяючи панське життя в обмін на свободу, й багато людей вірять тому, згодні на будь-чию кабалу, аби були цибуля та юшка, аби не мислити, не клопотатися самим про свою вітчизнину; шумить у головах чужоземний хміль, плутаються з власними чужі слова, які вже також здаються власними, кожен поспішає перетягти ближнього у свою віру, а якщо той, другий, приймати тієї віри не хоче, намагається потягти його. Ніхто нікого не слухає, визнає лише одну правду, одне, власне, право. Зібралось п'ятеро-шестеро в шинку й замість поговорити ладком про воли половії та про ячмінь вусатий, як бувало колись, ліплять одне одному в вічі москалів, ляхів, литвинів, виговців та пушкарівців, а по тому ще й повчіплюються в чуби, порозквашують носи, повибивають зуби. Бог того не бачить, диявол торжествує. У світі все особисте, бо такими є народження і смерть, воли і обори, болячки та хвороби, радощі й горе, ми тільки кажемо, що служимо істині, громаді, ми служимо собі, лише іноді обманюємо самі

себе. Ми крихкі й минуші, як мітлиця, яка сьогодні вивелася, а завтра впала на землю й згинула, лишивши по собі слід нової мітлиці. А якщо все минає, то для чого воно? Для чого? Стільки любові, пристрасті, злоби перекипає в ніщо, чи воно хоч щось принесло людям, піднесло їхній дух, зробило кращими душі?! Гай-гай! Дух занепадає, душі міліють. Тоді чи правильно зробив, що взяв до рук булаву — владу над тисячами душ, — ще й допинався їй; справді віриш, що мудріший, розважливіший за інших, що виведеш їх з повинного туманом байраку на світло? Вивів... з Полужор'я!

Хотілося розмови щирої з людиною, яка не підлещуватиметься, нічого не проситиме, ні на що не сподіватиметься. Й тоді згадав про Братка, ченця Хрестовоздвиженського монастиря, колишнього однакашника-спудея, який не дійшов з ним до богослов'я, а відколовся ще десь на піїтиці, щез на довгі роки, потім об'явився в Києві, по тому знову щез, а недавно, навідавши святих ченців і зробивши обзір Полтави та околиць з монастирської дзвіниці, гетьман довідався, що Браток відмолює свої чи чужі гріхи в схимі.

Наказав осідлати коня. Розпитав, де сидить Браток, не захотів, щоб йому показували дорогу, з ним їхало тільки три козаки охорони.

Сподівався зустріти виснаженого молитвами, хирлявого старця, а зустрів міцного, червонощого діда з довгими сивими кучерями, які спадали з-під бриля на плечі, й з густою, як непрорубаний ліс, сивою бородою. Й не був він доконечно схимником, бо доглядав пасіку: з півсотні дуплянок стояло на невисоких помостах поміж дерев. Місце дике й принадне: гулясті дуби, бронзокорі сосни на уступах кручі, кілька з них, повалені буревіями, лежали, наче велети, розкидавши окостенілі руки-віти. На галявині стояли чималенький омшаник і хижка з обмазаним зеленою глиною димарем. Від хижі — стежечка в ліс, і вниз — до струмка чи озерця.

Браток упізнав його одразу (та й відав, що гетьман пробуває в цих краях), підвівся з ряднини, на якій сидів, зняв бриля, вклонився, одягнув

його знову — спокійно, без запобігання, без страху. Стояли один навпроти одного: Браток — кремезний і червонолиций, у білій полотняній сорочці і таких самих штанях, гетьман — стрункий, підтягнутий, у вірменській шапці з ріжком, у червоному жупані та синіх штанях, добре вичищених чоботях — шляхетний з вигляду і в поведенції — рознесені рікою життя, зведені до купи на хвилю.

— Сідай, — тихо мовив господар.

Гетьман сів, підігнувши ноги по-татарськи.

— Вже навчився? — сказав Браток.

Був це натяк чи випадково сказані слова? Виговський черкнув по ченцеві поглядом, той раптом усміхнувся:

— Я ні на що не натякаю.

Гетьман здивувався, знизав плечима. Він дивився на мальований полумисок, у якому лежало велике гусяче яйце. Показав на нього очима.

— Для чого?

— Все для того... Курка з яйця чи яйце з курки? Найбільша таїна світу. Од неї — все...

— То це ж не куряче...

— Немає одміни... Я вже майже відгадав...

Виговський не знав, кпить з нього Браток чи трохи з'їхав з глузду. Подивився в очі — вони були розумні, іронічно змружені. В повітрі

дзижчали бджоли, одна сіла гетьманові на чуба, він хотів скинути її в траву, Браток застеріг:

— Не чіпай. Укусить. Нікого не чіпаєш — не вкусять.

— А коли перше чіпають тебе?

— На твій розсуд...

За кілька кроків від гетьмана на підмостці стояв вулик. Бджоли летіли із взятком, інші викидали щось з вулика, ще інші махали крильцями — гнали у вулик свіже повітря, ще інші стерегли...

— Чому в них так, а в нас?... — запитав гетьман.

— У них немає розуму...

— Розум — зло?

— Дурний розум... — І по хвилі: — Тебе пригостити медом?

— Не треба.

— Вина в мене немає.

— Я не п'ю... Хіба... коли... нікуди подітися...

— Такого не буває.

— В тебе — ні... В мене... Я не завжди вільний у власних вчинках. — І подивився пильно на Братка. Той знову усміхнувся. Тільки очима. Його вуста ховалися в густій зарості бороди та вусів, і слова, здавалося, вилітали з дірки, схожої на льоток вулика.

— Ти хочеш запитати, чи я задоволений?

Виговський вигнув дугою праву брову.

— Ти вгадуєш мої мислі.

— Це цікавить тебе з самого початку... Не ми обираємо путь. Нас ставить на неї Бог. Кого на яку.

— Не зовсім, — не погодився гетьман.

— Згадай свою... Жовті Води...

Виговський здався.

— Ми всі приречені. На любов, на зло, на отаке життя... Особливо ми, українці... Приречені й приспані... Й не можемо здерти полуду з мозку та з душі...

— На все воля Божа, — смиренно, по-чернечому.

— Але чому ж вона не для всіх однакова? У кожного свій Бог. У татар, у поляків... У нас з москалями Бог один, але він не заступається за нас.

— Не богохульствуй.

— Я не богохульствую. Я шукаю справедливості...

— Для кого? Для себе?

— Для себе... І для всіх. Але її немає.

Чернець раптом розхвилювався. Це було видно по очах: зіниці розширились і в них заграли зелені вогники.

— В тобі страх і непевність. І ненависть... І сумніви.

— А в кому їх немає? Покажи такого. Я шукаю праведну путь.

— Знову ж таки — для кого?

— Для поспільства. Для народу. Для України.

— "Для народу... Для України", — повторив Браток. — То й зроби... Для всього народу... Одним універсалом. І всі вузли розв'яжеш...

Виговський ударив кулаком по коліну:

— Хміль не зробив, побоявся. Хміль! А він же тримав у кулаці... Пищали... І полковники, й генеральна старшина. А я... Вже за годину лежатиму з перерізаним горлом.

— А сам хочеш — щоб для всіх?

Гетьман мовчав. Ся думка не раз скресала в його серці, билася, як птиця... Проголосити всіх козаками, одним універсалом: підсусідків, брагарників, наймитів... Зробити всіх оружними... і гордими. Либонь, одіб'ються і од Москви, і од Польщі, і од Туреччини... Але... що тоді буде? Хто кого слухатиметься... Почнуться переділи... Та до того й не дійде. Старшина не дасть проголосити такого універсалу. Гетьман попихав нею і боявся її. Вона за ним ревно і пильно стежила. Не дала б йому проголосити себе королем. Навіть Хмеля не допустила б до корони. Він — один з них. Тієї ж крові і тієї ж породи. Тільки вознісся вище... Одначе старшина... Лише вона по-справжньому мислить і клопочеться прийдешнім України, її свободою, її долею. Вона розуміє, що ні під

Москвою, ні під Польщею Україна ніколи не буде господарем на власному полі. А ще вона пильнує власної користі, і всі дудять не в одну дуду...

— Ті, що йдуть на нашу землю з мечем, не думають про справедливість, — сказав Браток.

— Певно...

— ...Беруть бранців. А це не прощається ні людьми, ні Богом.

Останні слова різонули гетьмана ятаганом. Він зціпив зуби. Допікає йому колишній однокашник, застерігає його? Людина сама не знає, де їй безпечніше: застережешся від одного лиха, втрапиш під друге. Перевели розмову на інше. Згадали Київ, школу, навчателів, бешкети і кабеші. Навіть трохи посміялися. Пружина, яка бриніла впродовж усієї розмови в гетьманових грудях, розслабилася. Він підвівся.

— Можу стати чимось у поміч?

— Маю поміч найвищу.

Біля ґанку хижі цвінькала синиця. Вона знайшла розсипані крихти й скликала знайомих та родичів. З'явилася ще одна синиця, відтак ще дві.

— Досконале створіння, — сказав Браток. — Знайшла корм і одразу: "цвінь-цвірінь" на весь ліс. "Сюди, сюди". А людина... Вхопить і сама жує, жує... І все їй мало...

Виговський легко вискочив на коня.

— Прощавай, Брате, — аж тепер згадав Браткове прозвисько. — Може, ще зустрінемося... Тут чи там...

Кінь розірвав підковою дернину. Хвиснула по голові ліщинова гілка, але шапка втрималася. Кінь помчав його по дорозі.

У ту мить з-за омшаника вийшов Супрун — босий, у шкіряних штанях і спідній сорочці. В руках тримав татарського лука, на тятіві нервово тремтіла стріла.

— Не встиг... — прохрипів він.

— То Бог оберігає розумних людей від дурнів, — суворо сказав Браток. — Хизуєшся! Якби ти таке вчинив... Згинь з моїх очей. І нікому не кажи, що ти мій родич.

...Увечері гетьман покликав Богуна. Розмовляли недовго, півголосом. А вранці чотири козацькі полки оточили підковою Полужор'є. Богун послав до Карач-бея осавула з ультиматумом — відпустити всіх бранців. Татари довго вар'ювали, комашилися в долині, козаки ж обступили всі горби, чорніли на них, як велетні. Зо два десятки гармат було спрямовано дулами на Полужор'є.

Татари від'їхали ні з чим.

Долягав гетьмана Скуратов — нидів, пиляв, в'їдався в печінки, — таке мав веління й таку вдачу: аби їхав у Москву, аби розпустив козаків, аби вклонився Ромодановському. Дірочки кирпатого носа весь час до чогось приплюхуються, щілини-очі приглядаються, ріденька борідка теліпається то в той, то в інший бік. Четвертого червня, в п'ятницю, військо виступило на Чигирин, Скуратов не відставав від гетьмана ані на крок, метлявся за ним, наче солом'яний хвіст на свиті презв'янина, боявся відстати, мовби то гетьман міг покинути військо й кудись щезнути. За містечком Манжеликом до гетьмана прибув козак, посланий білоцерківським полковником, зупинив Виговського просто посеред дороги й довго шукав листа. Його змилений, ухорканий кінь склячився посеред дороги, пускав у дорожній пісок шипучий струмінь, а козак мацав у себе за пазухою,

зіпав ротом, — йому здалося, що загубив листа, — врешті вигріб з-за пазухи шкіряну торбинку, подав. Гетьман читав, не злазячи з коня, брови його викруглювалися й викруглювалися, кутики рота посмикувалися, Скуратов аж підвівся в стременах, намагався зазирнути йому через плече, але гетьман враз повернув голову й жужма тицьнув листа просто в пику стольнику:

— Читай...

Той ухопив листа, впився в нього вузькими очицями.

— Я по-вашому не вмію...

— А наш куліш по-нашому їсти вмієш! — гарикнув гетьман. — Вже і в Білу Церкву приїхав воєвода, і в інші міста сунуть, наче сарана... Ідуть бунти заводити, людей під'юджувати... За мною наглядати.

Скуратов змигнув рудими віями, напнув лівий повід — його кінь тягнувся до придорожного куща.

— Ти сам просив воєвод...

— Я?! Приснилося тобі. Ще ж ніби з глузду не спав...

— Як же приснилося... Я сам тобі привіз лист великого государя, де оповіщалося про воєвод. Ти листа прочитав і жодного слова не сказав.

— Таж не сказав. Мовби не знаю, чим це має скінчитися. Он у Києві не перший рік наші люди з царськими киями б'ються. А довелося Пушкаря вкоськувати — царські люди де були, га? З ким? Я сам бачив барабан, який відняли у них мої німці.

— То не барабан, а бубон... Ваші люди їздять у наші міста і купують, що їм хочеться. Мабуть, і того бубна купили та загубили. Наших людей з Пушкарем не було.

— І не переховують вони недобитих пушкарівців? І Барабаш не в них, не в Ромодановського? І воєводи ваші по-граничні не переховують тих людей?

Гетьманові очі бризкали іскрами.

— Віднині і я ваших злочинців вам не видаватиму. Жодного. І воєвод ваших до нас не пущу.

— Жени їх, гетьмане, втришия, — гукнув Богун, який вже давненько під'їхав і стояв за спиною в гетьмана. — Ідуть жінок і дітей наших переписувати. І ти, стольнику, лисом крутишся, не згірший за тих воєвод. Чого в Чигирин прешся? Наглядати! Доносити!

— Пане гетьмане, — осідаючи в сідлі, закричав Скуратов. — Я царський посол. Як він сміє!

— Цить, — блиснув до Богуна очима Виговський. — Се не теперішня річ. — Його очі пригасли, він дивився на спохмурнілий — хилилося на вечір — луг, на молоді отави і молоді копиці в лузі, на коршаків, які сиділи на копицях. З вуст злетіло зітхання. — Вже казав: вам потрібно такого гетьмана, щоб ухопити його за чуприну й водити, наче теля по ярмарку... Себе не вмієте шанувати і інших теж. Ні, себе ви любите і про своє дбаєте. Ляхи нас гнули... Підхитнулися ми до вас, а й там не краще. Намагаєтесь пожаковати, де тільки можна, ні на цалю не попустите...

— Їдь, пане гетьмане, в Москву й сам побачиш до себе царську ласку...

— Ех, та царська ласка, — з досадою вимовив Виговський. — Навіть усіх моїх посланців затримують у Москві. А мене батогом на дибі лоскотатимуть. — Відпустив повід, вороний румак, круто вигинаючи шию, помчав його навздогін за військом.

Під Чигирином гетьман розпустив військо на жнива.

XIV

Одягнувши стару (до скотини) свиту, Матвій вийшов у двір. Під перекинутою догори дном бочкою глухо квохала квочка, випустив її (сидить давно, ще здохне), попередньо вмочивши у зріз з водою, — обтріпуючи воду, квочка побігла в бузинові хащі під тином, — сипонув качкам посліду, постояв, поки качки поїдять, — кишкав на горобців, викидав з-під коней гній і взявся за шкребло. Робив усе завзято, охоче — скучив по роботі, шкребло аж сичало в його руках, по тому ще протер боки та крижі Зірки солом'яним віхтем (решту коней почистить наймит), взявся за сокиру, щоб обтесати нового вилошника (цей вже закороткий), і в цей час Федора покликала його до хати. Снідав неквапливо, мовчки, Федора присідала на мить і знову бігла до печі, вдавала, що там щось кипить, — їм було незатишно поруч і страва гірчила. Все поміж ними перемінилося, Матвій більше Федорі не дорікав, нічого в неї не випитував, але охолов, очужів, а основне, тепер у хаті, в господарстві провід вів він. Його слово стало законом, рішення виконувалися безвідмовно. Це склалося мовби само по собі, Федора підкорилася, здалася. Матвія більше не брало замилювання на її шляхетність, але Федорині охайність, акуратність схвалював у душі, як і раніше. Й краса її палила йому серце, але вже не так, як колись: ятрила, викликала напади смутку та злості. "За все треба платити", — згадувалися десь почуті слова. Він уже заплатив один раз, коли б тільки на цьому скінчилося. У вікні бився великий смугастий шершень, — такий укусить, тиждень болітиме, — Матвій узяв рушника, накрив шершня й поніс з хати. Біля ґанку на нього чекав Трохим В'юн, — побачив у вікно, що господар снідає.

— Я теє... — м'явся В'юн. — Коли будемо починати? На горбках ячмінь вже мовби дозрів...

— Ще рано, — впевнено відказав Матвій.

— Либонь... Я й прийшов... Мені до млина треба.

— То їдь.

— Еге ж, поїду. — Але не йшов. Ковзнув поглядом по городу, де посхиляли великі, з сухими пелюстками одцвітин голови соняхи, далі по своїх чоботях, кинув мовби проміж іншим: — Сидора бачив...

Матвій здригнувся. Гостра скалка стала в грудях.

— Де?

— В лісі. На Ястребщині...

— Прибиш?

— Був без зброї... Гомонів з ним. Сказав, що у Веретенцях живе.

"Як він може жити у Веретенцях, коли був з пушкарівцями", — трохи не скрикнув Матвій, та вчасно спохопився. Либонь, хто про те знає... Сидір тулявся в Полтаві лише кілька тижнів... А все ж...

Журавка вернувся до хати, доснідував мовчки, і вже коли поклав ложку, мовив:

— Сидір не приходив?

Вогняні відсвіти з печі грали на Федориному обличчі, й нічого на ньому прочитати Матвій не зміг.

— Чого б мав приходити?

— Тобі краще знати. Об'явився він у лісі.

Аж тепер миска у Федориних руках дзвякнула об припічок.

— Нехай у лісі й лишається.

Матвій подивився на Федору довгим поглядом. Почукикав на нозі Катеринку й пішов готувати реманент до жнив. Гострив серпи, наклепав косу, поміняв мотуззя на грабках. І весь час думав про Сидора. Багато кривди завдав той йому. Хотів позбутися його, Матвія, для того підчерчував бортні сосни й казани вкрав, аби кинути на нього підозру. І як усе те сталося? Звідки воно в ньому? Мовби був тихий, відданий йому... Либонь, відданий зверху, а там, всередині, чорти гострили ножі. Людська душа гаряча і темна, як казан з смолою: вогонь давно погас, а на дні все ще чорно булькає. Спалахнув Сидір до Федори любов'ю? Кажуть, людина в тому не винувата. Брехня. Чоловік має володіти собою... Одійти вбік з Богом... Світ широкий. Він би не голим відпустив його... Аж він он як! Матвій може вказати на нього уряду. А якщо Сидір розкаже все про Супруна?... Що йому втрачати.

Сеї ночі Матвій пробуджувався кілька разів. Сідав на лаві біля вікна, дивився крізь круглу прозору шибку (всі інші були круглі, матові) в поле. Стояла місячна ніч, верби гойдалися в срібнім сяйві, опівночі пробігли в сивому мареві якісь вершники, і знову пронизана білим світлом тиша. А тоді спохмурніло, небо затягло рваним ганчір'ям хмар, зробилося темно, неначе в погребі. Такі ночі люблять злодії та нечиста сила. Матвій кинув на лаву подушку, поклав на підлозі біля себе рушницю та шаблю й так доспав ніч.

...Ранок втопився в росяній повені, великі сиві краплини спалахували синіми іскрами на моріжку, на бур'яні. Ті роси втопили навіть тривогу в Матвієвій душі: милувався росами, черідкою гусей, які виходили за ворота, лошам, котре вибрикувало в загорожі, милувався наливом яблук і першою смагою ще недозрілих грушок, і пізнім цвітом красолі на тичині. Піде він у поле, подивиться на ячмені, а тоді розстеле отамо під грушею килимок і порозкошує біля кухля з сирівцем. Про грушку, про килимок мріяв не раз.

Ледве сонце спило роси, вийшов з двору. День стояв погожий, по чистому небу пропливали легенькі замріяні хмаринки, прошелестів вишняком вітерець, гуси збили в копанці білими крильми чорну воду, молоді горобці спурхнули з в'яза й посідали на ворині, й далі перелітали вподовж вір'я поперед нього. "Як гарно, — подумав Матвій, — як хороше жити..."

У лісі кувала зозуля, загадав, скільки йому жити, а вона кукнула два рази і вмовкла, ще тричі загадував, і знову вона кукала по два-три рази.

Задуманий у власну долю, у жнива, зупинився наче вкопаний: під дикою яблунею, яка все своє віття простягнула в поле, до сонця, стояв Сидір. Великий, темний на виду, босий, в короткій свиті, підпоясаній старим квітчастим поясом, за котрим стримів ніж.

Ні той, ні той не віталися. Матвій не зводив очей з свого колишнього годованця, нині з ворога. Хотів розгадати, коли той з довірливого, прихильного хлопця став ворогом. Чи тоді, коли покохав Федору, чи ще раніше? Ворогами найчастіше стають ті, кому робимо найбільше добра. Міру добра відважують такою ж мірою зла. Не хочуть, не вміють бути боржниками? Лютяться на власні недосконалості? Але ж був тихим... Ніколи не знаємо, що коїться в чужій душі, що там в'яне, а що проростає.

Перший, миттєвий, страх минув, Матвій спокійно дивився на Сидора, — й не міг не зауважити собі, що виріс той у міцного, гоного козарлюгу,

тільки та гожість та краса якісь понурі й погрозливі. Такі люди, подумав, убивають усміхнувшись. Може, зараз Сидір витягне з-за пояса ножа... Матвій боронитиметься, битиме чоботом у пах — так учили у війську, на Січі...

Сидір дивився в землю. Облизав великі, смагляві губи, мовив:

— Я хочу, щоб ти дав мені картку...

— Яку картку? — не спускав з Сидора очей Матвій. Його чомусь взяла досада на себе, що не чуває до Сидора справжньої злості, лютості, а думав же, що за першої зустрічі ввіп'ється в горло. Злість спалив страх? Чи розгубив її під Полтавою?

— Картку на козацтво... Я з твого двору... син, годованець, пасинок — вважай як хочеш, а таку картку дай, вона мені потрібна...

— Нащо?

Сидір не відповів.

— Завтра о цій порі чекатиму на цьому місці.

У лісі почала кувати зозуля. Тепер вона кувала довго, без упину.

— А якщо не принесу?

Сидір змружив сірі рисячі очі.

— Спалю. У мене в лісі є друзі...

— Добрі друзі...

— Непогані. І ще... Я прожив у тебе майже п'ятнадцять літ. Пас скотину, орав, сіяв... Мусиш розрахуватися. П'ятдесят кіп — двадцять талярів. Це небагато.

У Матвієвій голові думки посунули одна поперед одної. По справедливості — Сидір має право на свою частку. Але дати гроші ворогові!.. Та ще для того, щоб напував отих своїх друзів... Вони гроші проп'ють, і Сидір прийде знову...

— Навіщо тобі такі гроші? Великий поминальний обід коштує сім кіп.

— Ще не хорони... Мені не на поминки, а на весілля.

Матвій витріщився на Сидора.

— Я женюся. Пристаю в прийми... Маю одягтися, привести з собою пару волів. — І, вгадуючи Матвієві думки, докінчив: — Удруге за грішми не прийду. Це — все.

— Ти одружуєшся з Грунею? — прохопилося в Матвія.

Сидір подивився на Журавку, обідки його зіниць пожовтіли.

— Не з Грунею... А тобі яке діло?... Ти ж сам... не раяв Овсієві віддавати її за мене.

— Не раяв. Але ж Овсій був згоден віддати... Я знаю все.

— Що — все?

— А те, що ти — великий підляк. Молодий... а вже жовтяк, — сказав не до місця й трохи до місця.

Сидір переступив з ноги на ногу. Позад нього, за півтора кроку, біля березового пнища вигрівалася на сонці велика ряба гадюка. Ледве Сидір ворухнувся, вона підвела голову, напружилася. Матвій думав: сказати Сидору про гадюку чи ні. І розмірковував про гроші. Найкраще було б, справді, розрахуватися раз і назавжди. Гроші чималі, але не такі вже великі, він може їх дати. Інакше Сидора не позбудеться, висітиме той над ним градовою хмарою, Сидір справді може й спалити, і вбити.

— Картку так швидко я не добуду. Її можуть виписати тільки в сотенній канцелярії і вписати тебе до сотні... як мого сина. На це ще потрібний і дозвіл полкового уряду. — Слово "син" ледве вимовив і аж тепер відчув ненависть до Сидора. І вже не міг стриматися: — "Сина", який двічі хотів вчинити "батька" винним у крадіжці — й віддати на квестії. Який ти мені син?... Он ти хто, — і вказав пучкою на березове пнище. Сидір обернувся, гадюка засичала й зникла в дірці пнища при самій землі. Сидір подивився й знизав плечима.

— Через тиждень, так через тиждень...

І щез у хащах, тільки бузиновий кущ погойдав розквітлими білими кетягами.

...Через тиждень Матвій приніс гроші та звістку, що Сидора вписано в сотню. А ще через три дні з Чигирина прискакав козак з велінням їхати Матвієві до козацької столиці. Матвій збирався в дорогу неохоче — жнива в розпалі, він тільки встиг скосити ячмінь та вижати половину жита; звичайно, пожнуть і покосять без нього, але що то за жниво без хазяйського нагляду. Вже й так двічі перекидався віз із снопами на Псяюшиному горбі.

До Чигирина приїхав у середу й кілька днів тинявся без діла: викликали нагально, а тепер ніхто не звістував, для чого. Мовби й справ особливо пильних не було, мовби й ворог нізвідки не наступав... Одначе тривога висіла над гетьманським двором і над всією столицею.

Ромодановський вийшов з України, але частину своїх військ розсипав по українських містечках, там їх не хотіли приймати, шаблі викресали перші іскри, в Гадячі козаки та москалі пішли стіна на стіну, обидві сторони кинулися до гетьмана, але він не захотів мирити, по полтавських, чернігівських шляхах та дорогах шастали московські довідці, виряджені білякордонними воєводами, в Ромодановського сиділи Барабаш та недобиті пушкарівці, й сиділи не мирно, — партіями й поодинці перетинали кордон, сіяли серед козаків лихі чутки, Шереметьєв кидав погрози з Києва, мався він в українській столиці так, неначе у своїй московській вотчині, й здобув собі незичливість і козаків, і міщан. Тривали пересвари з поляками за Пінськ, який підклонився Хмельницькому, білоруси воліли переймати порядки українські, а не московські, й це наливало московитів гнівом, з Пінського повіту козаків намагалися потурити як поляки, так і москалі. Водночас туго вкочували колесами та втоптували кінськими копитами дорогу з Варшави до Чигирин польські послы. Десятого липня в Польщі мав зібратися сейм, король заздалегідь розіслав по краю універсали, декотрі з них залетіли в Чигирин, один такий універсал прочитав і Матвій: "Нам тепер нема чого бажати більше, як згоди з царем московським. Комісія віденська гаразд може стати за доказ нашої до того прихильності. Ми скликаємо генеральний сейм з усіх урядників королівства польського, найбільше, щоб затвердити братерське поєднання з народом московським та сполучити обидві держави, щоб довічна згода, зв'язок та непохибна єдність сталися між поляками та москалями, двома сусідніми народами, які вийшли з одного джерела слов'янської крові й мають трохи не однакові віру, мову та звичаї. Наказую урядникам королівства міркувати про способи такого злучення, щоб нарід московський, злучений з польським, отримав право старосвітської вольності польської та вільного обрання короля".

Гетьман з старшиною не знали, радіти тій можливій злуці чи боятися її, адже могло статися, що, сполучившись, обидві держави пригребуть під себе Україну, "забудуть" дати їй права та вольності, зовсім не візьмуть її до уваги.

— Обдурять нас москаль з ляхом, — казав Богун. — Пам'ятаємо, як вони "злучилися" у Вільно!

Дехто висловлював сумнів, що злука станеться, московити нізащо не погодяться на виборного короля, на республіку, котра чужа їхній природі, одначе гетьман та старшина поспішливо злагодили посольство й пустили його на Варшаву в оборону та забезпечення українських прав. За посла був обозний Тимофій Носач, чоловік непіддатливий, наврипистий, налегливий. Щойно козаки змайнули червоними та синіми верхами шапок біля сеймового палацу, як царські послы заздріли їх і заволали до поляків: "Наруга над честю царською, і за столи переговорні не сядемо, поки не витурите з Варшави черкасів". Поляки м'ялися, впрохували московських послів погодитись на присутність козацької депутації, та мусили спровадити її на передмістя. Одначе Носач не сидів там тихо, домігся аудієнції в короля і громовим, що розлунював по всьому палацу, запальним, аж грубіянським голосом заявив, що козаки щиро бажають злуки Польщі з Москвою і будуть раді, якщо Польща дасть корону цареві Олексієві Михайловичу, але обидві держави мають забезпечити права України особливим трактатом. Інакше буде війна.

Тим часом на сеймі розпочалися переговори, обидві сторони малися не вельми згідливо, точилися довгі нудні суперечки, котрі кінчилися нічим — укладанням нової комісії для подальшого розміркування, московські послы доповіли цареві, що незгода сталася через козаків. Серед бояр наростало роздратування на козаків, яке не забарилося вилитися через прикордонних воєвод. Збройні команди посилили натиск на українські міста, на дорогах появилися людці, котрі розпускали чорні чутки, гомоніли, що у Вавилонському царстві вже з'явився антихрист і що скоро настане війна велика, й моровиця, і голод, а одразу по тому — кінець світу. А всьому виною — гетьман і старшина.

Рано-вранці Матвія розбудили й покликали до генерального судді Богдановича-Зарудного. Той сидів, утонувши важким тілом у глибокому кріслі, й дрімав чи вдавав, що дрімає. Зарудний встає дуже рано, а потім кілька разів на день передрімує, завжди має сонний вигляд, але розум

його не спить і насторога також. А ще — він буває дуже лютим. Матвій довго човпів у порозі, не наважуючись перебити задуму чи дрімоту генерального судді. Були вони у світлиці тільки вдвох, навіть стілець біля довгого столу, на якому завше сидить підручний писар, стояв порожній. Довгі, кущисті, схожі на осінні осоки, прибиті сивиною морозу брови генерального судді були спущені на самі очі, руки лежали розслаблено на колінах, здавалося, Зарудний таки спить. Одначе Матвій і вся канцелярія знали: дуже часто — то велика омана: в такі хвилини генеральний суддя обмірковує особливо важливі рішення або тамує гнів. Через те Матвій не одважувався навіть кахикнути й чипів непорушно, роздумуючи: "Нащо я йому? Та ще так рано?" Врешті чагарник брів ворухнувся, великі булькаті очі розтулилися й помацали Матвія. Погляд зупинився на рівні грудей. Матвієві здалося, що то два рожни нашилюють його. Такого відверто недоброго погляду генерального судді Журавці ще не доводилося бачити. Замлоїло в грудях, холодна змійка страху ковзнула за комір сорочки.

— За свої зрадні вчинки ти заслуговуєш найбільшої кари, — вимовив Зарудний рівним, холодним, замогильним голосом, яким читав смертні присуди. — Чей ми ще не все знаємо... Я казав дати тебе на спитки... На квестію важну... Одначе гетьман не велів. Не знаю, чим він тебе так уподобав?...

Зарудний одвернувся до вікна, за яким ріс розкішний, в зелених бубочках плодів горіх. На гілці сиділа ворона й розкльовувала горішок. Ні Зарудний, ні Матвій не кишкали на неї. Матвієві помертвіли руки-ноги, обмерло все тіло, а думка звивала гарячі петлі, падала в безсиллі: "Що їм відомо? Про посилку Сидора і погибіль німців у Жуковому байраці, про корчму під Білоусівкою, про те, як рятував Супруна під Полтавою?" Кожна звідомість зосібна була страшною, а всі разом?

— Гетьман не велів, — з жалем повторив Зарудний. — Влазливу маєш душу... Нахромити б її на палю... Так... гетьман... Підеш у сотню...

Матвій все ще не міг ворухнути ані рукою, ані ногою. Неначе приріс до підлоги.

— Чого стовбичиш? Згинь з моїх очей.

З сими словами попустило. Взявся за клямку. Як дотліваюча жарина, зблиснула думочка, тремтячими губами виповів її:

— Може, я в абшид?

— Не в абшид, а в сотню! — І помацав великий круглий живіт.

Похитуючись п'яно, Матвій прочинив двері. Коли вийшов на ґанок, майнула була думка піти до гетьмана, але він її відкинув. Йому було соромно стати перед очі гетьмана, та й боявся погіршити своє становище. Що він йому скаже, об чім проситиме? Скаже, що то його брат... Що я не на його боці... Тоді чого прийшов? І на чиєму він, власне, боці? З ким? З Супруном чи з гетьманом? Виходило, ні з тим, ні з тим. Захищав брата, бо захищав свій рід, себе самого... В ущерб... гетьману.

Ні, до гетьмана йти не можна.

Коні йшли стопою по високій горі. Дорога то відбігала в поле, то наближалася до круч, її було майже не видно, коні самі якось відшукували її. Місяць потопав у очеретах за Дніпром, на небі змигували рідкі зорі, притрушені сивим попелом хмар. Коли наближалися до кручі, внизу зблискував Дніпро — синяво-чорний, непривітний, таємничий і грізний, віддалялися від круч — в обидві руки слалися повиті чорною імлою поля. Дозорців було четверо, троє їхало попереду, один — Матвій — позаду. Так йому малося тепер у дозорі, так і в житті. Іноді йому здавалося, що бреде в порожнечі, в сірій каламуті, зблисне попереду вогник, майне постать, він простягне руку й знову ловить порожнечу. Всі відвернулися, відсахнулися від нього, обминають, неначе зачумленого. Вдають, немов не бачать його, тобто бачать і говорять, але неначе не до

нього, а до когось іншого, незнайомого, чужого й підозрілого чоловіка; до пуття ніхто нічого не знає, але бачать, що Журавка втратив ласку й повагу у сильних світу сього, що його відштовхнули ногами, ото ж штовхають і собі. Попросив знайомого писаря позичити грошей (думав, що їде до Чигирин на день-два, не взяв) — скільки разів позичав тому сам, а писар відказав, що не має ані шеляга, хоч Матвій знав: писар тільки вчора отримав платню; попросив шорника перемонтувати сідло в борг — відмовив (раніше поремонтував би всю збрую), господиня хати й та погодилася неохоче, аби далі кватирував у неї. Було раніше: йде Матвій вулицею й раз по раз шапкується зі знайомими, тепер ті знайомі його не бачать: той дивиться в хмару, той нагнувся й зчищає з чобіт патичком глину, той просто перейшов на інший бік вулиці.

Влада, вона завше така: одних прикохує, інших тримає в пострасі. Матвій звик поважати владу, служив Хмелеві, служить Виговському, служить Україні. Супрун каже також, що служить їй. Чи так це? І Пушкар служив... Матвій сам винуватий, що його потурили з теплої канцелярії, у якій кахляні грубки, а в підвалі — затишна пивниця, на оцю кручу, під оце небо, під оцей вітер. Винуватий? Випадок долі володіє нами, крутить і водить, і то зносить на гору, то кидає в діл. Але в людини є душа, є совість, яка велить чинити так чи так і тоді ніякий випадок не вільний над нею.

Матвій шкодував на свою недолю але нікого не проклинав, не скаржився й Богові — свою путь вибрав сам і мусить нести хрест. Вони доїхали до Стайок, яких не було видно в пільмі, козаки повернули ліворуч і почали спускатися до Дніпра. Вони несли дозір понад Дніпром, бо нині чимало всілякого люду переметується то на той, то на цей берег, чесні люди перепливають річку вдень, зловорожці — накрившись киреєю ночі. Дорога петляла, звивалася, коні осідали на задні ноги, скрипіла збруя, цокали копита. Ліворуч, праворуч чорними привидами виметувалися гущі глоду, горішини, терновиння, далеко праворуч, при березі, блимав одинокий вогник, хтось не спав — у хаті була породілля або хворий. Нарешті коні пішли рівно, вогник згинув, в обличчя повіяло річковою свіжістю, почувся неголосний плескіт хвиль — віяв лядський вітер від

цього берега, й тут було порівняно затишно, а далі, посеред річки й під лівим берегом, бушували хвилі, вони мчали шалено, їхні піняві кучері вряди-годи зблискували при світлі зір. Під цим берегом вода була чорнильно-чорна, плинула швидко, тихо. Тхнуло водоростями, гнилою рибою. Майнула у воді якась потвора — звелася кощава рука, розметалися коси — згинула: вода понесла вимитий вербовий кущ. Козаки потриножили коні, пустили їх під гору у дикий вишняк, самі полягали у виїмці біля берега. Передрімають якийсь час, а перед досвітком проїдуть по горі назад. В таку хурію не сподівалися ні на яку пригоду, одначе залишили вартового — Матвія. По якомусь часові мав збудити ще когось.

Матвій сів біля самої води, берег був піскуватий, пологий, пісок ще зберігав тепло; очі потроху призвичаювалися, він вже бачив змійки водяних завихрень, бурунці хвиль, вода щохвилини міняла кольори — непроглядно-чорні на світліші й знову на тужаво-темні, Дніпро дихав на повні груди, котив води до моря, таємничий і грізний сеї пори. Ніч укупі з водою завжди таїть таємниці. Хлюпнула велика риба, пропливла якась колода, й знову рівний плескіт та шелест вітру в траві. Матвій думав свою важку думу, розстелив її до самого Чигирина, в якому залишився гетьман, суддя Зарудний, генеральна канцелярія... В неї йому вже не вертатися. Коли б хоч вернутися додому. А то налапають ще щось, або передумає гетьман...

Від цих думок одкараскатися не міг. Зринали вони повсякчас, вдень і вночі; про що б не починав думати, опинявся на тому ж тирлі. Чому так сталося, чи правильно вчинив? Якби вчинив інакше, якби погинув Супрун, карався б не менше. Людині часто немає викруту, як би вона не вчинила, лихо наздожене її. Чи в той бік піде, чи в інший, скрізь наштрикнеться на гостре вістря. Та що там одинока людина! Цілі народи блукають в тумані, щоразу наражаючись на небезпеку. Шукає нарід український запомоги з однієї сторони, його тнуть з іншої, повернеться в ту сторону — жалять з протилежної... От якби був гетьманом він, Журавка, як би вчинив? А кат його знає як. Не приведи, Боже, такої ноші. Хіба міг би перейняти на себе чужі сльози, чужі смерті, чуже лихо? Йому й своїх забагато.

Дрімалося. Але тнули комарі, везькав раз по раз по обличчю, змітаючи їх. Козаки спали, понакривавшись киреями з головою. Матвій подумав, чи не накритися киреєю й собі, та раптом праворуч почувся плескіт. Либонь, гуляє сом або й судак. Плескіт повторився, й долинули скрип, а далі тихий гомін. Матвій порачкував од води, порозштовхував козаків. Вони поналапували зброю, посунули до берега, залягли. Рисячими очима зорили на воду. Вже було видно довгу тінь, яка наближалася до них. Зрідка попискував кочеток, либонь, кочетки змащені, але на одному дьоготь вже обітерся. Човен сунув повільно — попід самим правим берегом, бо на середині бушували хвилі, долав Дніпрову течію. Козаки не сподівалися на такі лови, вони їздять понад кручами для острашки, їх усі бачать, знають, що понад Дніпром роз'їжджають дозори, на які можна наткнутися, й для полохливих того досить, справжнього ж прибиша, убійника темної ночі не переймеш. Ці ж пряли просто в руки, сліпий випадок привів їх на місце, де спочивав дозір. Ледве човен порівнявся з горбочком, на якому лежали козаки, як вони посхоплювалися, ступили до самої води, гукнули:

— До берега! Стріляємо!

Й один з козаків випалив у повітря, страхаючи тих, у човні, й збадьорюючи себе. До човна було сажнів п'ятнадцять, ті, що сиділи в ньому, зрозуміли: втікати пізно, перестріляють усіх. Човен зупинився, почав повільно розвертатися кормою до берега.

— Сюди пливіть!

Заталапали весла. В човні було троє, схожих на міщан, у міщанській одежі; двоє плели якусь брехню про хвору жінку у Витачеві, про ворожбита, якого везуть до неї. Але хто пхається в таку далечінь серед ночі та ще човном, возом можна доскочити од полудня до вечора. Взялися за "ворожбита", й він заговорив... по-московському. Обшукали пильно всіх трьох, нічого, окрім дорожнього припасу, не знайшли, пов'язали руки й повезли в сідлах поперед себе в Стайки до тамтешнього сотника. Обшукали ще раз, перемацали все по рубчику й

знайшли у "ворожбита" зашитий у халяву чобота папір. Сотник пробіг його очима при світлі свічі, вголос читати не став, тільки сказав, що папір вельми важливий, його треба негайно відправити до гетьмана. Сам і повіз.

Листа гетьман Виговський прочитав на раді. В ньому писано від царя Шереметьєву, аби під приводом того, що гетьману віддадуть Барабаша, боярин заманив до Києва Виговського, схопив і відправив його до Москви. В листі також було названо кільканадцять старшин та полковників, яких велено забити в заліза.

Якби у вікно влетіла кульова блискавка й з шипінням почала кружляти по світлиці, вона зробила б менше враження, ніж цей лист. Старшина оніміла, в неї на якийсь час одібрало мову. Ввели поштаря, він затинаяся, щось белькотів, і його вивели. Пізніше ходили балачки, ніби листа було підроблено, його згарбузували поляки, але тоді так ніхто не думав. Та й поштар не відвівся перед поблиском шаблі.

— Це ще не все, — мовив гетьман, підвівшись із стільця. — Втікачі з московського війська оповідають, що цар збирається послати на нас стрільців і вигубити козаків до ноги...

— Чого ждемо! Присягали боронити один одного, а тепер нас поведуть як баранів!

— Ще ж не потупилися наші шаблі!

— І пороху не забракло. Зуміємо себе оборонити!

Старшина нуртувала, а гетьман знову опустився на стілець з високою різьбленою спинкою, спостерігав. Чи всіх допекло, чи хто відмовчується?

— Я давно зрозумів, — сказав тихим, пониклим голосом, — що Москва не збирається виконувати жодного пункту Переяславської угоди.

Жодного! Се я побачив ще за Хмеля... Хоч, зізнаюся, не хотілося в таке вірити... Так клялися... Так дзвони дзвонили! Все на щось сподівався... Дурив власне серце... Та угода — оманна. Аби нас одурити. Вицідили з мене віру...

Аж до ранку горіла тієї ночі в гетьманській опочивальні свіча, гетьман сидів за горіховим столиком і власноручно писав універсали на збір війська. Перетнув межу, до якої стільки разів приступав і відступав знову, зважував і виважував; слухав Тетерю, слухав Беневського й Немирича й доконечно нічого не обіцяв, перетрактації з Польщею тримав про запас. Так само вагався й Хмельницький, ведучи переговори зі шведами та Ракочі, Хмельницькому було ще важче, адже уклав у Переяславі злуку з Москвою, перед смертю сказав Юрієві: "Я заприсягнув царю московському, ти такої присяги не складав, по мені вчиниш, як знаєш".

Військо зброїлося, ладналося в похід. Гетьман вирішив повести козаків на лівий берег і там вчинити велику раду. Тетеря, Немирич і Беневський вже звітували йому не раз, що поляки, попечені й полякані Хмельниччиною, годні на федерацію, на спілку рівних. Дев'ятого серпня, коли вже зібралося військо, з Москви прискакав посланець — піддячий Яків Портомоїнов. Суворий з вигляду, але добрий серцем, привіз багаті подарунки, вимовив від царя та від себе ласкаве слово. Від царя — нещире, від себе — щире. Погладжував сиву бороду, усміхався приязно, промовляв гарно, в лад, розумно, видно, багато знав, багато чого вмів, іншого разу гетьман залюбки б посидів з ним за узваром на меду та на шафрані, погомонів, нині ж — пізно. Пізно! Виговський не любив будь-кому завдавати прикростей власною персоною, всі відповіді переказував через інших, але цього разу оповістив суворо:

— З різних місць пишуть мені полковники, сотники й осавули, що воєводу Шереметьєва та князя Ромодановського прислано на лиху справу. Князь Ромодановський вже пустив немало крівці, а барабашівців та пушкарівців тримає під своїм крильцем. Годі! Йду на Задніпря вчинити порядок. А стануть на путі царські люди — вдарю на них. До Києва пошлю свого брата Данила, аби вигнав звідти Шереметьєва та зруйнував

фортецю, яка проти нас наладована. Ще ж ми не обабилися зовсім, ще ж не потупилися наші шаблі, ще ж кров, а не сироватка гуляє в наших жилах! За кого нас має цар? За кого мають нас бояри? За худобину. Ми люди, і люди вольнії, звитягою випоєні, ми добрі і щирі, як діти, але всякому терпцю є міра. Досить, нагналися з нами, натішилися. А ми находилися по шнурочку, та ще й зігнувшись. Пора розправити плечі й дихнути на повні груди.

Портомоїнов жахнувся, замахав руками, аж попадали рукави його довгого кожуха, й він метляв ними, наче ганчірками. Болість і розпач спотворили його гарне обличчя, він вболівав щиро й стратив гарний лад своєї мови, ковтав слова — намагався перемінити гетьманів рішенець. Але той слухати не схотів, покликав вартових козаків:

— Відведіть царського посланця на квартиру.

Слідом за Портомоїновим прибіг на змилених конях інший царський гонець — Тюлюбаєв, але гетьман його не прийняв.

XV

Матвій ніс свою козацьку службу — покуту — у другій Чигиринській сотні Чигиринського полку; перша сотня — з козаків міста, друга — повіту. Чигиринські сотні йшли одразу за гетьманським бунчуком, їм менше діставалося пилуки, але доводилося пильніше дотримуватися строю, частіше бувати на варті та на посылках у гетьмана. Нині ж то й зовсім — вітер віяв од Дніпра, всю пилуку, яку здіймало військо, несло на перші сотні, накривало їх, неначе величезною рядниною. Матвій їхав у передостаннім ряду, під ним ішла Зірка, чала кобила (лоша вже випасалося в табуні), непоказна з вигляду, з маленькою головою — посеред лоба світилася біла пляма, — зі збитим лівим клубом, сумирна й слухняна, як добре вимуштруваний мисливський пес, розуміла господаря з найменшого поштовху коліна, доторку руки до шиї, а основне — швидка, як вивірка. Розпочинала біг мовби неохоче, збиваючись з копита,

а коли розжохувалася, розбігалася, гатала, летіла якимось дивним, заячим скоком (доводилося міцно триматися в сідлі), найкращий румак не міг збігти з нею. Такий кінь для козака — скарб, змилить погоню, наздожене втікача; що з того заграя, який пройде за музиками через село, піднявши хвоста та підкидаючи копита, а в полі вхекується на першій верстві.

Пасмурно й чорно було в Матвія на душі. Одколело його життя од зеленого берега й понесло в холодну в'язку каламуть. Раніше він знав майже все, що діялося в генеральній канцелярії, а тепер навіть гаразд не відав, куди йдуть. Й думалося йому, що життя дається людині хтозна для чого, й, може, не завжди воно означене Божим промислом; донедавна думав зовсім інакше, весь час світив йому попереду світлячок, вабив і кликав, і життя здавалося хоч і суворим, але принадним. І враз все те розбилося, світлячок погас. Порожніми очима ковзав по степу, по вижатих полях, по сірих гречках, женці дивилися на військо з-під піднятих рук, у яких поблискували серпи: скільки його вже пройшло цим шляхом, куди йде, кого побивати, а може, буде побите само, женці постоять і нагинаються — війни минають, а хліб росте, він треба всім. Трапилися назустріч вози з снопами, снопи вкладені рівно, до ладу, міцно притиснені гладенькими рублями — хазяїн везе, отак і він би возив, та... Попереду Матвія бігла по землі хмарка, він мовби попихав її, а далі полетіла швидко, й степ до самого обрію залило сонце, вітряки махали крильми на горбі, мовби одпихалися від вояків ("цур вам і пек, ще попалите"), раптом звідкілясь узявся вихор, збив кілька козацьких шапок, і козаки реготіли, закрутив віхоть соломи й поніс високо-високо вгору, й він згинув з очей.

В останньому ряду другої чигиринської сотні їхав... Сидір. Кінь під ним рябий та брюхатий, зброя блазнівська — столітня турецька пищаль, поточене шашелем ратище, шабля в поржавілих наділках — пошкодував грошей на нову чи не мав їх, одначе в похід вибрався, й невідомо, по картці чи сам — хотів утвердитись у своєму козацькому званні. Понуро сидів на рябому салотрясові, діставав з кишені якесь заласся — сущики чи бублики, жував. Ох і неприємним було це сусідство Матвієві, та ще й,

може, небезпечним; вони не розмовляли між собою і вдавали перед козаками, що зовсім незнайомі. Але ж сховати правди не можна, козаки пересміювалися. Матвій не міг приховати злорадості, коли козаки пустили коні риссю, Сидір гуцав у сідлі, сидів у ньому, як пес у човні, хоч наохляп — це Матвій знав — літав, як вітер, одначе одна справа — баба на печі, інша — на возі...

Військо йшло не поспішаючи, часто зупинялося; варили козацьку кашу, перепльовували, впродовж усього шляху до війська приєднувалися нові полки й сотні. Йшли зтяжні іноземні полки — всілякий набрид з усієї Європи в латах і панцирах, півнячих хвостах і орлиних крилах, — ярепенистий, перепоїстий, неслухняний, — збивала куряву козацька піхота в лихій одежині, комашилася оддалік орда з Карачбеєм (проковтнула полузорську образу та сподівалася надолужити в новому поході, а може, розрахувався з нею гетьман золотом), скрипіли тяжари, розтягнувшись на багато верстов. Куди йдуть, чого, проти якого ворога, достеменно ніхто не знав і поки що не вельми клопотався тим. Уряд на чолі, йому видніше.

Біля Хорола Джулай, татаркуватий чигиринський полковник, відчахнув обидві чигиринські сотні й повів у ліву руку на Верзуни, на Пулинці і Хорошки. Й знову козаки не знали, куди їх ведуть і чому така таємничість — пробиралися лісовими дорогами, обминаючи містечка та села, перепочивали тільки по лісах та балках, і від'їжджали та під'їжджали дозори, й шепотілися з Джулаєм невідомі козакам люди, перебрані в ченців та старців.

Зупинилися в балці, стали всі на молитву, ще не дочитали "Отченашу", як на горі з'явилися якісь вершники, Джулай схопився з колін, кинувся до коня, вершники зірвалися й згинули, і далі Джулай ходив стурбований, наказав пильнувати, щоб ніхто не відстав, й коли на овиді знову з'явилися чорні постаті, кинув у обхід роз'їзд, і козаки потім довго сміялися, а Джулай сердився — то виявився табунець дрохв. А далі знову глуха дорога, стерні й спека, злетить, сяйнувши білим пір'ям, з криком з-під кінських копит хохітва, шугонуть важкі перепели, коники

стрекочуть у стернях, аж закладає вуха — все для чогось... і все ні для чого. Так подумалося Матвієві. Бо ні для чого, найперше, саме людське життя. І оці походи, оці турбації, злоба й ненависть.

Ночували в лісі, Матвій знову попав у варту, до півночі ходив поміж деревами, відганяючи від обличчя комарів, відганяючи сон, який змикав очі, козаки спали, повкривавшись киреями, десь у гущавині реготілася сова, тіні снувалися поміж дерев, то сходилися докупки й виповідали одна одній своїй таємниці, то розходилися знову.

Туга ломила Матвієві груди, хотілося здійнятися й піти світ за очі... Куди підеш? Якби то можна скласти десь під кущем свої думки, а ще краще — прикопати їх... Колотив думки в голові аж до ранку, а під ранок упав туман, густий і мокрий, перемішав і ліс, і козаків, і коней, з шатра виліз Джулай, вмочив довгі, кучеряві на кінцях вуса в туман, як у сметану, й вони одразу поодвисали й стали ще довші. Протер очі й наказав козакам підніматися, ладнатися в дорогу й триматися один одного — не відставати. Пливли вибоїстою дорогою, на кущах висіли віхті зчесаного у возовицю сіна, а далі — знову поля та луки, туман розвіявся — його спило сонце й ще якийсь час визбирувало погублені в травах намистини, по обіді стали в захищеній вербами долині, на дні якої в гривці поруділих на вершечках осок біг струмочок. Коні пустили на пашу, відв'язали від сідел кілька збитих кіс, понабивали їх і косили на схилах отаву та носили в долинку. З північного схилу в долинку заглядали високі темні хрести, на кладовищі ріс вишняк, обсипаний червоними краплинами вишень, декотрі козаки полізли до кладовища, Джулай перейняв їх, завернув. На кладовище послав варту і в усі інші кінці вислав піші дозори.

У двох ковбанях струмка козаки набачили головнів, вони пролітали стрілами з ковбані в ковбаню, декотрі козаки влаштували собі з того грище, виполохували головнів з однієї ковбані, й поки ті летіли в другу, намагалися впіймати — ловили руками, сорочками, штаньми, але рибини були, як блискавки, вдалося вхопити тільки кілька, й вони стрибали в траві, виблискуючи срібними боками та водячи жабрами. Чи не найдужче

метушився Сидір, мормулюватий з вигляду, виявився метким та спритним, вихопив аж три рибини й тепер світив великими зубами до козаків. На подив Журавці, ті охоче приймали його до компанії, і був він зовсім не таким, яким його знав Матвій — понурим та мовчазним, — а веселим та дотепним, і тільки іноді, коли вони випадково зустрічалися поглядами, помічав у Сидорових очах важкий каламутний туман.

Вечір наклав долину сивою сукманиною, від верб, від хрестів на кладовищі упали довгі тіні. Багать не розводили, повечеряли сухарями з салом, запили водою з струмка й повкладалися спати. Опівночі Матвія збудили. Поміж козаків ходили осавули, віддавали накази. Всі мали йти за ними, залишалися коноводи — по одному з кожного десятка, мали тримати коні напоготів й підігнати їх по знакові. Козаки бралися нагору, вони йшли на червоне місячне світло й зникали в ньому, наче у велетенській печі, десь далеко співали перші півні і брехав пес. Брехав без угаву, тоскно, нудно, з підвиванням.

Матвій з коноводами пов'язали за гнузнечки коней, поприпинали крайніх до паколів, понатягавши поміж паколами віжки, самі стояли біля коней. Декотрі сходилися по двоє — по троє, неголосно гомоніли. Попереду Матвія шемряли два голоси, обоє молоді, один іноді бухикав, він і заводив балачку, — Матвій упізнав Сидора. Спочатку говорили про те, куди повів козаків Джулай (Матвій уперше почув, що стоять вони під Гоголевим неподалік від Києва), висловлювали всілякі здогади, для чого їх привели сюди, бо нічого певного не знали, далі розмова перекинулася на домівки, на врожай, Сидір сказав, що залишив удома молоду дружину, й почав розповідати про одруження: "Почалося це ще торік, послав мене хазяїн з динями до Градиська ("хазяїн — це я", — подумав Матвій), брався я на гору, лозова каблучка на ярмі перетерлася і на самій горі лопнула, воли пішли вгору, а я на гарбі покотився вниз — задом наперед — і влетів у чиїсь ворота, і вже аж у дворі гарба перекинулася, дині по всьому двору, качки, кури, коти, собаки врозтіч, мене теж деменуло добряче й кинуло під призьбу, розкроїв лоба, в голові гудуть джмелі, лежу й не знаю: живий я чи ні, і чую лементливий голос: "А щоб ти під греблею поїхав, а щоб тебе горою понесло, як ти нам ворота розвалив,

що тепер мені тато скажуть", — й така мене взяла досада: їй воріт шкода, а мого лоба — ні, і я їй тоді на її крики: "Щоб ти найбільшою динею вдавилася", а вона мені: "А тобі не шкода?" — "Та для такої пащекухи не шкода", — й підвівся, поставив воза та почав збирати дині, вона стояла-стояла й подає мені одну..." Обоє, і Сидір, і той, що слухав, засміялися, і Матвій гірко подумав: "Тобі, паскуднику, весело, а що чуже життя зіпсував, те й не до серця...", — але в цю мить десь далеко ударив постріл, по тому ще один, заваливали собаки, пролунав крик, постріли затріскотіли густо й раптом стихли, а потім прогупало ще кілька. З села долітали гомін, якісь вигуки, заіржав кінь і обізався кінь тут, у долинці, його заспокоював козак, мабуть, узяв за храп, бо кінь замовк. Сидір покинув коні і зник. І стояли вони ще довго, а потім почали приходити козаки й брали коней, вони розповіли, що в Гоголеві стала на ніч московська охоронна сотня, яка припроваджувала від Ромодановського до Києва Барабаша, от вони й напали на неї, кілька стрільців забито, інші повтікали в поле, а Барабаша і сотника сторожі заклали, пов'язали.

Чи не останнім вернувся Сидір. Він ніс міток, в мішку щось ворушилося. Поклав мішок на росяну траву й почав виймати звідти курей, діловито скручував їм голови. Матвій відвернувся. Й подумав, що Сидір міг би залюбки отако і йому відтяти голову.

Журавка побачив Барабаша вранці зблизька, той лежав на возі з забитими в колодку руками й тужним поглядом дивився в небо, — маленький, сухенький чоловічок з круглою головою, змицьканим і нещасним, зовсім не схожий на того грізного кошового, якого Матвій бачив в уяві: кремезного, могутнього, велетенської статури, з чорними вусами та чорними бровами-ножами, — вуса були сиві, а брови ріденькі й теж з сивиною і тонка, зморшкувата шия. Коні рушили, поволокли воза в каламутний сірий туман, і козаки в тому тумані гойдалися, як привиди, скрипів віз, подзвякували вудила, холодна вільгість ранку пробирала до кісток, всі чекали сонця, щоб зігрітися, а потім проклинати спеку дня.

Військо догнали біля Комишні, там воно стало табором. Як і ведеться, посередині — похідна церква та гетьманський намет, кілька наметів для

генеральної старшини, а далі, по колу, всі полки — піші та кінні й обоз — зайняли всю оболонь; за байраком стояв Карачбей з ордою.

Чигиринський полк розташувався на хуториші, від якого лишилися печище, дві старі яблуні та одна груша (козаки і їх порубали на дрова), здичавілий малинник та напівзавалена криниця. А, видно ж, колись це було розкішне місце, жив тут багатий козак, але чи погромили хутір татари, чи сколупнули свої, а тепер чорніла пустка, вона наганяла сум і накликала думку про марність людських діянь та самого життя. Людина приїжджає, обживає місце, садить сад, а потім в одночасся все летить за вітром, обійстя, город опановують дикі коноплі та маквідюх, і тільки здичавілий кіт подає голос з кропив'яної шалини. ("Може статися таке й з моїм хутором", — скрушно думав Матвій, блукаючи серед диких конопель та самосійного маку з дірчавими головками, у яких свистів вітер.)

Наступного дня Матвій довідався, що поблизу тих місць, з яких вони вернулися з Джулаєм, стався погром п'яти козацьких полків, посланих на чолі з Данилом Виговським, котрі мали вибити з Києва Шереметьєва з стрільцями. Козаки прогнали сторожові сотні, почали копати шанці й не зогледілися, як з фортеці вийшло московське військо, вдарило на шанці, збило козаків, погнало до Дніпра, де їх немало й потопилося. Пораненому Данилу Виговському вдалося допасти до коня, і він врятувався втечею.

Москалі дощенту спалили Бориспіль, похапали чимало людей по інших селах та містечках, перевішали їх на київських шляхах; більше трьох тисяч людських шкіряних мішків з кістками гойдалося на вербах, дубах та на шибеницях на всіх під'їздах до Києва.

Гетьман лаяв Данила, погрожував москалям, але військо в похід на Київ не піднімав — мав інші плани. Матвій про ті плани тільки здогадувався, хоч достеменно нічого не знав — тепер йому було до гетьманських таємниць зась так само, як грішникові до раю. Козаки висловлювали всілякі здогади, сперечалися (доходило й до кулаків), чутки ширяли, наче горобці над просом.

Тридцять першого серпня приїхав царський гонець дяк Василь Кікін, йому назустріч виїхали дві чигиринські сотні (ті самі, що ходили під Гоголів), Джулай наказав комонникам зійти з коней і стати обіч дороги, стояли двома рядами, тримаючи коні в повіді, від села прикушпелила карета, полковник вийшов на середину дороги, карета зупинилася, з неї виступив дяк у гострій, опушеній горностаєм шапці, з широкою куцою бородою, і Джулай тримав до нього річ, а що говорив, Матвій не чув — було далеко. Козаки проводжали дяка майже до самого гетьманського намету, в обидві руки стояло військо під прапорами, піхота дала вогню салютного, але нестрійно. Біля самого намету дяка зустрів Юрій Немирич, щось йому сказав і відтулив вилогу. Слідом за Кікіним та Немиричем до намету увійшли полковники Гуляницький, Джулай, Креховецький, Сомко, Семенець, а також генеральна старшина.

Про що гомоніли — ніхто не знав, одначе наступного дня гетьман давав бенкет на честь московського посла, й бенкет був бучний, з рушничною та гарматною стрільбою і з великим караулом. По тому дяка приймав у своєму наметі Юрій Немирич, і знову бенкетували у гетьмана.

У тому ж часі, на третій день Усікновення глави Івана Предтечі, приїхало польське посольство — це вже було під Гадячем, в Липовій долині, — куди перемістився козацький табір; стояв тихий шовковий вечір, кіннота, яка зустрічала Беневського, Євлашевського, Зажину, Карася, Перетятковича та інших польських комісарів, гарцювала в полі, даючи вогню зі всілякого оружжя, на майдані, утворивши вулицю, стояла піхота й дружно випалила з пищалів, мушкетів, яничарок, булдамок, а коли комісари повставали перед наметом гетьмана з коней, гримнули гармати. Польське посольство вітав гетьман і давав бенкет на його честь.

Козацький табір гудів, неначе бортна сосна, коли по ній постукати палицею. Ніхто не знав, до чого йдеться, чому ошиваються ті й ті послі. Серед війська поширювалися найнеймовірніші чутки, переповідали один одному бачене й чути від інших, найперше від старшини. Відомо-бо: найшвидші крила в таємниці, вона має здатність летіти при світлі дня і

вночі, пущене поміж люди слово проростає швидше, ніж будь-яке насіння. А Виговський з своїми речами не вельми крився, казав Кікіну слова дощипливі, вітав його чаркою, і водночас гетьманова розмова з дяком більше була схожа на вивід, ніж на дружню бесіду. "Недобиті Пушкареві посіпаки знайшли собі теплий притулок у Ромодановського та Шереметьєва. Боярин у Борисполі хтозна-скільки християнських душ вигубив, церкви Божі попалив, ченців і черниць побив. А тепер попер Корсака на Переяслав. Пошли до нього, щоб вернув Корсака назад". — "Як я йому напишу, — відказував Кікін. — Він боярин і воєвода, намісник білозерський, за те мені буде опала від царя". — "Я так і знав, що не напишеш. І цар не напише. Самі боронитимемося. Від короля польського оборонилися й від вас оборонимося". — "Страшні речі кажеш, гетьмане. Не в благість вони..." — "А те, що людей мордують, — не страшно? Що нацьковуєте одних наших людей на інших — у благість? Барабаш тирлував при Ромодановському і взивав себе гетьманом з чиєї намови? І під чиєю охороною їхав до Києва? Для чого їхав? Гниленькою принадою Шереметьєв хотів заманити мене до Києва і там злапати". — "Брабараша везли, аби віддати його війську Запорозькому на суд". — "Брешеш, даче, собі в бороду. Барабаше, для чого ти їхав до Києва?"

Підняли вилогу намета, за кілька кроків, прикований до гармати, стояв Барабаш. Босий, у пошарпаному одязі, ошмалений сонцем, запльований козаками. "Дайте йому горілки". Принесли горілки в кухлеві, Барабаш жадібно випив, витер уста. "Привезли, щоб виманити тебе". Гетьман переможно подивився на Кікіна. "А що діється в Білгороді? — запитував далі Виговський. — Чи багато там військових людей?" — "Багато", — одказав Барабаш, з тугою заглядаючи в порожній кухоль. Гетьман кивнув джурі, вилога впала. Неначе у вертепі на ярмарку. "Барабаш приводить до сварки. В Білгороді людей небагато". — "Барабашеві вже ні для чого брехати".

По тому гетьман пив за здоров'я царя. Кікін сидів блідий, з мертвіло стуленими устами: не знав, як потрактувати пиття — щиро чи яко глум. Мусив пити. "Писав ти до царя... Просив його милості..." — "Просив, та не діждався". — "Не гоже так про його величність. Складав ти присягу

великому государеві. Сподівайся ласки від нього, не давай віри баламутним речам, не квапся на лукаві обітниці... Там, — багатозначно вигнув ліву брову, — добра немає". — "Немає й тут". — "Віра в нас одна..." — "Скільки можна ширмувати вірою... Побійтеся Бога".

Як ішов Кікін до свого намету, його проводжав військовий товариш Федір Лобода й, скрадливо оглядаючись, шепотів царському посланцеві на вухо: "Гетьман поклав виправити тебе в Чигирин на фортечні роботи, а полковники Креховецький, Джулай і Тетеря рають, щоб віддати татарам, ті весь час про це докучають. Це Павло Тетеря все баламутить". Дяк не міг узяти до тями, щиро говорить Лобода, чи то є підступ. Наступного дня Немирич прийшов до посла й наказав йому збиратися в дорогу. Сотня козаків провела посла на Миргород.

Однак й польські комісари не почувалися в козацькому таборі затишно. На ніч кожному комісарові давали по два охоронці, один сідав у комісара в головах, другий у ногах і перемовлялися між собою, буркотіли — коли вже збудуться цієї клятої служби, коли вже передадуть ляхів Карачбееві. Ті мліли від страху під полтавськими ліжниками. Навіть Беневський, котрий десятки разів приїздив від короля послом і водив дружбу з Тетерею та Немиричем, не відав, чим скінчаться ці перетрактації і, як розповідав вартовий козак, котрий знав по-польськи, але вдавав, що не знає, кожного вечора ставав на коліна перед образом Божої Матері й зі слізьми на очах просив її, аби заступилася, аби не допустила до наглої смерті від козацьких шабель або татарського аркана. Як виявилось потім, то була пресія на польських послів, щоб були згідливіші.

Дня шістнадцятого вересня полки виступили з табору під Гадяч. Йшли широкою долиною повз вижатий лан, попід високу могилу з камінним уламком хреста зверху, попід спалений десять літ тому назад панський фільварок на горбі. Дув сухий, пронизливий дончак, бунчуки, прапори й корогви тріпотіли на вітрі, й не було на тих корогвах московських гербів і значків. Козаки йшли весело — будь-яка новина, будь-яка переміна вселяє надію і збадьорює дух. Ставали в коло на

широкому майдані, за яким шуміли на вітрі почерлені осінню гадяцькі сади й біліла стара козацька церквичка з цвинтарем, де під похиленими хрестами лежали ті, хто вже відвоював, відвибирав, кого вже не хвилювали дзвін литавр і нічії промови. Посеред майдану стояли лави, на них сиділа старшина, полковники і сотники у святкових жупанах, кожен зі своїм клейнодом, сповнені поваги й урочистості. З вулички від церкви вийшов з булавою в руках Виговський, на обличчі — суворість, впевненість, тільки блідість пойняла щоки, за ним ішло двоє осавулів і вже за ними Беневський і Євлашевський. Двоє политаврщиків вибили дріб на гетьманову честь і поклали палички на котли, а самі їли дрібненькі грушки, дістаючи їх з-за пазух. Виговський уклонився війську і мовив до комісарів:

— Військо Запорозьке хоче почути, з чим ви прийшли до нього.

На низенький ослінчик спритно ступив Беневський і повів мову, говорив красно й пишно, вітер зривав з його губів слова й кидав понад козацькі голови, то стелючи рівно, то жбурляючи аж у пожухлі садки передмістя. Козаки повитягували шиї, дослухалися жадібно, не все вловлювали, не все розуміли.

— ...Найвища істота, що за своєю волею підносить і нанівець розбиває царства, поклала в серце кожному з нас любов до батьківщини; через те, хто б із нас де не блукав, а вертається до рідного дому. От тепер, гадаю так, сталося і з військом Запорозьким... з того вийшло щастя для спільної батьківщини нашої. Вже десять років, неначе дві матері за одну дитину, змагаються за Україну поляки та москалі... Тяжко одному кому-небудь утримати за собою нерозділиме тіло; ми хочемо розтяти або розідрати його навпіл та засягти собі по половині: через те гине край ваш, пустіють поля, сіє москаль ненависть поміж нами та вами на родючих полях України, поливає їх кров'ю християнською, а ворог душ людських, диявол проклятий, умисне приводить до того на погибель нашу... Праведно скажу вам, панове-молодці: з Божої благодаті так сталося, що ми, вдаривши себе в груди, пізнали гріхи наші й вибачили одне одному провини наші... Тепер нас присилає до вас ціла Річ

Посполита, просить вона вас, панове-молодці, з'єднатися з нами, щоб укупі рятувати батьківщину, вкупі слави здобувати, вкупі в згоді кохатися. Ви тепер поспитали й польського і московського уряду, покуштували волі й неволі й кажете: лихі поляки, а москаль ще гірший...

Далі Беневський ганив москалів, розказував, які там лихі порядки у справах духовних і мирських, нагадував, як москалі не давали обирати вільними голосами Київського митрополита, прогнали з престолу свого власного — Никона, вказував на податки, що вони наклали на український нарід.

— ...Перше ви самі обирали собі старшину, а тепер москаль накидає вам, кого хоче, а хто угодний вам, а йому не до вподоби, намагається зі світу звести... і держать вас тут доти, доки нас, поляків, вашою кров'ю звоюють, а потім завдадуть вас за Біле озеро, а Україну заселять своїми московськими холопами. Отож поки маєте час, рятуйте себе, єднайтеся з нами, рятуймо спільну батьківщину. І вернеться, і зацвіте в нас свобода, й пишатимуться святощами церкви, а міста багатими базарами, й люд український житиме при достатку, спокійно, весело, поратиметься землероб біля своєї ниви, пасічник біля своєї пасіки, ремісник біля свого діла, нікого не силуватимуть до рабства, суворий закон не попустить панству каверзувати підданими. У нас тепер спільна справа, ми вас, а ви нас рятуєте, і буде Бог з нами, а чортяка в'язи собі скрутить. Батьківщина озивається до вас: будьте дітьми моїми.

Посол скінчив і ступив на землю. Немирич, що сидів на першій лаві, заплескав у долоні, далі невміло загупали широкими, наче праники, долонями старшини й кресонули мозолями декотрі козаки. Вітер поворушив на плечах Беневського леопардову шкуру, а хтось з козаків голосно зауважив:

— Ти бач, одягнув рябого собаку.

На нього цитькнули.

— А що, панове-молодці, сподобалася вам рація його милості комісара? — запитав піднесеним голосом Виговський.

— Говорить, неначе з неба, — почувлися голоси.

Й полетіли вгору шапки, покотився майданом гомін, сполохав шпаків з шовковиці, і вони полетіли за церкву. Козаки розкутурхалися, зривали з хоругв московські значки та герби, які ще позалишалися, й жбурляли їх у бур'ян. Але не всі козаки кидали вгору шапки. Чимало їх сиділо на землі в тупому напруженні, брижили засмаглі лоби; швидко, легко летять козацькі коні, та важко, повільно повзе думка по закомаринах козацького мозку, старіш козаки згадували присяги польських комісарів під Білою Церквою та під Зборовом, і згадували промову боярина Бутурліна в Переяславі, й спогадували, що з тих присяг та промов вийшло, і стояв перед очима спалений панський фільварок на горбі, а чимало пам'ятали й кривди, яких зазнали в тих фільварках.

Декотрим підніс дух і розвіяв сумніви гетьман, він казав, що нині, вперше в історії, стаємо до злуки як рівні з рівними, творимо в одній три держави — федерацію, й не буде там вищих, не буде нижчих, сидітимуть у сенаті польські, литовські і українські депутати, й більше ніколи не стоятиме на Україні чужоземне військо, не буде чужих комісарів, а унія скасовується остаточно.

Козакам чи не найдужче сподобалося про унію, і вони загукали "слава", а польські комісари поморщилися. Пункт про унію трохи не призвів до незгоди, козаки наполягали на її повній відміні, поляки не поступалися. Врешті піддалися з великою огурністю. "Та вже самі академії, наші власні академії, з мовою своєю, наукою своєю, — це вже півдержави", — казав знайомим козакам гетьман, але до сих слів козаки були байдужі, і він додавав: "І унію скурали".

По тому гетьман відкрив раду, обрали для переговорів та підписання трактату по кілька комісарів українських з кожного полку. Закриваючи раду, гетьман сказав:

— Цар обіцявся нам, що "не токмо права і привілегії од віку дані підтвердить і при вольностях наших нас збереже, но й паче ще особливі свої показати має милості", але замість оних відмінює права, предками нашими укладені й завойовані, хоче нав'язати нам свої, рабські, погані. Підписавши цього трактата, ми стаємо людьми вольними й житимемо за своїми законами, Богом даними, своєю волею, своєю правдою. Складемо клятву дотримуватися сеї угоди й зажадаємо цього від другої, дружньої сторони. Клятву мають скласти король і сейм.

Польські посланці висловили згоду, на неї були повноважені. Пункти домови заздалегідь були підготовлені Немиричем, схвалені Виговським, комісари читали їх і перечитували по кілька разів, одні викидали, інші вставляли, аж поки зійшлися на двадцяти двох пунктах і подали польським комісарам. Ті мали повноваження від сейму та короля, не хотіли приймати всі пакти, заходило до глухого кута, та всіх вивів окільною стежкою Тетеря, вмовивши українських комісарів поступитися деякими статтями.

На раді, де читали пакти, знову стався шарварок, забирали слово старшини, втручалися прості козаки, кожен обстоював свою думку, маючи її за найпевнішу, а чужу зневажаючи, розшаліле товариство ледве уговтав гетьман, закликавши всіх до згоди та підписання пактів і щедро окропивши їх оковитою з барил, привезених у глибоких глабчастих возах.

На тому й звершився Гадяцький трактат, з якого виросло стільки надій, стільки злоби, скільки не виросло зі всіх інших договорів, разом узятих, окрім хіба що Переяславського. Ще три дні гетьманські канцеляристи зачитували біля писарського намету охочим пункти трактату, одначе біля воза, з якого читали, товпилося люду значно менше, ніж біля возів з пінною та оковитою.

Матвій довго никав поміж наметами, його кортіло на власні вуха послухати пакти, а то й почитати їх, і соромився йти до писарського воза — там його всі знали, боявся зневаги, клину, косого погляду. Нарешті видивився, коли біля воза стовпилося найбільше козаків, зашився в товпу, зігнувся, вкляк. Матвій долучився до гурту, коли писар Михненко — вузьколиций, довгоносий, з вусами, схожими на обірване путо, перші статті вже прочитав, а що козаки мало що розуміли в них, кричали, перепитували, — розтовкмачував лінивим голосом — либонь, читав уже статті не вперше, втомився й збайдужів.

— Отож Чернігівське, Брацлавське і Київське воєводства, себто Україна наша, оголошена вольним та незалежним краєм, злученим з Польщею, яко й князівство Литовське, три краї, творять одну спілку рівних між собою республік під рукою одного короля, обраного всіма разом...

Його перебили:

— А що таке республіка?

— Король, отже, над усіма?

— А воєводство Волинське куди поділося?

Михненко знову нудно й байдужо пояснював:

— Республіка, це, ну... Такий уряд... Де голова — король.

— Над усіма?

— Аякже. Його обирають, а як помре, тоді обирають нового.

— З наших чи тільки з поляків? — запитав маленький, миршавий козачок з носом-бурулькою і загнав писаря в глухий кут.

— Ма'ть, тільки з поляків.

— Отакої. Так він і жалітиме і допильновуватиме своїх.

— Над ним стоятиме сейм.

— Також з поляків?

— А ти більше слухай та менше запитуй, — розсердився Михненко й, щоб уникнути нових розпитувань, почав швиденько читати:

— ..."Унію знести й надалі терпіти як римську, так і грецьку релігію". (Тут знову посипалися запитання, але Михненко на них не зважав.) "Київський митрополит зі своїми чотирма владиками хай завжди матиме місце в сенаті Корони Польської. Війська компутового козацького має бути не більше шістдесяти тисяч, або як вельможний гетьман на реєстрі подасть. Старожитні церкви, монастирі з усіма своїми господарствами мають бути привернені козакам. А щоб не були вони під світським завідуванням, то хай мають для себе дві свої академії, одну в Києві, а другу де схотять, свої школи, архіви та друки. Всім має бути даровано і щиро відпущено все минуле, а коли б було не так, але інакше, то й перемир'я розривається. Не платити податків до Корони і не знати по обох Українах іншої якої юрисдикції, окрім самого свого козацького гетьмана. Йому ж, гетьманові, вільно представляти королеві того зі своїх козаків, кого захоче nobilitувати, а щоб мало те свою міру, то нехай гетьман вибере зі своїх підлеглих по сто чоловік з кожного полку в рік..."

На цьому місці Михненка знову обірвали, козаки захвилювалися, загартували й не вгомнялися довго. Запитували, що таке "nobilitація", й Михненко пояснював, що це виведення в шляхту, й тоді першим закричав маленький миршавий козачок з носом-пиптем:

— По сто на рік з полку? А в нас у полку скільки козаків? Дві з половиною тисячі. То це мене пропхають у шляхтичі через двадцять п'ять років? Я до того й не доживу. Й появляться молодші, спритники...

— Ти такий в'юркий, що пролізеш першим, — жартували одні. Інші юртували, хвилювалися. Цей пункт викликав найбільше суперечок і хвилювань.

— Я й сам не полізу в шляхту, — кричав білобровий, з хвилею пшеничного чуба, який вибився з-під шапки, козак.

— Полізеш. Ще й як.

Летіло в повітрі бабине літо, чіплялося за шапки, за плечі козаків, одна довга-предовга павутина вчепилася за Михненкову шапку, на її кінчику гойдався павук. Вгорі пливли білі, наче лебеді, хмари, й голубіло небо, але козаки не бачили ні неба, ні білих хмар, розпалювалися все дужче, декотрі вже брали один одного за кунтуші.

Врешті Михненко махнув рукою і почав читати далі:

— "На Україні не має бути ніяких коронних обозів, хіба довелось б їх туди затягати задля потреби, але ними буде командувати сам гетьман, якого обирає після смерті тепер живого король і то з чотирьох кандидатів, які вибираються з Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Велике князівство Руське матиме владу найвищого трибуналу, туди надходитимуть справи до рішення з менших судів, матиме власну державну скарбівницю, куди йтимуть усі доходи й податки з князівств й обертатимуться тільки на власні потреби, власну державну старшину: канцлерів, маршалів, підскарбіїв. При волостях і установах вільно буде кувати власну монету для заплати козацькому війську. Мати поміж собою загальні спільні ради і спільні сили супроти ворога і дбати всілякими способами, щоб була вільна навігація до Чорного моря. Поштарі, маршалки та інші достойники мають бути подібні

до коронних... Гетьманові козацькому не шукати в сторонніх монархів жодної протекції, а знати себе вірним лише своєму королеві..."

— Це ж як, знову під короля? — пролунало десь позаду, й козаки захвилювалися, загомоніли.

— Короля обираємо самі, на три краї... — намагався пояснити Михненко, але його не слухали.

Матвій вибрався з натовпу. Він ішов і думав, перетрушував почуте раніше, перебирав щойно прочитані Михненком пункти і все дужче впевняв себе, що пакти укладені дуже добрі. Навіть при тому, що йому особисто нобілітації не дочекатися, його власна козацька справа зчаділа чорним димом. Хто нині його нобілітує? Якби все було так, як раніше, він би отримав шляхетське звання одним з перших. Позаду йшло двоє козаків і гомоніли:

— Ох і справного трактата уклав гетьман. Ми ще ніколи не мали такого...

— Переяславський не гірший.

— Не кажи. Там — під царем, під воєводами. А тут — усі рівні. Три... ці самі... якіх — республіки. В сенаті усіх порівну...

Почулося голосне зітхання.

— Пакти, може, й добрі... Тільки обдурять нас ляхи, як вже не раз дурили. Ти як хоч, а не примиряться вони, щоб ми стали з ними в один аршин...

— Таж натерли їм перцю в ніс. Скільки разів били... Охмолосталися, отямилися. Викруту в них іншого немає.

— Поки що... Ой, Омельку, Омельку... Хіба ж ти не пам'ятаєш... Твоя спина, може, й не пам'ятає, а батька твого, діда? Такі землі втратили, такі фільварки... Не попустять вони.

— Нам коб лишень передихнути, вбитися в колодочки.

— Й сього не дадуть.

Козаки повернули ліворуч, понесли балачку понад ставочком у свій курінь. А Матвієві ні з ким і словом перекинутися.

Журавка напував Зірку біля броду з маленької річечки Карасика, що біля Олешні. Як і всі сіверські річки, Карасик — бистра й холодна, та вже остуджена й вияснена осінню до дна. Зірка пила довго (Матвій, задуманий у своє, забув її розгнуздати), цмулила воду, піднімала голову й тоді з її губів спадали важкі краплі та кльокали на плесо. І враз сонце розлетілося на друзки, а його й далі дробили кінські копита: через брід пролетів гетьман із почтом — двоє козаків попереду, троє позаду. Сидів у сідлі молодो, наче влитий. Вискочив на горб і враз натягнув поводи, махнув вершникам рукою, спустив коня на кілька кроків униз. Зупинився, втомленим сумним поглядом обмацав Матвія. Журавка зняв шапку, опустив голову. Це вперше після його вигнання з канцелярії гетьман зупинив на ньому погляд.

Мабуть, і Виговський не знав, що сказати, хотів трохи збадьорити козака, але не міг до кінця подолати досади та осуги на нього. З губів злетіли зовсім не ті слова, які намірявся мовити.

— Винуватий сам...

Матвієві зшерхло в горлі, під очима забриніли сльози.

— Несу хрест... Рідна кров... — і зовсім вилетіло з голови, що мріяв про отаку зустріч і хотів попросити в гетьмана абшиду.

— Поспокутуй ще трохи... гріх свій. — І вже інакше, довірчо: — Що думаєш про пакт? Що козаки гомонять?

Матвій намагався і догодити гетьману, й сказати правду:

— Мені всі статті гарні. А козаки... Всіляке гомонять. Одні кажуть — вони нам на велику користь. Інші таки бояться ляхів. Мовляв, пили кров... і зараз обдурять. А чимало й таких, що не тямкують.

Виговський подосадував, що навіть цей козак, зичливий йому, не вповні все розуміє.

— Так треба. Поки що... Немає в нас іншого викруту. — Й повторив: — Поки що. Втямив?

— Так, — хитнув головою Матвій, хоч втямив не до кінця. "Гетьман хоче з часом і ці пакти одмінити?"

— Одіб'ємось од москалів, тоді...

— Кажуть, — обережно мовив Матвій, — під Сєвськом війська московського гибіль...

— Неправда, — рішуче заперечив Виговський. — Розсіяне воно по пограничних містах. Не важилося вийти на нас. А я хотів... За одним разом.

А сам пригадав останню старшинську раду, на якій схилив полковників бити на московські міста — Білгород та Путивль — і вимагати, аби видали бунтівників, котрі ховаються по них. Старшина на те не пристала, посилаючись на невдалі спроби під Камінним та Олешнею.

— А що в сотнях про це кажуть?

Матвієві до жару в грудях хотілося догодити гетьману, одначе, пристудивши той гарячий жар, змусив себе сказати:

— Потомилися козаки... Чутки ходять, що серби і татари наші села шарпають... Втікають козаки з сотень. У нас уже восьмеро втекло.

— Знаю, — нахмутив брови гетьман. — Ти не збираєшся втікати?

Матвій підвів змарніле обличчя.

— Я з вами до загину.

— Ну, гинути нам ще рано, — трохи прояснів обличчям Виговський. Кінь під ним нетерпляче перебирав білими копитами. — Послужи ще трохи, — й попустив повіддя. Ледь перевисаючи на лівий бік, помчав полем.

Матвій вів Зірку в поводі й міркував, що вони з гетьманом думають про одне й те ж, і це його трохи дивувало: гетьман від нього на хтозна-якій відстані, може стоптати, зв'язати з світу, як порошину, а й сам... порошина... Бо ж — смертний. Порошина для вищих сил... Але яких? Ті сили звідки? З неба чи породжені тут, на землі? Адже все оце — від них, людей. Від їхньої жадоби, захланності, але й прагнення добра, правди. Людина потинає людину, люди — людей. Нам, українцям, випало жити на спокусу іншим, але через що? Чи через те, що ми такі... гречкосії, не хочемо чужого, не важимося на чуже, не розпалили в собі жадоби, чи через те, що не знаходимо однієї, власної, правди, а хапаємося за ту, котру нам підсовують? І гриземся поміж собою, возвеличуємося один над одним. Менші — над ще меншими, більші — над більшими. Всі хочуть в отамани, ніхто не хоче коритися, визнавати над собою влади... Влади — якої? Може, вона в нас не така, як у інших? Там цар, там король, цісар або султан, і все в його руках. А ми збіглися, скричали когось на

найвищий уряд, і кожному кортить скричати свого... Нині обрали Виговського. Мудрий він чоловік, а чи такий вже, щоб тієї мудрості вистачило на всіх? Й скільки в нього ворогів... Але Матвій ніколи не одступиться од нього.

Помітив, що на лівій передній нозі кобили хляпає підкова, зупинив Зірку, підняв їй ногу й відірвав підкову та заховав до кишені. "Доведеться платити ковалеві, щоб перекував". Далі Зірка йшла накульгуючи. І знову думав про розмову з гетьманом, не знав, радіти цій стрічі чи досадувати на неї, шкодувати на власні правдиві слова (міг їх не казати, дужче сподобатися гетьману), чи ні. На колодках біля напіврозваленної клуні (вже лежали сохи і крокви на нову клуню) сиділи козаки, гомоніли.

— Під Сєвськом московське військо стоїть, — голосно казав Сидір, притоптуючи великим пальцем тютюн у муругій люльці. — Ось-ось рушить на нас.

Іншим разом він би не зачепив Сидора, адже поклав уникати його, не помічати. Але нині, після зустрічі з гетьманом, не стримався. Зупинився й запитав:

— А ти звідки знаєш?

Сидір з несподіванки сторопів:

— Купці приїздили...

Матвієві заманячила на овиді пам'яті темна хмарина, гостренький шпичок ввіп'явся в серце. Справді, з-під Сєвська в козацький обоз безперестану їздять москалі, купці та стрільці, точаться торги та переторги, точаться розмови. Матвій ні до тих торгів, ні до тих розмов не вступав, а от Сидора кілька разів біля московських возів бачив. Чого він там крутиться? Торгувати в нього мовби нічим. І чому гетьман допускає ті наїзди-приїзди москалів, чому не відтрутить їх, не поставить варту? Якщо

поклав одколотися од них? Малі козацькі партії шарпають збройно московські села, стрілецькі загони шарпають села українські, а в обозі ті й ті "товчуть одну ступу". Треба б сказати гетьману, щоб поставив варту. Але як він тепер скаже...

— Брешуть купці, як попівські пси. Немає під Сєвськом московського війська.

— Яка це кума тобі нашепотіла? — глузливо запитав червонопикий козак з відрубаним вухом.

— Така кума, що вміє й рота заклепати, — раптом гостро відказав Матвій. — Дозорці приїхали. Побували під Сєвськом і поза Сєвськом. Вчинили повний вивід. Не треба бридити дурного, лякати самим себе. Гетьман краще знає, що робити.

Й смикнув за повід Зірку.

...Виговський з жахом побачив, як у жовту сутінь кімнати, ледь освітлену вогником лампади, котра чаділа, пригасала, увійшов хтось волохатий, розкошланий, зупинився біля столу й, погойдуючись на тонких, кілчастих, павучих ніжках, зареготівся п'яно, гнусаво. В одній руці тримав велику громову — поминальну — свічку, в другій — келих з павичами. Келих знакомитий — три павичі крутять колесо, а посередині місяць уповні. "Його келих. Та це ж він і є". Справді, посеред кімнати стояв Богдан-Зіновій. Тільки він, Виговський, умів уговтати п'яного гетьмана, сідав біля нього, обнімав за ноги і починав розпитувати щось із його життя, з далеких походів, або розпочинав бесіду про дива сього світу, й Хмельницький спочатку відповідав куцо, а далі розбалакувався, одтавав серцем. Він був і до дідька пронозливий, розумів усе, й підозріливий: "Вчений ти, вчений біс, ну де ти такий узявся, ким до мене підісланий? Ось і заговорив мою скруху, мою лють, мою біду..."

Через те й зараз повів обережну запитальну мову:

"Чого це в тебе в руках свічка громова? Кого йдеш ховати?"

"Тебе", — вибухнув реготом гетьман.

"Я ще живий..."

"Кінчається твоє життя. Сам порішу шаблею..."

"За віщо?" — далі смиренно запитував Виговський.

"Га-га-га, — заgrimів гетьман. — Ти ще запитуєш?"

"Божевільний", — чорним птахом промайнула думка.

Але не міг поворухнути ні рукою, ні ногою. Наледве розтулив зуби:

"Не зчинив супроти тебе нічого злого..."

"Не вчинив, — грізно вирячив очі Богдан. — А сакви забрав у мого сина".

"Які сакви?" — прошепотів Виговський.

"З булавою. Одняв у сина мого..."

"Він сам оддав. Не подужає носити... Верну з часом..."

"Брешеш!" — витягнув руку з свічею Богдан, і полум'я на свічі захилиталося, здавалося, воно ось-ось погасне, Виговський злякався, що тоді настане повна пітьма — лампада в кутку вже погасла.

"Он свідки".

І враз звідти, з кутка, де стояв іконостас з іконами, загриміло багатоголосо:

"Бреше... Бреше!"

"Він ще буде гетьманом".

"Знаю, але не твоєю волею".

"Старшина того бажала..."

"Спокусив. Знадив. Ти що, думаєш, перехитрував мене? Вивершився на моїх перемогах, на моїй крові! Туди сипнув пшона, сюди сипнув... Горобці клюють..."

Справді, біля печі застрибали горобці. Виговський злякався ще дужче.

"Ухопив сакви. Бачиш, які вони важкі? Бо порожні. Що є найважче у світі? Сакви старцівські! Вони порожні. Гроші проциндрив. Млини, левади пороздавав..."

"Ти розпочав..."

"Мовчи, плюгавче, — й очі загорілися знайомим спопеляючим вогнем, при світлі якого рубав і ворогів, і друзів. — Я нагороджував за звитягу, а ти купуєш мерзенні душі".

Виговський знав, що це трохи так, а трохи й не так, і не одважувався заперечити. Посунувся в куток ліжка, потягнув на себе ковдру, але з-під неї виглянули ноги, злякався, що Хміль одрубає їх одним помахом шаблі, підтиснув під себе. Повів очима, де власні шабля й пістолі. Гетьман помітив те.

"Завмири! Винагороджував за те, що ляхів потинали. Море крові пролили... А тепер ти нею свої квітники угноюєш. Ляхами та кров пролита, ворогами нашими..."

У цю мить, несподівано навіть для нього самого, серце Виговського вибухнуло, розбилося на трусок.

"А ти... Чому не пішов з-під Львова на Варшаву?... Ляхів пожалів! А позаторік не шепотівся з ними в килимовій кімнаті? Вже був майже уклав договір..."

"Брешеш!" — і замахнувся свічею. Але навіть це не злякало Виговського. Відчув себе, як у бою під Пилявцями, коли вже не сподівався жити, а влетів, врубався без пам'яті у ворожу лаву і вже не знав, де він — на землі чи на небі, а страх залишився десь там, позаду. Рідко таке з ним траплялося, але бувало.

"Сам брешеш. І з шведом, і з Ракоці домовлявся, тільки смерть твоя..."

І враз павучі ніжки затремтіли, свіча погасла, настала повна темрява...

"У мене не було іншої ради... Після Вільно... Одурили москалі... Отруїли серце..."

"А в мене воно є?"

"У тебе сухе серце..."

"Тебе увесь вік вела ненависть".

"Може... Але й любов..."

"Ненавість завжди сильніша від любові".

"Спізнай-но її, мерзотнику", — й плеснув просто з кухля з павичами в обличчя.

...Виговський лежав з розплющеними очима — вплив зі сну, неначе зі збуруненої ріки, — й думав важко, до болю в скронях. Він думав усі ці дні. Ревниво звіряв думки по Хмелю, переважував те, що змололи вдвох, те, що вже змолів сам, але скрізь випадала нестача. Не вистачало йому Хмелевої запальності, крутості, прозірливості, з чим не міг примиритися. Хміль умів гуртувати людей, умів привертати їх на свій бік: після Берестечка його вже майже були покинули козаки, одвернулися від нього; шалений, гарний у шаленстві, в красномовній простоті зумів повернути навспак потік, який прорвав греблю, зумів перевести людей через пруг свого серця, гордий, і інших робив гордими, бачив людей наскрізь, ватагів настановляв саме таких, яких треба, але не раз ломився на тонкий лід, і саме йому, писареві, доводилося його од того льоду одвертати. Тяжко переживав, що його одурили москалі, з того й пішов на той світ. Москалі нічого з того, що потримали в зубах, вже не випустять. Як і ляхи. Виговський привів сюди військо, аби вирішити все вмах: укласти нову угоду з Москвою (якщо вона виявиться кращою за Гадяцькі пакти), або прийняти удар. Тепер у нього є з чого вибирати. З чим вести торг. З Москвою буде важко. Й гетьманова душа не хилиться в той бік. Там сатрап. Гетьманові миліші польські елекції і пакти конвентів. Ще й титул князівський, яким його нагородили за Гадяцьким трактатом. "Князь руський". Опора — в традиції!

Але, можливо, доведеться вести перетрактації і з москалями. Чимало людей, надто лівобережці, хиляться в цей бік. Хилиться простий люд, який хоче мати над собою одну владу, нехай і круту. Московський уряд зваблює його обіцянками. Обіцянка — птах у небі. Всі його бачать, всім він кортить. Старшина воліє тримати в руках меншого птаха тут, на землі. Розколюється Україна по духові, по статках, по нещастях. Вона неначе втомлений олень, який зупинився на галявині, а з трьох боків на нього чигають ярчуки. Куди податися, як відбитися одразу од трьох?

У душі туга, наче перегірклий мед. Сотні запитань і жодної певної відповіді. Молоді меди з часом гускнуть і прогіркають. Так прогіркли Хмелеві меди. Після Збаража вже не було сили продовжувати війну, Україна з Польщею зчепилися, неначе два виморені борці, й ні той, ні той не міг подолати супротивника, та й не мав уже до того ярої хіті. Чи не станеться так і нині? Москаль відступив, москаль зачаївся, чогось вичікує.

...Виговський у свою чергу очікував, що в його табір приїде з медоточивими речами Кікін, й собі приготував промову на зустріч московського посла, і надіслав листа до путивльського воєводи Григорія Долгорукого, але відповіді не отримав.

А тим часом дні коротшали й коротшали, з півночі посунули важкі дощові хмари, військо ремствувало, розбігалось, й врешті гетьман наказав відступати до Дніпра. Відходили на Веприк, а далі на Чигирин. Мокрі коні тягнули по глибоких, розбитих коліях мокрі вози, схожі на граків обозники в довгих киреях брели обіч по глибоких калюжах, кіннота тюпачила позаду, холодний осінній вітер висвистував у дулах рушниць, рвані клапті туману чіплялися за ратища, на могилі чорт чи кошлатий пес нюшив гострим писком повітря, й тягли через дорогу зграї гайвороння. Схудлі, з темно-бурими, пошерхлими од вітрів і сонця обличчями козаки мовчазно хилиталися в сідлах, мерзлякувато шулилися — киреї понамокали, за коміри текла вода, їхали без пісень, без жартів, без гомону. Вряди-годи котрий уперіщить нагайкою коня, зірве на ньому злість, та одразу й розкається, кінь — власний, найвірніший товариш, й ще густіша заляже на серці козака мжа. Сумно й печально кінчався для Виговського похід, який розквітав такими надіями, заколосився чудовними Гадяцькими статтями, котрі одні козаки не зрозуміли, інші розгубили їх по розгрузлих дорогах важкого відступу.

XVI

У Матвієвій голові товклися спогади: отако само він їхав вісім літ назад і під'їхав до кузні, щоб перекувати коня, тоді входило в пору літо, на траві сиділа чорнява дівчинка й з приполю пригощала черешнями

інших дітей, а на поламаний гарбі без драбин, котра чекала своєї черги на ремонт, сиділи дядьки та гомоніли про те, що дощі, які пройшли недавно, хоч і припізнилися, але, може, підправлять ярину та городину, й Матвій присів до гурту й собі запалив люльку, далі дядьки спом'янули якогось Шереха з хутора Синички, котрого вбили за ґрунти та маєтності тесть і дівер (його дружина, Шерехова дочка, нагло померла). Вдали, що поїхали в ліс, а вночі прискочили і вколопікали небораку. Дівер од природи німий, а тестя, Печінку, окрили декретом і тричі брали на пробу, й він відмагався, і тричі після того його відводив у бік піп та зрадливим способом намовляв: "Признайся, а я розгрішу, я тут для того, щоб на смерть тебе сповідать, а так відбудешся утинанням члонків", і Печінка клявся, що не вбивав, а за четвертим разом зізнався попові, по тому і йому, і синові наклали на шиї поврози та повішали обох на сосні. Піп вчинив мовби й правдиво, але тепер ніхто не йде до нього сповідатися, й святити паски носять в сусіднє село. Печінчиха продає дешево хутір і ґрунти, ґрунти непогані й вельми гарна лука біля хутора...

Матвій околясом розпитав, де ті Синички, й подався туди. Й торгувався з Печінчихою, яка стояла, поопускавши руки з ядучо-жовтими пучками — саме пасинкувала тютюн, — й тими ж жовтими пучками хрестилася. Потім Матвія трохи полягало, що купля відбулася по свіжій крові, але він у тій крові невинуватий, навіть мертвих не бачив і не знав за життя, стару хату оддав підсусідкові і застаткував. Проте кожного разу, як проїжджав через це село, все згадувалося.

...Матвій виїхав за село й натягнув повід. По небу повзли важкі, розтріпані знизу хмари, зривалися мокрі сніжинки, в шпаринах кори придорожних верб білів сніг, над полем стояла біла каламуть, й не вгадати: вже вечір чи ще день. У ній гойдалися сині тіні кущів, одинока верба обіч дороги манячила, наче привид. З того боку почулося виття, воно ледве долинало й було порубане вітром. "Собака чи вовк?" Матвій вагався: їхати йому чи вернутися, до Синичок — п'ятнадцять верст, вертатися в село не хотілося, з поля ж віяло тривоогою. Зненацька позаду почулося цокання копит і скрип збруї, за мить з Матвієм порівнявся

вершник, у якому він упізнав Сидора. Либонь, той також вертався додому. Сидір натягнув поводи.

— Тпру. Чого став?

— Зривається на хвищу. І вовк озивається з поля. К ночі розгуляється справжня хуга.

Сидір скривив у глузливій усмішці товсті губи:

— Вовка боятися...

Рушили разом. Деякий час їхали мовчки, коні пофоркували, йшли обережно — дорога була в грудді й рілля чорніла груддям, вітер потріпував коням гриви, звівав у лівий бік хвости, але сніжинки летіти перестали. Й потроху стихав вітер. Над полем просвітліло; куш бересклету одсвічував червоними ягодами, над дорогою попереду пролетіла зграя куріпок і десь закрикало вороння. Матвій почувався незатишно — обіч їхав ворог. Шпортоне знишка ножем... Чисте поле, вони тільки вдвох...

Й досі не міг скласти справи, як і чому став ворогом Сидорові? Через Федору? Через Груню? Сидір мав би фрасуватися перед ним, почуватися провинним, а він підчерчував сосни бортні та казани поховав, щоб скласти вину на Матвія. А був же таким тихим, поштивим, слухняним. Ну, не мав його Матвій за рідного сина, але й на наймита не зігнув. Справляв раз на рік нову одежу, привчав до роботи, навчав грамоти, од якої Сидір одкараскувався, як чорт од ладану. Що ж таке сталося? Темний Сидір з лиця і душа його темна... А як згадає Матвій про Федору, аж чамріє в очах. Неначе змія пролізе по серці. Він би, може, й сам дістав запоясного ножа — ятагана турецького, — а тільки не може згубити чужу душу. Навіть отаку погану.

Вони так і не поговорили жодного разу. Та й про що їм говорити? Одрізвав його Матвій від серця й краще б більше ніколи не бачив, так доля розсудила інакше. Може, Сидір вважає, що Матвій його боїться? Не боїться він його. А поговорити б треба. Але як?

Балачка розпочалася сама по собі.

— Навоювалися... Наробили слави, — мовив Сидір мовбито сам до себе, а насправді до Матвія. — Й треба було волочитися на край світу...

— Гетьману видніше. Отже, треба, — стримано відказав Журавка. Й згадав зустріч з Виговським. — Показати ворогові силу.

— Вчора були друзі, сьогодні — вороги.

— Не наша в тому вина.

— А чия ж?... — Сидорів чалий кінь збився з кроку, й решту слів Матвій не почув. За мить Сидір порівнявся з ним.

— Москалі порушили угоду, вирішили прибрати нас до рук.

— Москалі хочуть навести порядок...

— А нащо нам їхній порядок? Ребра в усіх тріщать. Наш — кращий. Ми самі обираємо собі старшину, суддів... Полковників, гетьмана.

— Ну... й вибрали.

Матвій не бачив Сидорового обличчя, але відчув, що той усміхається. Це озлило його.

— А що — гетьман. Мудрий і достойний чоловік... Дбає за людей.

— Яких людей? Тих, що в кармазинах?

— За всіх. За Україну дбає. Щоб були ми нікому не під шапку.

— І що з тої України?

— Е-е, — протягнув Матвій... — То ти так, наче з чужого стану.

— А що мені з цього стану? — повернув широке мідне обличчя Сидір.

Матвій сторопів, несамохіть потягнув на себе повід. Зірка ледь повернула голову на той його незрозумілий порух; звикла вибирати дорогу сама.

— Як то що? Це твоя земля. Рід твій...

— Немає в мене землі, немає роду... — майже закричав Сидір. — І все мені до кобилячого хвоста... Знайшов я свій рід... У Козині. Сім Козинів об'їхав. Ще тоді, кілька років тому... Пригадав, як село називалося. На цвинтарі мій рід.

— Хто ж тому виною? — невизначено мовив Матвій.

— Не знаю, хто. Ти...

— Я? — аж шарпнувся Матвій.

— Ти, Хміль твій... Усі. Побили ляхів, а тоді відступили... І ляхи вигубили село.

— Хміль бився в захист України.

— А мені яке діло. Вона мені, та Україна...

— Даруй Боже, — підняв, неначе для хреста, руку Матвій. — Вона —
ненька твоя.

— Я не знаю, хто мої батьки.

— Однаково. Виріс тут.

А сам подумав: "Що йому Україна — оце поле в грудоміхах, оці
ворони на березі... коли її немає в серці. Її не поселиш туди. Може, і я в
тому винуватий?"

А він любив цю землю. І в грудоміхах, і в ніжному зелені, і в стиглому
колосі, хоч і не знав, за що любив, любив, як люблять власних дітей,
матір, братів і сестер. Він був її часточкою, як жито, як пшениця...

— Я ненавиджу... увесь світ. І помщатимусь, — глухо мовив Сидір.

— Кому?

— Всім.

Матвій зненацька заспокоївся.

— Й розпочав з мене?

— Я завжди тебе ненавидів.

— За віщо?

— Скрізь тобі талан... І хата, й левада... І жінка крала. Купив за
гроші...

Матвій скрипнув зубами. Відчув, як загорілася права долоня, неначе у ній вже лежить руків'я шаблі, одначе стримався.

— Я гарував... і на хату, й на сіножаті... І тебе вчив, розуму.

— Таке твоє навчання: туди не доступи, туди не переступи. Віжками до крові побив...

— Лоша підрізав...

— Та нехай видохне вся твоя скотина.

— Заціп...

— Сала кришеника шкодував.

— Сам їв хліб з цибулею.

— Бо — дурний.

— Якби був дурний, то ходив би в рядні...

— Я ненавидів тебе...

— І мовчав? Тоді ти ще більший підляк. Пес нитковий. Як же ти прикидався... Видавав себе за вірного та щирого. Тепер я розумію, чого ти й біля москалів терся... Продавав...

Побачив, як хитнувся в сідлі Сидір. Вони зупинилися, Матвій збив Зірку на два кроки вбік, тримався насторожі.

— Не брідь дурного, — похмуро кинув Сидір. І очі його забігали.

— Якщо маєш хіть і мужність, діставай шаблю, — сказав Матвій.

Сидір мовчав. Він знав, що не вистоїть на шаблі проти Матвія, й шкодував, що не потяв його нишком трохи раніше. Якби знав, що Матвій бачив його якшання з москалями, то шимонув би в спину неодмінно. А тепер... Тепер потрібно чекати слушного часу.

Він бачив, як фехтував Матвій, навчаючи молодих козаків. Журавка усе робить статечно, розмірковано, до пуття, найвправнішим, найгарячішим козачкам не вдавалося нанести Матвієві жодного удару.

Сидір мовчав. Матвій зміряв його зневажливим поглядом і стиснув Зірку коліньми. Вона з місця пішла скоком. Незабаром оглянувся й не побачив Сидорової постаті — вона згинула в рудій каламуті. Додому під'їжджав по підсинених надвечір'ям снігах, правувався навпрошки, з лугу, вів у поводі коня й ледве не наштовхнувся на покинуте посеред городу опудало, аж сахнувся од нього. Вітер крутив бриля на палиці й тіпав лапами свити, бриль був старий, подертий, свита — й поготів, але могли послужити ще одне літо на віддяк горобців, він зняв бриля та свиту й поніс під пахвою до двору.

XVII

Гетьман чекав з Москви посла, який би був повноважений на укладання договору, не гіршого за Гадяцькі пакти, а натомість звідти виїхав посланий ще раніше Пушкарем з доною картою значний товариш Полтавського полку син Якова Остряниці Іван Іскра. Він був спроваджений у Полтавський полк підбурювати людей проти Виговського. Іскра їхав у козирках, оббитих медвежими шкурами, а в простих, пронизуваних вітром санях їхав його джура, підстаркуватий парубок Замримуха. Він приморозив обличчя та пообморожував вуха, на вухах висіли схожі на угорські сливи продовгуваті балябухи-водянки; Замримуха вертівся довкола Іскри, неначе залицяльник біля вередливої дівки: "ваша валечність", "ваша вельможність" раз по раз злітало з його

пошерхлих губів, вимовляв ці слова смачно, з приємністю, і вони лоскотали великі, приплюснуті до потилиці хрящуваті Іскрині вуха. "Будеш у мене генеральним суддею", — сказав Замримусі на виїзді з Москви Іскра. Там же, на виїзді, дружньо потиснув Іскру за руку вище ліктя Скуратов: "Чую — міцна рука, могла б утримати булаву", а дяк Повозов докинув: "Незабаром стрічатимеш мене в чині..." — "З вогнистими салютами", — відказав Іскра. Він справді мав міцну статуру, тільки був утомлений і злинялий, як весняний заєць: Москва тримала його до часу як напівзаложника-напівгостя, й врешті він згодився, бодай для початку.

Ще в двох, також відкритих, санях їхала варта, вона охороняла Іскру від своїх і від чужих. Іскра їхав швидко й на довгий прокорм поставив коней аж у Гадячі, туди збіглися колишні дейнеки з Веприка, Опішні, інших довколишніх містечок і сіл, і прокричали Іскру нареченим гетьманом. Зголоднівши за українськими трунками, відморожуючи з дороги остуджену душу, Іскра кружляв запіканку, котру особливо любив, і розсилав доокіл універсали козакам та посполитим на покору собі. За те обіцяв поробити всіх козаками й увільнити від чиншу; кожен, хто прицілився на високе місце, обіцяє багато, але потім дає мало або й забирає те, що дав. Колотилися пушкарівці і в Полтаві, полковником проголосили Пушкаревого сина Кирика, чварливого хлопця з розквашеними губами. Вдарили в Полтаві троїсті музики, покотилися по місту веселі брязкальця бубнів, голота веселилася, гуляла, пропивала день нинішній і день прийдешній, і посеред того шаленого кола витанцьовував сам пан полковник Кирик у жовтих чоботях. Інші, застрашливіші бубни котилися, звідки йшло московське військо на чолі з князем Ромодановським. Найперше московський бердиш упав на Миргород, на криваву учту збіглися дейнеки й обібрали місто до голого тіла, звідти військо рушило до Лубен, і хоч там на Замковій горі міцна фортеця, фундована ще Вишневецьким, але саме місто розтовчене, пошарпане, лубенчани вантажили на сани домашній скарб і втікали на Задніпров'я, в Лубнах скалили зуби злидні, взяти там було нічого, отож москалі підпалили Лубни з усіх чотирьох кінців, і вони горіли дві доби, на багато верст зчорнивши сажею білі сніги, не пощадили навіть

старовинний Мгарський монастир, розорили його дощенту, забрали ікони в срібному окладі та всі коштовності, хотіли спалити, але голоту та ратників зупинив сам Ромодановський; далі завойовницькі чоботи стоптали Чорнухи, Горошків, Пирятин, під Барвою передові загони кресонулися з Гуляницьким, не встояли проти Гуляницького, відступили до Лохвиці. Під Лохвицею князь розбив зимовий табір. Туди збиралися дейнеки, інші голоколінні люди. Незабаром прибули три нові великі партії московського війська на чолі з князями Куракіним, Пожарським та Львовим.

Другого грудня козацька голота поставила на стіл значного військового товариша Івана Безпалого і вкрила його бунчуками. Гуркіт салютових самопалів долинув до Гадяча, й Іскра розпасіювався не на жарт, зібрав усіх, які були під рукою, козаків, та рушив до Лохвиці домагатися своїх прав. "Я доведу... Я покажу їм усім... Мене сам цар нарік на уряд гетьманський. Постинаю голови і Безпалому, і Виговському..." Вельми поспішав Іскра, не вислав дозорів, і за милю від Лохвиці, біля села Пісок, де став на перепочинок, був заскочений чигиринськими козаками Івана Скоробагатька. Іскра встиг загородитися возами, чигиринці добували його від полудня до наступного ранку, столочили до чорного тирла сніг довкола табору, побили чимало іскрівців, але через вози перехопитися не могли. З того гарячого пекла вирвався на сірому румакові відчайдушний іскрівський козак Наум, — його не змогли наздогнати, — летів по полю як кібчик, що втікає від коршака, добіг до Лубен, ввірвався в намет, де тримали нічну раду всі чотири князі, й плакав, і рвав на собі одіж — просив помочі своїм товаришам; одначе Ромодановський, пам'ятаючи про Варву, вимовився нічною порою, військо вислав аж на світанку, й воно знайшло під Пісками самі сполосовані шаблями трупи та розорений табірець. Іскра лежав біля перекинутого воза, проткнутий ратищем. "Погасла іскра, що ладналася зблиснути", — сказав, не злізаючи з коня, гостроокий, з напущеною на чоло чорнявою чуприною козак, і той дотеп пішов гуляти по Україні. Одначе та іскра згасла, але від Лохвиці, з Полтави летіли інші іскри, котрі або підпалювали людські серця, або лишали там чорні діри. Безпалий, Ромодановський розсилали по Україні перелисти, в яких писали, що

Виговський одурих царя й завдає українців у польське шляхетське ярмо, а цар потверджує козакам їхні давнини, всі люди в сьогобічній і тогобічній Україні будуть вільними. Гроші, які збирають по пактах Хмельницького і Виговський бере їх собі, цар велить роздавати простим людям, й закликали не коритися гетьманові, повставати проти нього та йти в князівський табір під Лохвицю.

Матвій відпочивав душею: вона слалася по озимині, котра, рутвяно-зелена, міцна (роздовбував сніг), спала під товстою білою ковдрою, гойдалася разом з дітками на гойдалці, прив'язаній ним самим до сволюка, качалася по золотих овечих врунах, пересипала збіжжя в коморі. Вмерла колишня щемлива заніженість, з якою дивився на Федору, трохи притерся душею, впевнив себе, що про все забув. Звичайно, не забув... Іноді повівав вітрець споминів, як повіває над пригаслим жаром, звівав попіл, і займалася образа: що він лихого зробив їм? І Федорі, й Сидору? Така відплата за добро! Втішався: у світі мало хто віддає добром за добро, борги ятять душу заздрістю та злістю. Він міг відплатити: якось під Гадячем знайомий козак пропонував піти на ніч до веселих молодих удовиць (їх тепер дуже багато, чоловіки вилягли на війні), не пішов. Згадав і полеглих, згадав дітей... Не схильна до того його душа.

Та й охолов жар серця, він ніколи не був надто палким, бо й знав лише одне кохання, так уже розпорядилася доля, а від неї не втечеш. Почував обов'язок перед долею, перед родиною, таки знав, що він їй корінь і верховіття, на ньому вся відвічальність за добробут, за спокій. Федора могла спалахнути, наговорити бозна-чого, він собі не попускав. Не дозволяв спалаху, крику, навіть великих грубощів, такий був триб його душі, таким зробило життя, в якому не проривався кудись далеко, не важився на велике, а завше примірявся до середини. Бо ж знав, що не має в душі Супрунового гарту, не здатен вибігти попереду всіх, безоглядно кинутись на ворожу лаву або податися за чимось примарним, але й не плівся у хвості, ніколи не зрадив товаришів і не обдурих нікого. Одружившись, не знав, як будувати сімейний затишок, його принесла з собою Федора, і він йому сподобався, але на Матвієві трималося щось

більше — увесь стрій їхнього життя, нині й на будучину, він вже тепер думав про майбутнє дітей. Шкодував, що Федора не стала йому рідною душею, може, й він у чомусь винуватий, може, не зумів прихилити її на свої отави, але ж вони в нього не шовкові, він — звичайний собі чоловік, хлібороб, яких на їхній землі багато. Руки липли до чепіг, а не до шаблі, і звитяжцем себе не мав. Але знав і те, що чіпкий і витривалий, на чуже не зазіхає, але боронитиме своє до загибелі. Якщо трапиться нагода — допоможе ближньому (в міру, звичайно), не вкоїть гріха не стільки через страх перед Богом, скільки через те, що ганьбитиме себе сам, навертав себе на прощення чужих гріхів, хоч своїх множити не волів. До всього того не знав великих ніжностей і не вмів по-справжньому приголубити жінку, дітей (коня, вівцю вмів), ніколи ні перед ким не вивертав себе до печінки, намагався дивитися на світ очима чесними, правдивими, поважати добро й відчиняти для нього серце. Колись він був значно довірливіший, однак багато разів опікався на гарячому й тепер остерігався обманів. Від батька, від роду — рисочка суворості, витривалості, вона прийшла сама по собі, бо з того далекого життя, зі своєї юності пам'ятав не вельми багато.

Життя котило його по колючих стернях, і те, що не поколов, не подірявив на них душу, важило дуже багато. Адже не озлобився, не озвірчився, не озахланівся, не спаскудився, не спився. З роками бачив: усім чогось не вистачало — тому високого уряду, тому ще пари волів, тому кількох упругів... а тому синьої болячки. Ну, хапонував би більше, звичайно ж, неправдою, а як жив би?

Проте останні рік-півтора мовби щось надломив в ньому. Все було, як і колись, і все-таки щось змінилося. По-перше, почав багато думати. Ось і нині думки обклали його, неначе лиси зайця. Його вже майже не змагали ніякі бажання, не зустрічав з радістю настання дня, навіть почав думати, навіщо той день взагалі. Ну що він може принести йому? Ховався в роботу, вона одна стала смыслом його життя. Працював, як лут, перевіряв та перемиряв у коморі збіжжя, поколов клинцями купу корчів біля хліва, перекидав обору й ще зробив гібіль всілякої іншої роботи.

Але сьогодні — зимового Миколи, храмове свято, сходяв до церкви, поставив свічку святому угоднику, дав по півшага старцям на паперті, погомонів з козаками й вернувся додому. Після сніданку довго розмовляв з прочанином Самійлом. То теж свято для Матвія, раз на рік божий чоловік приходить до нього, Горпина змиває йому лугом голову та мие ноги, перевдягає у все чисте, кладе на чисту постіль, виставляє наїдки та напої, але їсть тільки варений горох, сухенькі грушки та пшоняну кашу. Матвієві, коли погомонить з Самійлом, ніби щось освітлюється в душі, ніби там відчиняється віконечко і в нього падає золотий промінчик; прочанин Самійло — близько до Бога, золота брама вже відчинена для нього. Він приносить часточку животворного дерева, святу воду з Афону, п'ять разів торкався постоломи Святої Гори, бачив креш із чаші Христової, вклонявся мощам святих Марії Магдалини та Афанасія, світив свічку біля печери святого Антонія. Виявляється, і там є наші люди, собори і монастирі, в самому серці бусурманському бережуть віру Христову й моляться за Україну.

— Туркська віра поганська, — розповідає прочанин, — але лядська також недобра, бо то — єзуїти, вони спотворюють слово Христове і на інші народи налягають, землі їхні загарбують, а людей православних завдають у неволю...

Матвій слухає, і роїться в його голові думка про те, що й деякі православні також ідуть з мечем на братів во Христі, ті ж таки московити, але виповісти її не одважується.

Святий старець висохлий, білий, як лунь, і очі в нього вицвілі, безколірні, але свого останнього аркуша списувати не поспішає, зі світом сув'язі не обірвав, знає про нього багато: що діється в нас і в інших царствах — у поляків, у Семигороді і навіть у далеких шведів та французів. Накинув він на плечі свиту, вийшов з Матвієм у двір і довго милувався синіми снігами, зозулястим півнем на тину та сивим жеребцем у загорожі.

— Ти живеш, поки світ милий твоєму серцю, — сказав, і Матвій задумався, й навіть трохи спантеличився, бо таки не знав, чи милий йому цей світ, і дивувався старому, в якого немає нічого за душею, нічого, окрім могили попереду, а він бере в душу кожную цятку, кожен подих вітерцю. — Гарний світ і сотворений нам на втіху, тільки треба вміти брати його в душу. В кожную годину, в кожен час, у кожную мить. В радості й горі, при здоров'ї і в хворобі, в молодості і на схилі віку. Старий і немощний, вийди під зорі, сядь і дивися... Погано бачать очі — слухай. І чуєш кепсько — лови шелест вітру, вдихай запахи, думай... Пам'ятай, що живеш во славу Господню і на втіху собі. Не души себе чорними думками, не вбивай клопотами — знаходь світлину навіть у царстві тьми.

"Це правда, — думав Матвій. — Тільки як його відкараскатися від думок, які літають і жалять розшалілими осами".

Ледь помітним протоптом у снігу спустився до хати свого підсусідка Трохима В'юна. Ніс півкопи грошей — у В'юнів померла дитина. Пристояв біля нової хати — власне, ще й не хати, поставлено ощеп, крокви накрито соломою. Стін ще немає, і накрив соломою дах В'юн з його наполягання. А дерево лежить на купі, шашіль його точить. В'юн — все нехай та нехай... Ледачкуватий чоловік. То за лисицею ганяється з Матвієвим псом, то в шинку пропадає. (Чого дурний, бо бідний, чого бідний, бо дурний.) За літо та осінь міг впорати всю хату, по одній пласі закладати стіни... Він же ледве зіп'явся на ощеп та дах.

Ще з сіней почув Дуньчине голосіння: "Донечко моя рідна, донечко кохана, звідки ж тепер тебе виглядати?..."

Струснуло всього, згадав власних дітей...

Матвій прочинив хатні двері. На столі стояла маленька труна, Дунька та Трохим вдягали кожухи. Обоє маленькі, Дунька трохи вища від чоловіка, в Трохима обличчя заросло бородою до самих очей, з тієї куделі

поблискували круглі, схожі на собачі, очі. На полу комашилася купа дітей.

— Куди це ви? — запитав В'юнів Матвій, бо Трохим вже взявся за шапку.

— Таж до Скорин, — на хвилю переставши схлипувати, сказала Дунька. — У гості.

— В гості! — сторопів Матвій і поглянув на маленьку труну на столі.

— Храм же ниньки... — В'юниха підперезала хусткою сіру свиту. — Вони в нас гостювали, пили-їли, чого маємо упускати?

Матвій нічого не сказав, мовчки вийшов з хати.

По обіді читав з святим чоловіком Євангеліє, по тому вирішив пройтися по селу, заразом навідатися до корчми, корчмар Шмойло тримає також крамничку-рундучок, продає в ній тараню, тверді, як камінь, пряники, цукерки та бублики; ті твердючі пряники дуже любили діти.

У корчмі — задушливо, гамірно, чоловіки сиділи двома гуртами з кінців довгого брудного столу. У ліву руку — хутірські, багаті козаки, в праву — сільські, здебільшого новосельці. В тому гурті Матвій помітив В'юна, либонь, вже похрамував і поховав дитину, був добряче напідпитку, вимахував руками. Матвій присів збоку, замовив кухоль пива. Патрав тараню, яку Шмойло приніс до пива, розбирав її акуратно, вміло — обчистив шкіру з лускою, відломив спинку, вийняв ікру... Солоні ікра з пивом — залася.

У гурті, де сидів В'юн, розповідали про пограбування церкви в Градиську, взяли срібло та шкатулку з грішми.

— Дожилися небораки, вже церкви грабують, — сказав вислоплечий, з круглою і великою, як казан, головою коваль Каленик Луплений.

— Бо лад втерляли, — вихопився В'юн. — Пушкар хотів навести — не дали.

— Наводить на тому світі, — хтось з другого гурту.

— Москаль он пише, що без царя не наведемо.

— Кому пише? — поцікавився Луплений.

— Всім. Під церквою цидулу читали. Цар гроші всім прислав, а старшина з гетьманом забирала.

— Брехня, — ліниво заперечив Луплений. — Старшина, звісно, свого не упустить, але москалі самі голі. Гомонів я з прочанами їхніми...

— Все одно самі, без москалів, не проживемо. Так там і написано...

— Чого ж це, Трохиме, ми без них не можемо прожити? — тамуючи роздратування, запитав Матвій.

— Так. Бо не проживемо.

— Шведи — можуть прожити, семигородці — можуть, а ми — ні?

— Так...

— Бо ми — українці? Малоросами нас почали москалі взивати. — Матвій відчув, як йому з дна душі підвелось щось тверде, горде, як його й самого мовби щось піднесло вгору, й підказало неznані раніше слова: — Себто, ми — ніщо, сміття, гідь?...

В обох гуртах заворушилися, почулися слова незгоди, обурення. Матвій підвівся.

— Чого нарікаєте? А як же інакше? Якщо ми такі, що самі собі не можемо дати ладу... Не вміємо себе поважати. Уміємо тільки працювати.

— І то не всі, — коваль похмуро подивився на В'юна, який поривався заперечити й боявся. Боявся свого державця, боявся козаків, бо не міг розібрати, кого вони підтримують: його чи Матвія. Либонь, були серед них і такі, й такі.

— Самі себе упосліджуємо, самі себе ставимо в ніщо... А якщо ставимо, то хто ми є?

— Турків, татар побивали — і ніщо! — обурився старий козак Йосип Пляшечка й помацав лівою рукою синій шрам на підборідді — правої руки в нього не було. — Ляха громили...

— А тепер знову під нього стелемося, — швиденько втулив В'юн.

— Не стелемося ми під нього. Пакта уклали... Будемо князівством осібним...

— А король — над нами? — Каленик Луплений.

— Над нами й не над нами...

Засперечалися. Одні казали так, другі — інак. Матвій намагався пояснити, але його погано слухали, та й йому самому бракувало вагомих доводів.

— Ти не думай, що такий розумний, — п'яно проварнякав В'юн. — Ти — того... Кінчається.

Матвій стояв вражений. Не знав, що відповісти.

— Краще хату збудуй, — сказав.

— Он у грамоті царській...

— Де читав ту грамоту? Де вона?

В'юн зам'явся, закліпав об'їденими якоюсь хворобою повіками.

— Я не читав... Казали...

— Казали-мазали...

Хряпнув дверима.

По дорозі додому Матвій міркував, що й гетьман і старшина погано розтовкмачили людьми ті Гадяцькі пакти, пунктів багато, вони вельми складні, деякі зовсім незрозумілі. А москаль бриє прямо: даватиму гроші, всі люди будуть козаками, не буде панщини. Брехня очевидна, але яка солодка...

Увечері вдома гомоніли про те ж саме з Самійлом та циганом Яковом, який обшивав кожухами Журавку з родиною. Яків зиму шиє кожухи, а влітку запрягає в кибитку коня і мандрує по білому світі.

— Понад усе — воля. І мандрую я там, де на цей час немає війни й найкраще живеться. То в Україні, то в Польщі, то в Молдавії, то у Волощині, добивався й до Семигорода й аж під Відень. — Циган лежить під піччю (вподобує те місце), де розіслав куль соломи, і його червона пика з котячими вусами та чорною бородою блищить від задоволення: поїв борщу, пиріжків з квасолею та сиром, випив чарку — що циганові ще треба?

Самійло сидить на лежанці в білих полотняних споднях та білій сорочці, на плечі накинув свиту, теж білу...

Обоє вони, наче перелітні птахи. Розповідають про далекі краї, про солодкі виногради та всілякі дива, вихваляються всім тим, неначе своїм, Матвієві й цікаво слухати, й чомусь гнітить серце досада, й думає він, що немає нічого в світі кращого за дospelі над Синичкою яблука-антонівки та черешні, за українські гаї та широкі луки. І не ваблять його високі гори, на яких стоять химерні фортеці, кам'янисті долини, в яких течуть бистрі ріки та ростуть дерева з дивними квітами і плодами. Нехай всі їхні добра тим, хто в тих долинах живе. У нас долини не гірші, трави в них м'які та лагідні, ріки чисті й сади рясні та щедрі. Можна б жити... Можна б перетворити все те в рай. Якби... Якби не тягли врізнобіч. Якби плекали цю землю. Якби хижі сусіди не стригли на наше багатство жадібними очима.

За вікнами гула хуга. З білої каламуті виглядав тільки хрест на церкві Різдва Богородиці, здавалося, він пливе у повітрі. Сніг налипав на шибки, осідав з того боку на підвіконні невеликими, схожими на труни заметиками, а то тарабанив крупю. Гетьман поглянув на вікно: високе, вузьке, гостре зверху, кілька шибок кольорові, вікно — лядське, й годинник на карнизі кахлевої печі теж лядський: двоє шляхтичів посхилялися на гармату, з жерла якої щогодини вилітає бемкання, схоже на постріл. І стрій думок у цей час у гетьмана лядський. Чомусь згадався єзуїтський колегіум, у якому навчався півтора року. Там його хотіли повернути в католики. Він опирався... З нього насміхалися, над ним збиткувалися... Либонь, саме тоді по-справжньому прийняв у серце православ'я. Але спокуси й загрози були великі... Батько забрав його з колегіуму. Його батько Остап — простий, вдачі лагідної, однак у вірі стійкий. Врівноваженість, спокій у Івана Остаповича — від батька. І впертість та напорапливість. Він знав, що сягне високих щаблів. Брався вгору непоспішливо, уперто, спокійно. Міг би рвонутися... й шелехнутися вниз. Чимало людей на світі вагаються на щось значне, беруться за одне, залишають його, хапаються за інше. Й так півжиття. Стратять силу, впевненість. Стають дратівливими, злими, а з тим-то й взагалі далеко не

зайдеш. Траплялися миті і у Виговського, коли його мовби щось підносило вгору, піддрочувало рвонутися, але він не довіряв їм. І долав урвища... У житті і у власній душі. Хвилини розчулення, зневіри. Розчулитися міг. Але його розум був дужчий, аніж душа. Іноді і його водило в боки. Кілька разів зманювали на свій бік поляки. Московити підкочувалися також, ще за Хмеля. І тим і тим відповідав ласкаво й стримано. Не хотів мати ворогів, та й... про всяк випадок... Сливце згодиться на крайню скруту. Гетьману доповідав, але щось залишав для себе. Воно не вело до зради, а слугувало для особистої безпеки... Не зрадив Бога єдиного в трійці сущого, гетьмана і народ свій. Тоді, коли продирався через нетрища життя, чимало славетних українських родів поміняли Бога, стали відступниками від православ'я. Чи не найбільшої кривди завдали Православній Церкві нащадки славетного Костянтина Острозького та його сина Олександра, котрі поміняли відправу в церкві на лядську в костелі та заходилися з неймовірною запопадливістю викорінювати "схизму", особливо прославилася на цьому терені онука Костянтина Анна-Алоїза, спадкоємниця всіх багатств старого князя, котрі перевела на костели та кляштори. Либонь, ніякий Бог не любить, коли ним нехтують і мають його за нізащо, він тяжко покарав усіх нащадків Костянтина, прибравши їх з сього світу, остання, Анна-Алоїза, щодуху втікала з обснованого єзуїтською павутиною родового гнізда, підпаленого зо всіх боків козаками Кривоноса, й потім тулялася по чужих кутках у Варшаві та Кракові.

"І чому воно так виходить, — думав Виговський, — що маєтні, родовиті люди стають відступниками набагато частіше, ніж прості? Чому ті, в кого нічого немає, так міцно тримаються за віру? А може, саме через те, що більше нічого не мають?"

...Зорка помітив, що гетьман не слухає, й перестав читати. Старий секретар Хмельницького простецький з вигляду й, може, не надто розумний, але чутливий, як мисливський пес. Виговський тримає його, як часточку Хмельниччини, вона його в чомусь утверджує й збирає на силі, хоч радиться з ним рідко коли. Хіба що за отаких випадків, коли не потрібні зайві вуха та очі — Зорці Виговський довіряє доконечно, та й як

не довіряти? Той вже скінчив майже всі порахунки зі світом, ні на що не сподівається і нічого не допинається. Нишком пише свій даріуш, над чим за його спиною насміхаються молоді розгуляні канцеляристи, любить смачні страви, солодкі узвари, любить затишок і тепло, він і зараз, притулившись спиною до добре нагрітих кахель, наледве зборює сон, на його ліве присліпувате око наповзає повіко, й він тре око кулаком. Наледве зборює — а от помітив, що гетьман не слухає. Виговський подосадував: таке з ним трапляється дедалі частіше, часом навіть у найневідповіднішу хвилю... Одначе зараз особливої пильності не потрібно: це не перший московський перелист, все, що там написано, а писано в Полтавський полк, знає й так. Проте хитнув головою:

— Читай.

— "І вам би нашого, царської величності, Запорозького війська полковнику й осавулам, і сотникам, і козакам, а також війтам, бурмістрам, райцям, лавникам і всьому загалу та черні показати нині свою службу й доброхіття до нас, великого государя, пам'ятаючи Бога й православну християнську віру, і свою кріпку обіцянку перед Євангелієм, і нашу государську до себе милість і ударування, і відстати від зрадника нашої царської пресвітлої величності та кривоприсяжця й розорителя християнської віри Івана Виговського. Ви можете погоджувати ваші государські справи з нашими, царської величності, боярами та воєводами й обрати собі всім Запорозьким військом одноголосно іншого гетьмана, якого вподобаете поміж себе, і будьте під нашою, царської величності, високою рукою у вічному підданстві за своєю обіцянкою, як і колись, і не схиляйтесь ні на які зваби, а, зійшовшись із нашими боярами і воєводами, станьте й почніть боротьбу за святі Божі церкви й за православну християнську віру проти нашого, царської величності, і вашого, усіх православних, зрадника й кривоприсяжця Івана Виговського... А ми, великий государ, наша царська величність, почнемо вас ударовувати й тримати під нашою кріпкою високою рукою в нашому государському милостивому утриманні за вашими правами й вольностями, і будьте в тому всьому надійні без жодного сумніву..." — монотонно, не вкладаючи ніяких своїх почуттів, читав Зорка.

Гетьман далі знову не слухав. Лист був довгий, у ньому кілька разів повторювалося, що цар обдаровуватиме весь український люд і залишить йому права та вольності, й особливо натискалося на православ'я, за яке цар стоїть горою. Мовбито він, гетьман, зрікся чи зрікається віри Христової, православної, мовбито цар, а не Виговський, витримав усі спокуси та приневолі католицизму та уніатства, добре йому звіди, з Москви, белемкати, спробував би захистити святу віру власною шаблею та власною кров'ю.

Гетьман давно знехтував у думці листами царя та воєвод, які розсилали їх по Україні, але щепою в серці стримів лист запорожців до нього. Славетне Запорозжя, без якого важко зажити в народі підтримки, славетне Запорозжя, яке також не раз хилилося в той чи інший бік, зварйоване принуками, славолюбцями і срібллюбцями, воно не хотіло примиритися з погромом Пушкаря та Барабаша й тепер ставило рогатки на путі гетьмана. "Чуло наше серце, яке живе в клітці пристрасної нашої плоті, що ваша милість не виконає свого зобов'язання, учиненого в листі вашому до нас після смерті пам'ятного гетьмана нашого Богдана Хмельницького і після вашого вибрання у наші гетьмани..." — так розпочинався лист запорожців, підписаний кошовим Павлом Гомоном. І гетьман у думці змагався з ним й зо всім товариством низовим: "А ви своє зобов'язання виконали? Ви заступили поле од чужинців? Чим кращі москалі від схизматиків-поляків? Нічим. Ви просто не прочитали Гадяцькі пункти і пакти. Ви хочете, щоб я заразом був вашим гетьманом і вашим служкою. Але тоді не буде ніякого ладу..."

Зорка скінчив читати, широко позіхнув і раптом сказав:

— Зуби ріжуться.

Всі, хто сидів у світлиці, подивовано витріщилися на нього.

— У внука зуби ріжуться, всю ніч ревів, не дав виспатися, — пояснив Зорка, і всі засміялися. На лаві сиділи Гуляницький, Богун, Петро Дорошенко, у фотелях з високими спинками Немирич та Тетеря.

Гетьман не велів читати запорозького листа, але сказав:

— Долягає мене, що низовики з Безпалим єднаються.

— Ще не з'єдналися, але з'єднуються, — мовив Тетеря. — Чималенька партія з отаманом Силкою виправилася на Зіньків.

— Хто такий Силка? — підхопився на ноги гетьман. Пройшов по світлиці, щільніше зачинив двері до молільної кімнати, зупинився перед Тетерею. Той дивився незворушно, покірний з вигляду, хижий і хитрий, неначе звір: густий заріст брів, тіні під очима, від чого очі мовби в глибоких криницях, відвислі вниз вуса. Славолюбний, нетерплячий, однак знає, що рано йому ще змагатися за булаву, козаки керманичем його не визнають. Через те й вірний, через те й годить.

— Силка — отаман курінний... А січовики — зо всіх куренів.

— Звідки все знаєш?

— То вже мій клопіт, — багатозначно мовив Тетеря.

— Всіх нас, — заперечив Гуляницький.

Цей — вірний гетьману щиро, бо ненавидить москалів й на найвищий уряд не важиться. Купідон літає за ним невідступно, разить стрілами жіночі серця; гарний з себе Гуляницький, хоч малюй з нього ікону, чи то хтось, а може, й сам Вседержитель і намалював його — вуса двома легкими мазками, довге обличчя, довгий ніс, чорна, як смола, кучерява борода й очі проникливі, наче в самого Ісуса. Не диво, що жінки німіють під його поглядом. Дивовижної вроди козак. Ще й має мужнє... і трохи

жорстоке серце. Жупан на ньому червоний, перським поясом підперезаний, чоботи шиті німецьким ладом... Але чи не ще гарніший і молодший полковник прилуцький Петро Дорошенко. Також борідка, чорна й кучерява, високе чоло, розлетисті брови, крупний ніс, великі губи, кремін'я у погляді. Валечний козак! Не обділила доля вродою й Богуна. Але надто багато злигоднів випало на його вік, надто багато битв перейшов, і кожна осідала рисочкою на обличчі. Чоло, щоки — неначе посічені маленькими шабельками, й цілі віяла зморщок у кутиках завжди міцно стиснутого рота. Останній, Юрій Немирич, неначе припутень серед соколів, обличчя тонке, в білій хмарці кучерявого волосся, очі іскрять розумом і переконаністю пекельною, статурою тендітний, руки білі, пальці худі й довгі, але шаблю тримають міцно.

Гетьман обвів усіх поглядом. Щедро сійнула Божа рука, стільки валечних мужів одразу, якщо стоятимуть купно, якщо не відречуться один від одного й від нього, то й чорт їм не брат. Але ж... Вже сьогодні — той у луг, той у плуг... Немає єдності, кожен свою думку пряде.

Першим забрав слово Немирич:

— Треба не допустити цього Силку до Зінькова.

— Він уже досі в Зінькові, — сказав Тетеря.

— Отже, через три дні буде в Лохвиці, — скрушно констатував Немирич.

— Січовики — люди не поспішливі. Чого б їм не погуляти зо два тижні в Зінькові, — розважливо мовив Гуляницький.

— Поки все не вип'ють, з Зінькова не підуть, — погодився й Тетеря.

— Тоді потрібно поспішати, зібрати військо, — знову вихопився Немирич.

Гуляницький пошкріб пальцем за правим вухом, зітхнув:

— Як ти його збереш? Зима люта... Ниньки легше сперти на піч бугая, ніж зсадити звідти козака. Лежить він у просі...

— Колупає в носі, — Немирич.

Всі стримано засміялися.

Гетьман крокував по світлиці.

— І все ж зволікати не можна. Ти, — до Немирича, — збирай зтяжні сотні. А ви, — до Гуляницького, Тетері та Дорошенка, — їдьте в свої полки й скликайте козаків. Швидко й без галасу.

— Галаси будуть, — сказав Гуляницький. Таку вже має вдачу — зробити, але спочатку заперечить.

Здавалося, погомоніли про все, можна розходитись, але гетьман знаку не подавав. Пощипував вуса, щось думав. Виважував. Обвів усіх довгим поглядом, у чоловічках очей мерехтіло неясне світло:

— Мисліте: не для себе се все... Я міг би від'їхати кудись і прожити життя безтурботно. Хочу порятувати Україну. Гірко нещасну. Вона ні на кого не зазіхала, кривди приносять тільки їй. Зрадити її, служити їй у напівсерця — найбільша підлість... Ми тут всі свої. Якщо бачите, що хтось захистить і поведе краще, перспективою свого розуму бачить далі... Я від'їду.

— Тебе військо обрало... Немає кращого... Твій розум, твоя мудрість... — запевняв Тетеря, світив до гетьмана чорнющими очима.

"Цей нещирий, — відмітив Виговський. — Але дивну має силу. Навіть його лукаве слово. Не віриш — і хочеться вірити".

Богун прийняв з колін великі, більше схожі на ратайські, ніж на лицарські, руки з жовтим прокуром великого і вказівного пальців, поміж якими завжди тримав люльку, підвівся:

— Ні до чого ця балачка, гетьмане. Сповняй Божу волю.

Гетьману стало трохи ніяково.

...А потім гетьман сидів у світлиці сам — погаслий, втомлений, байдужий. Зайшла дружина, щось запитала — він не почув, увійшов маршалок двору, постояв, подивився на гетьмана й теж вийшов мовчки. Виговський сидів, доки не догоріла свіча.

...У Неділю блудного сина, на Три святителі гетьман вивів козацьке військо з Чигирина. Позаду йшли затяжні полки з Немиричем. Біля Миргорода розділилися за наперед укладеним планом: Виговський лишився під стінами міста, а Немирич повів затяжців під Лохвицю. Назустріч Немиричу вийшло московське військо з князями Пожарським, Львовим і Куракіним, а також вивів своїх дейнеків Безпалий; кволого ранку, у відлигу, коли туман з'їдає сніг, обидві лави зішлись на орному полі, московити і Безпалий невдало розташували своє військо, і Немиричу вдалося сильно наперти з лівого боку, зламати стрілецьку кінноту, котра побігла й натрутила та потоптала власну піхоту, після чого московське військо і Безпалий відступили в Лохвицю й зачинилися там. Виговський Миргород не приступав, умовляв обложених прихилитися до нього. За ворота вийшов протопоп Пилип, і розмовляли вони з гетьманом дві дзигареві години. Непомірну силу має зброя, але іноді слово має силу ще більшу! Коли дикі кочові племена темною галиччю оточили Рим і Атілла зажадав ключі від брами, до нього вийшов босоніж Папа Лев Перший і розмовляв з Атіллою від ранку до полудня, після чого гуннський вождь наказав своїм воякам відступити від Вічного міста. Тут же було навпаки.

Порозмовлявши з Виговським, його превелебіє вернувся в місто і вмовив миргородців відчинити ворота. Московських ратників, які були в місті, козаки відпустили.

Так само повіддавали ключі від воріт козаки та міщани ще кількох міст, котрі були піддалися Безпалому та московитам. На третій день Великого посту Виговський ударив на Зіньків, але скурати запорожців не зміг. Потримавши місто в облозі, лишивши на заставі Скоробагатька — не допускати запорожців із Зінькова до Лохвиці, — гетьман вернувся в Чигирин. Вода вже підмивала кригу, заледве встигли до льодоходу перейти на ту сторону.

Матвій нашилив на вила оберемок сіна, підняв його і погойдав — щоб не розтрушувалося по дорозі (треба б принести рептухом, та довго натоптувати), як зненацька позаду зашелестів прикладок соломи й щось гупнуло. Матвій звинувся, наче вражений стрілою, миттю обернувся й заанімів: з шапки оббирав соломучу Супрун. Сто думок, сто птиць — білих і чорних — злетіли враз: "Брат, живий. Чого він тут і отак зненацька, отже, ховається? З чим прийшов?". А той стояв, усміхався задиристо, неначе вчора розлучилися, неначе заглянув на хвилину в гостину.

— Я... міг вильми проштрикнути, — все ще не володіючи собою, сказав Матвій.

— Добре стрічаєш... — прискалив око Супрун і став схожий на розбійного півня.

— Добре прибуваєш... Наче блудяга.

— Інакше не можу.

Досада пойняла Матвія.

— Можеш. Покайся... Простять. Мене простили.

— Покаяйтесь? За віщо? Нехай каються ті, що грішили.

Не гоже розпочалася стріча. Матвій замовк. Супрун чекав накібчено. Схудлий, зчорнілий й одначе запеклий, ворохобний. Так і не перегорів, не відлиг, не розвіявся той давній порох.

— Ти давно тут сидиш?

— З ночі.

— Чого не попросився... не постукав у хату?

— Не хотів полахати. А тепер ось... Замерз і їсти хочеться.

— Зачекай тут.

Одначе спершу одніс сіно й завдав коням за драбини. Навмисне голосно озивався до коней, щоб чули, якщо хтось є поблизу, що господар спокійно порається: "Приймись. Праву... Ну, ти, граєш!..."

Зайшов до хати. Федора вже повклала дітей, але вони ще не спали. Покликав її в сіни:

— Забирай до кімнати Горпину і вкладайтеся. Федора здивовано втупила в нього погляд.

— Супрун прийшов!

Дунав, що Федора скипить, голоситиме, проклинатиме, і вже наперед жорстко озвірчився, але вона тільки мигнула повіками й сказала:

— Уряд твій забрав, прийшов по живіт.

Матвій промовчав: було схоже на правду. "Порятуєш його, згинеш сам..." І — навпаки.

— Завісь вікна.

Приречено пішов до клуні. Сніг вже обтавав, під яблунями — чорні та білі плями.

"І к ранку наляже мороз", — подумав.

Пригощав брата сам — гороховою затіркою (ще не вичахла), пирогами з квасолею, квашеною капустою та огірками — піст. У піст гріх пити чарку, але бачив, як Супрун бігає по суднику поглядом, приніс заткнуту сіном пляшку. Супрун випив горілку жадібно, Матвій лише надпив з чарки. Мовчав. Ні про що не розпитував, бо й боявся розпитувати: не з добром явився Супрун, звідкілясь він іде, хтось його кудись послав. У кого він — у Безпалого, в Ромодановського, у запорожців? Щось вивідує, щось доправляє? Куди не потикався думкою, скрізь наштовхувався на гострий шпичак. Й не хотілося, не випадало йому сваритися з Супруном. Мовчанка була важка, липка, неприємна. А Супрун смачно хрумкотів огірками, пучками брав капусту. По його худому кібцюватому обличчі проковзувала насмішкувата, задьориста посмішка: "Боїшся? А я не боюся нічого". Супрунова тінь на стіні була схожа на розтріпаного кібця.

Й чомусь згадалося, як пасли з Супруном у нічному воли; вони вже напашені, ремигають неподалік у видолинку, а брати варять у казанку куліш, котрий булькає, плюється, червоні відсвіти грають на лицах, і здається, що вони на весь світ удвох, — за кілька кроків темрява стіною, і там притаїлося щось хиже, обоє бравують, поглядають на старий самопал, який вистрелить від ґнота або від жарини (а може, й не вистрелить), і надію мають тільки один на одного, й обом страшно й водночас добре. Як то добре в цьому широкому, накритому темною повстю ночі світі!

— А пам'ятаєш?...

Спогадували пастівник, річку, дитячі ігрища та кабеші, згадали, як, нікому не сказавши, пішли в Полтаву й по дорозі назад заблудилися, ночували вдвох у копах, й щось ходило вночі по стерні, й шамотіло в полукіпку...

Супрун відхилив крайок ліжника, яким було завішене вікно.

— У таку ніч розраховуються з ворогами.

Матвій промовчав.

— Час поррахунків надходить, — не вгамовувався молодший Журавка.
— Думали, залили крівцею вогонь, а він горить. Погасла Іскра, є Безпалий.

Матвій дратувався.

— Безпалий, безносий... Всі кличуть — за мною. На смерть за мої добра, по мою славу. Якби менше кликали, а орали поле... Всі хочуть возвеличитись... — І вже мовби про себе: — Йди, куди тобі призначено. Не колотися... Так ні. Рвуть на шматки єдине тіло, кожен тягне на своє, — скрушно вів Матвій.

— А що, один має володіти всім? Отакий плюгавий...

— Неправда. Чесний і правдивий...

— На собі спізнав?

— Так... Інший би... слушно скарав на горло. А він... Повинився б ти, — сказав безнадійно.

— Кому? Отому ляшку? Скоро він проситиметься, та ніхто його не помилує. Військо московське стоїть... І нове йде...

Матвій стенився душею. "Он воно що... Он які вісті несе комусь Супрун. Треба сказати гетьману". Й інша думка: "Запитають, звідки дознав..." Знову хитавиця — сказати, не сказати...

— Гроші москалі плататимуть, від чиншу увільнять? — мовив насмішкувато.

— Платитимуть.

— Канчуками по плечах. Дурне поспільство вірить у ті листи облесні, репетує і нікого не слухає. Де таке бачено: кожен городовий отаман — сам по собі, кожен бурмістр править, як хоче, вищого не слухає.

— І всяк гребе під себе, — підтримав Супрун.

— Суди — продажні, перевелися ні на що. І все то через під'юджування чужинські, через ворохобство отаманців наших...

— Риба гниє від голови...

— Буває, і з хвоста... Нехтують добрістю гетьмановою й не відають, що чинять і що їх чекає. Шарпають тіло єдине.

Матвій довго не наливав, і Супрун налив сам.

— Щож... Давай вип'ємо... Нарізно... Кожен за свою Україну. — Очі в Супруна жорстокі, на денцях — холодний жар.

— Вона єдина.

— Либонь, ні.

— Вас купляють...

— А ви вже куплені...

Ніч розносила їх по краях безмежного поля. Матвій терпко, до болю відчував це й сказав уголос:

— У нас ніби дві правди. Й неначе стоїмо на одному полі, й плуг поміж нами пройшов.

— А що, може, й справді доведеться стати на одному полі... — Тверді Супрунові губи склалися в тугу складку, а в очах — пороховий дим.

— Не доведи Боже!

— А станеться, що робитимеш?

— Не кажи такого, — майже крикнув Матвій і оглянувся на двері до кімнати. — Вже й так... — Рвонув комір сорочки. — Душно... І темно... Не знаю, чого ти...

— Іншої дороги в мене немає.

Аби не починати сварку спочатку, аби справді не опинитися груди в груди на тому полі, на яке натякав Супрун, Матвій одним махом допив чарку й підвівся. Був суворий, рішучий — все-таки — старший брат:

— Лягай спати. Лізь на піч, вигрівайся.

Аж тепер на обличчі Супруна появилася тривога:

— Жінка, і ця, жінчина...

— Жінка і Горпина не скажуть нікому... Діти...

А сам думав: "На чий погібіль прийшов Супрун? Може, було б не впускати? Не впускати... — рідного брата? Але ж впустив лихо. Собі і всьому, чому служить".

— Збуди вдосвіта. Пересиджу в клуні. Мені — кілька днів.

Матвій лежав на самому дні ночі, заклавши руки під голову, намагався впорядкувати думки, але це йому не вдавалося. В глибині ночі й гадки важкі, чорні, й щось тисло на голову, і розпач хапав за горло. Що ж воно буде далі? Чому так сталося? Одна мати народила їх із Супруном, до однієї ікони молилися, з однієї криниці пили воду, одні пісні співала їм мати, одна стежка водила їх у поле, одна верба шуміла над хатою й однаково дорогі їм та ікона й спомини про матір та батька, про криницю... Є щось у світі більше за це? За рідну матір, рідне поле, що і є вітчизною, яка радістю і болем увійшла в серце і яку повинні захищати? Чому ж тоді так сталося, що співають ту саму пісню, а стоять на батьківській стежці один супроти одного, й не любов палає в їхніх серцях, а ненависть? Чиї підступи, чиї кличі подвигли їх на це? Ще й виявилися ці кличі дужчими за те, що ввібрали в себе з материною піснею! І як розпізнати, де слова правдиві, а де обман?

Відав одне: чужі кличі й чужі слова не можуть бути правдивими для них. Чому ж так сталося, що стоять на одному полі, а думають не однаково? Бо один має більше поля? Він у тому не винуватий і готовий поділитися... Хоч це... не вельми просто. А інші поділяться? Ні. Виходить, власні гаразди, власні добра важливіші за спокій вітчизни й за все на світі? Сього не може бути!

Страшно як! І що зробити, аби стало інакше? Того не знав. Відав одне: чужинці ніколи не розсудять їх правдиво. Треба доходити

порозуміння самим. Але як? Якщо ось вони, рідні брати, не можуть дійти згоди.

За відтуленим вікном ще було темно, коли загриміло в двері. Посхоплювалися обоє. Супрун гарячково одягався, заздалегідь поклавши на лаву два пістолі. Матвій стояв посеред хати в споднях: що робити, брати рушницю та шаблю й боронитися разом із Супруном чи сховатися в кімнаті?

А воно вже тарабанило у вікно:

— Хазяїне, вийди... Коні в стайні... показалися.

Каленик Нишпорка, підсусідок. Крижана грудка скотилася з душі.

— Сховайся на печі.

Одягнув кожуха, засвітив ліхтар. Удвох з Нишпоркою зайшли до стайні. Там стояв вихор: відірвався жеребець і ввірвався в стійло до кобили. З несподіваною жорстокістю і люттю Матвій бив його вилашником по крупу та хребтині, жеребець харапудився, метався на всі боки, тріщали стійла, наледве не роздушив Журавку, притиснувши його до стіни. Врешті вдалося загнати його за товсту, з теслиць, огорожу та накинути недогнуздок. По тому заложив стійло обаполлом.

До ранку вже обоє не спали. На світанку Супрун вийшов з хати. Тяжкий день пережив Матвій. Що від почуття небезпеки, яке повисло над його хатою, що від пекучого Федориного погляду, що від власних думок. Ходив по двору — від хліва до комори, від комори до сажу — і йому здавалося, що ступає по розжарених вухналях. Ішов від клуні й спиною почував небезпеку, повсякчас пам'ятав, що он там, в прикладку соломи сидить його брат, вар'ят, і тим самим розрушує його спокій, життя його і всієї родини. Бо ж так чи так, Матвій з ним у спілці — проти влади, проти гетьмана — свого добродійника, Супрун — пушкарівець,

дейнека, якого шукають. Він може виявити себе сам — чхнути, закашляти, або виявлять його підсусідки — прийде котрийсь з них по солому, — загавкає на прикладок пес, знайде сторожа. Вже не раз, ще раніше, зринала думка про те, що коли б Супруна впіймали (звичайно, не тут, а деінде), все скінчилося б, він жахався її, бо ж уже не раз рятував брата з чіпких лабет. Найкраще було б, якби Супрун кудись з'їхав назавжди, але він не поїде, буде колотитися й далі, не відаючи (чи й відаючи), якої муки завдає братові. Вони вдвох неначе забиті в одну колоду, волочать одного, волочиться й другий. І тільки якщо врятується один, врятується й другий, найгірше ж, що це все не має кінця. Невідь-скільки воно тягнутиметься і навіть чим закінчиться — невідомо.

І знову оглядався на клуню. Матвієві здавалося, що в груди йому щось поклали — колюче, гостролезе, й що б він не робив, у який бік не похилився (тілом чи думкою), щоразу наколювався на вістря. Викинути б той колючий клубок, позбутися його... щоб знову жити й спати спокійно. Як викинеш! Мусить важити власним життям, життям дітей і Федори. (Ну, Федори!..) Чи рівні вартості? (Прости мене, Господи, на цій думці!) Ні, повинен терпіти й пильнувати, аби ніхто не викрив Супруна. Через те всенький день товкся у дворі... Он побіг з цуркою Дениско, загилив цурку, вона впала біля воріт клуні... І Матвій з несподіваною злістю пожбурих її на середину двору та накричав на Дениска. Трохим В'юн прийшов з рептухом, хотів узяти в клуні сіна, і Матвій сказав, щоб наскуб зі стогу. Той здивувався, пішов. Так аж до вечора.

Ще одну ніч Супрун переночував на печі, а наступного вечора не відгукнувся з прикладка соломи на Матвіїв голос. Матвій відчув мимовільну радість, хоч трішки й подосадував, що Супрун пішов не попрощавшись.

Через чотири дні зустрівся йому на порозі корчми Сидір. На його тлутому обличчі плавала темна посмішка. Він пропустив Матвія й кинув йому в спину:

— Не гостинний ти господар, Матвію, і родак поганий. Доводиться твоїм родичам тулятися по чужих людях.

Матвій здригнувся. Він зрозумів, що Супрун жив, а може, ще й досі живе в Сидора.

XVIII

За давньою регулою віншувати гетьмана з Великоднем до Чигирина з'їхалася вся старшина. Не було тільки Гуляницького — з своїм та чернігівським полком доглядав московського пограниччя, а також Дорошенка, який з Прилук тримав на відстані шаблі Безпалого в Ромнах.

Разом відстояли всюнічну, розговілися паскою в малому замку — паски святив сам митрополит Денис Балабан, бесіди вели святобліві, про мирське майже не говорили. Сиділи за двома довгими столами — по старшинству й за віком, упокорені святою молитвою та святим хлібом. Неначе діти, грали навбитки, відбирали програні крашанки й клали біля себе. Тетеря наскладав цілу купу. Були схожі на збитошних хлопчаків і сердилися за програне по-дитячому, й раділи також, і гетьману тепліло серце, на них глядячи. Виговський пригадав, що й батько його Остап вельми любляє гратися навбитки — така собі майже дитяча забавка-пристрасть, виходить на вулицю й перестріває першого-ліпшого прохожого: "Діставай крашанку"; він готується до Великодня заздалегідь, відбирає яйця, обстукуючи їх об власні зуби, ще й сам розфарбовує. Одного разу програв псаломщику цілий підрешіток крашанок. Потім хтось сказав, що псаломщик проколов голкою яйце, видав жовток та білок, а натомість напустив у шкаралупу розтопленого воску. Батько страшенно сердився.

Й згадалося гетьману, яким радісним було це свято у дитинстві. Воно приходило з теплом, з першим зелом і прилітними птахами, з прибутніми водами...Мати мастить жовтками паски, садовить їх у піч, пахощі розливаються по хаті, по двору, все село пропахло пшенично-солодким,

духмяним пахом пасок, на синіях вишикувалися соловейки, жайворонки з тіста, їсти хочеться, аж у голові гуде, і все одно неймовірно хороше, тривожно, побожно на серці. Так буває тільки в дитинстві, коли увесь твій світ з віри, з чистих слів, безгрішних бажань і солодких мріянь. Все збудеться! Дрібне й велике... Світ котиться під ноги, неначе крашанки з маминих долонь. А яка то великодня ніч у церкві! Щоправда, там стоять тільки дорослі, парубки та дівчата ходять довкола церкви парами або гуртами, дітвора пурхає, неначе горобці в молоденькому садочку. Прив'язують парубкам та дівчатам солом'яні "хвости", задмухують свічки (хоч то й гріх), ховаються одне від одного. А яка смачна паска з крашанками, ковбасами і який солодкий сон після великодньої ночі! А потім, виспавшись, діти повибігають на вулицю, дівчатка в стрічках і квітах, хлопчики в нових шапках та свитках, а в теплінь то просто в сорочечках, і граються у "вовчка", "в довгої лози", "в масла". Й перші доторки до дівчачих — майже дівочих — долонь, і скрадливі погляди спідлоба...

...Край столу, під образом грізного Спаса, сидів Богун. Голову схилив на руки, час від часу підводив її й мовчки пристукував кулаком. Щось його полягало, щось йому муляло, щось його гнівило. Шуміла йому в голові горілка, шумували ворохобні думки — міг зіпсувати застілля.

Не личило гетьману йти з келихом до свого підданця, але це все-таки Богун — пішов, вдаючи нудьгу та нічев'я. Зупинився край столу, пахолок миттю примчав фотель.

— Давай вип'ємо, Іване.

— За що вип'ємо? — вперся закипілим поглядом Богун. — За що?

— За все краще... за наше.

— Наше, це чие? — Богун недовірливий, як чорт, і довірливий, як дитина. Його легко вкинути в гнів, легко розчулити. Його неважко

підмовити до п'ятики, так само просто повести на майдан, де співають козаки та лірники, там він розм'якне душею й пустить сльозу. Але стережися оскаженілого Богуна!

— Ти знову плетеш з Москвою одне лико. Послав туди Кравченка з вітальними листами. Безпалий туди пише й ти пишеш. Кажуть, Старкова приймав і таємну розмову з ним мав. Це правда?

— Правда, Іване. З одного кінця...

— Такого не може бути. Правда — вона одна, — напорапливо мовив Богун. — Кого дуриш?

— Кожна палиця має два кінці, — м'яко заперечив Виговський. — І ця — також. А дурю не я... Москва намагається одурити нас і нарід наш. Я пишу в Москву, щоб спинили колотнечу, а Безпалий просить порошу та олива. Мені пишуть ласкаві слова, а йому шлють бойові припаси. Така їхня правда.

— Так нащо ти пишеш?

— А нащо вони пишуть? Щоб людям голови затуманити, щоб виставити нас розбійниками та колотниками. А самі тим часом... — Гетьман навмисне обірвав мову. Навіть узяв прозорий, що аж світився, шматочок паски й поклав до рота. — Смачно!

— Що — тим часом?

— Ми тільки обороняємося. Ми завжди тільки обороняємося... Князь Олексій Микитович Трубецькой веде величезне військо. Він вже в Путивлі.

Одначе це не було великою новиною для Богуна.

— Казали — в Севську.

— Вже в Путивлі.

— Гомонять, ти з ним згоду вчиняєш.

— Такий надійшов йому голосний указ — щоб всі знали — учинити з українцями згоду. Його скрізь вичитують. Аби всі знали... про добрі наміри і турботливе серце царя. Цей указ князь отримав тринадцятого лютого. А через тиждень отримав вісімнадцять підбурювальних карток, підступними писарями зложених на під'юджування козацького люду. Аби ширив їх у полках.

— Чому вісімнадцять? — в голосі Богуна недовіра.

— Бо стільки є, — майже роздратовано (але роздратування не на Богуна, той відчув це) відказав гетьман. — Стільки встигли наскладати. А в першому листі велено Трубецькому зійтися зі мною в Переяславі. І направити справу так, щоб сталася там велика рада... з черні. Перекабатити її на свій бік. Й настановити іншого гетьмана. А поки що велено князеві йти на всілякі поступки. Почитати Гадяцькі пакти й скласти словесну обіцянку підписати з нами такі самі.

— Звідки знаєш? — вражено запитав Богун.

Гетьман поморщився.

— Либонь, Іване, живеш на світі не перший рік. Не в тім справа... Ти віриш, що цар і бояри погодяться на ті пакти? Щоб короля... себто царя обирати? Сейм з двох палат — їхньої і нашої?... Щоб наш митрополит не їздив на поклик до московського патріарха?

Богун рубонув долонею повітря.

— Не вірю.

— Ось так. А є такі, що вірять.

Гетьман підсунув до себе келих варенухи з родзинками, але тільки понюхав її.

— Вірять. Або вдають, що вірять... Щоб домогтися свого. Кривди свої і приватне самолюбство ставлять вище України. — Останнє мовив на чутливе Богунове серце, і в того очі затуманилися. — Ще й моляться Богу. А він терпить.

Богуна зморозило. Серце наливалось гнівом. "А мені все це не в шапку", — хотів сказати, не сказав. Не зрозумілі Богунові потайні людські стежки. Якщо вони навіть на добро, якщо навіть топтані мудрим гетьманом. Для нього — все інакше... Отако стій, отако йди — гордо та прямо.

Зчепив руки на литому з срібла поясі, задумався. Гіркота давньої слави і поразок душила горло.

— Були вкупі. А тепер?... Кожен хоче возвеличитися. Для чого?

Се йому було незрозуміле. Враз підхопився:

— Чого ж ми тут сидимо? Жуємо ковбаси... Треба вдарити.

Виговський м'яко натиснув на полковникове плече. Той підкорився.

— Не поспішай. Ось зберемося в міжсвяття, порадимося. Чей, не тільки нам двом болить Україна. А поки що — гуляй. Нехай очиститься душа від клопотів і думок.

...Бенкет уже втратив єдиний стрій. Як річка, що розбивається на потоки й потічки, розтеклися, розбилися балачки, пристрасті на окремі струмочки, в однім гурті сміялися, в другому сварилися, двоє сотників христосалися вже в сотий раз.

Засвітили свічі. Трисвічники, п'ятисвічники стояли на столах, на карнизах кахельних печей. Гетьман непомітно вийшов на челядницьку половину. В алкірі — кутовій кімнаті, що за великою світлицею, — сидів хлопчик-білявець, син, Опанас (на честь діда) й плів нагайку. Таке синове заняття здивувало його. Не знав: печалитися чи радіти. Опанас — ще малий, помислами він далекий від війни, зброї, гарячих коней. Се — від матері. Надивилася на війну, навиглядалася чоловіка, не хотіла бачити сина на коневі. Прихиляла до молитви, до книги. Опанасові навчателі не нахваляться ним: такий дошпетний хлопець, вправний у чистописанні, і в латині, і в грецькій мові. Донедавна це влаштовувало Виговського. Але з того часу, як став гетьманом, почав замислюватися в інший бік... Якому батькові не кортить побачити сина на путі, котру проклав. Гай-гай, до того ще, як до неба. Але... Бог-вседержитель може посприяти. Батькова слава — не абищиця. Юрка Хмельницького кричали в шістнадцять. Хоч і бачили, який він нікчемний. Ще й попсувало його трохи вчення... Рука звикла тягнутися до книжки, а не до шаблі. Батькова слава й нині ходить за Юрком голубою хмарою. Деякі козаки і полковники знову воліють мати його гетьманом. Славного Хмельниченка, а не якогось Виговського! Тоді їм буде послабка. У Юрка рука квола, безвольна. Кожен — чини свою волю. До цього зараз пориваються і козаки, й посполиті. Юрко покинув науку й подався на Запорожжя. Січовикам лестить, що Хмельниченко приїхав на батькове токовище. Гудуть довкола нього, наче бджоли довкола матки, яка ще не вилетіла... Обвівають облесними словами, вшановують і вславляють. Гадають, на добро, а насправді на власне і всього народу безголів'я.

Такий і його син? Ні, не такий. Беручий і розумний. З недавнього часу Іван Остапович почав спрямовувати його на Марсові стежки. Підсовував книжки про Македонського, Цезаря, Ганнібала, Карла Великого. Розповідав про Хмельниччину, про морські козацькі походи,

хоч сам у них ніколи не бував. Дуже мальовничо оповідав йому про те Богдан-Зіновій. Запам'яталося й згодилося. Подарував синові доброго коня. В міру гарячого і в міру слухняного. Але на більше хлопця не вистачало. І ось тепер ця нагайка. Звідки? Плести нагайки — челядницька справа. Хоч... справжній козак повинен уміти все. Він багато чого не вмів. Вив'язати петлю на аркані, викресати вогню в дощ, приготувати на рану мазі з пороху, дьогтю та часнику, й з нього кепкували козаки, а він тратився. Щоправда, в його руках була міцна зброя — перо та каламар. А основне — мудрість, розум. Потроху почали визнавати, заповідали. А він непомітно навчився всього іншого. Давно знає всю козацьку регулу, і звичаї, і стрій, військових замислів учився в Хмельницького, дипломатію осягнув сам.

— Сьогодні робити гріх, — все-таки сказав синові. Остап підвів на нього його, Іванові, очі, й щось затремтіло в глибині батькового єства.

— І воювати гріх?

Спочатку подумав, що це підступ, але по очах побачив, що син запитує щиро.

— Війна законів не дотримується. Ні Божих, ні людських.

— Виходить, вона понад усе? Понад Бога.

Гетьман замислився.

— Понад Бога немає нічого, ти це знаєш. Просто... — Й не міг пояснити. — Так складається, що люди чекати не можуть.

— Не можуть чи не хочуть?

— Не хочуть.

— Тоді їхні хотіння понад усе?

— Так виходить. Але те не во славу Божу.

І подумав: "Не знаю, як ти козакуватимеш на бойному полі, а на цьому ти вже козакуєш добре".

Увійшла Олена, дружина, — жінка гордовита, вдачею гостра й тверда. Виговський знав: йому неймовірно пощастило в одруженні, він ніколи не почув від Олени жодних нарікань, докорів, завжди мав підтримку й підпору. Шляхтянка з народження, — в господі, де все було польське, — зуміла перебороти себе, перейняти український стрій життя, також високий, шляхетний, зуміла змусити за якийсь час українську старшину і їхніх дружин заповажати себе. Тримала на собі дім, господарство, через це мав більше часу віддатися канцелярії, роботі. Ще й зараз пишалася вродою, однак це вже були оддвітини — останні пелюсточки на обнесеній вітром вишні — віяла зморщок біля очей і губів, присмерк брів. Проте очі вицвіли не зовсім, ще недавно це були надзвичайно гарні очі — небесно-голубі, з зірочками зіниць.

З сина хотіла зробити книжника, вела його по книжній дорозі, а коли зненацька змінилися обставини — Виговський став гетьманом і почав настановляти Остапа на нову дорогу, — зрозуміла все й допомагала, чим могла.

Одразу помітила неспокій у чоловікових очах. Легенько махнула рукою, син вийшов.

— Щось трапилося? — запитала співучим голосом, у якому не стільки тривоги, скільки заспокоєння, певність, що все буде гаразд. О, скільки разів допомагали йому в житті її розважливість, її поради, її спокій, її голос. Отож відповів:

— Нічого особливого. Богун трохи перепив... і зворохобився. Я його уговтав... Москалі прийшли під нашу границю.

— Опріч тих, які в Лохвиці?

— Так.

— Їх багато?

— Та... немало. — Не сказав, що військо величезне, більше, ніж те, з яким Москва ходила на Польщу, Литву та Швецію.

— Залагодити не можна?

— Не на те вони прийшли.

— Ну що ж... Бог бачить правду. Він допоможе.

— І я так думаю. Скличемо велику раду. — І по хвилі: — Мабуть, буде велика війна.

А сам подумав: що станеться з нею і з сином, якщо переможуть московити? Вони не пощадять їх. Олена подумала те саме.

— Все буде добре, — мовила й поцілувала його в чоло, її слова завше падали на душу, як дощ на суху грядку, заспокоювали, вселяли впевненість. Але сьогодні вони чомусь не звіяли тривоги. Груди стискала туга. Невидючим поглядом втупився у свічу, яка потріскувала, чаділа. Враз схитнув головою, пробудився. Пошукав очима щипці для знімання згару з ґноту, не знайшов, пучками, неначе простий козак чи челядник, відщипнув нагоріле, витер пучки об полу жупана, ступив у сіни. Накинув на плечі червону кирею, вийшов на ґанок. В обличчя війнуло прохолодою. Безхмарну темінь неба вже прокололи перші зорі, вони тремтіли, кліпали,

знуцьговано дивилися на землю, яка потонула в мороці, лежала розгасла, глевка, в білих острівцях останнього снігу. В глибинах темряви народжувалися якісь неясні, невідомі шерехи і звуки — чи то просипалася земля, чи вершили свої неспасенні справи люди, звуки то зникали, то зринали знову, й гетьману стало моторошно. Але він не йшов. Вдивлявся в порожнечу ночі, вслухався в неясне шемрання, збирав до купи думки й не міг зібрати. Біля його ніг (замок стримів на горі) рідкими вогниками переморгувалося місто, а десь далі були Дніпро, розгаслі поля, які треба пройти, стати на межі й або перемогти, або вмерти. Праворуч, теж далеко-далеко, лежав накритий темною киреєю ночі безкрай козацький степ — Дике поле, й звідти повівав гіркий, настояний на торішніх полинах, на талому снігові тугий вітер, звідти повівало вільгістю, весною, незагнузданою волею; там — Січ, грізна, непокірна й нинішнім разом нерозумна.

"Треба перемогти", — подумав майже вголос і прислухався. Ці нові згуки, які долинали згори, були також таємничі, й хоч печальні, одначе життєдайні. То кричали гуси. Летіли своїм одвічним шляхом понад Дніпром, тягли невидиму срібну павутину від турецьких берегів, свідчили про незнищенність життя.

"Доведеться покликати орду", — невідь-чому саме в цю мить подумав гетьман.

Рада тривала три дні. Між другим і третім днем надійшли нові, ще грізніші вісті: Трубецькой, відправивши молебень, рушив на Конотоп, закликавши туди з Лохвиці Ромодановського, Куракіна та Пожарського з Львовим, а з Ромен — Безпалого. Московитів спробував зупинити під Срібним Дорошенко, але його погромив Пожарський і наказав вистинати всіх людей у Срібному. Пожежа війни котилася по Лівобережній Україні, й люди не знали, куди від неї ховатися, на кого покладатися. Гетьману було вочевидь: всі правобережні полки з ним, а з лівобережних лише чотири: Переяславський, Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський. Миргородський, Лубенецький, Полтавський пошарпані й обезкровлені, там бродив заварений Пушкарем хміль незгоди, більшість козаків та

посполитих піддалися на облесливі московські листи й тягнули руку за Безпалим. Гетьман нарахував певно всього лише п'ятнадцять тисяч козаків та три тисячі зтяжців. Треба було зібрати хоч ще стільки — супроти вісімдесяти тисяч московського війська.

Виговський промовляв палко та переконливо, давши певні докази, що московити чинять підступно й дурять народ український, нагадав про те, як два роки тому, на віденській комісії, ще за життя Хмеля, одурили вони козаків, уклали таємну угоду з поляками, за якою лишали собі Білорусію, а Україну віддавали полякам, тож, сказав, ліпше з'єднатися з поляками на правах вільного народу, аніж іти в неволю на віки вічні. Москва всім подає вісті, що Україна їй не потрібна, для чого ж тоді так допинається їй, для чого долягає, підкладає під неї порохіві міни, підманює людей лестощами, зваблює свободами, яких сама і в помині не має, грішми, хоч у власній кишені миші попрогризли діри. Відступіться, відпустіть на волю, укладіть чесну угоду на дружбу та сусідство, не перехоплюйте наші обози з пшеницею та солониною, і ми віддячимо вам сторицею, ті обози самі підуть до вашої столиці. Ви не дозволяєте вашим купцям торгувати з нами, з наших берете непомірне мито, убожієте самі й робите убогішими нас. Чим ваші чесноти кращі за наші, чому ми маємо відступитися від своїх, чим наші звичаї та наші строї гірші за ваші, що маємо їх переінакшувати! Й навіть коли були б гірші, вони від нашої матері, від наших предків, від нас самих, послані Богом, праведним і милосердним. І ми не віддамо їх нікому на поталу. Не ми пішли на вас, ви — на нас. "Свідчимо про неповинність нашу — ми примушені для заховання своєї свободи взятися до законної оборони..."

Сильно промовляв гетьман, справив враження на старшину, й вона підтримала його одностайно та поклала роз'їхатися по полках, скупити військо й виступити проти ворога.

Гетьман власноруч написав універсал, у якому оповіщав про причини, котрі примусили його кликати люд український до шаблі. По тому всі разом помолилися в церкві, поставили свічу не Спасу, як московити, а Діві Марії, заступниці та охоронниці запорозьких козаків. Яро горіли в

церкві свічі, суворі, гнівні, в червоних відсвітах були лики богів, а коли півча заспівала канта на честь Діви Марії "Покрий своїм святим покровом наші чесні голови козачі, оборони нас на землі і на воді, а ми допоможемо тобі шаблями" й за давнім звичаєм козаки оголили до половини шаблі, дзвякнула криця, бризнули увсебіч золоті іскри, дрож пройшла по козачих душах.

Гетьман ударив по полках на склик, а тим часом послав назустріч Трубецькому Гуляницького з двома полками — Ніжинським та Чернігівським, аби манячили перед московським військом, турбували, відволікали.

XIX

Виїжджали в мряку, яка сіялася із затканого сірою сукниною неба, осідала на киреях, на конях, на збруї. Федора провела до майдану, "ріжка", як називали його і хуторяни й сільчани, на хуторі і в селі свої майдани, а "ріжок" ніби вузлик між ними.

У кутиках повних, м'яких Федориних губів, у очах, у всій постаті таїлася щира тривога, вона раз по раз кидала на чоловіка сповнений поваги й любові погляд (ще вдома почепила йому на шию образок, щоб оберігав у бою). Диво, але з того часу, як Матвія спровадили в сотню простим козаком, він відчув перемену в ставленні дружини до себе. Матвій огрубів, засмаг, став суворіший, ще мовчазніший, свою кривду, свою біду ніс без скарг, без нарікань й мовби затвердів увесь. Федора заповажала його саме за цю твердість, ще й пройнялася співчуттям, розпитувала про Полтаву, й він відказав: "Навалили трупу". — "Ти був там?" — "Був". — "При гетьману?" — "В лаві", — й помовчавши трохи: — "То не звияга, біда наша. Братню кров пролили". Про Супруна не розповідав нічого. Поміж них настало примирення — в Матвієвому серці не розквітло літо, але й станула крига, — то більше, коли за якоїсь нагоди згадав Сидора, Федора спокійно й осудливо сказала: "Звірюка він", і в її очах не було обману.

З вулички вигулькнув рябий кінь, його вела в повіді кругловида, як місяць, з кучериками довкола лоба, що вибилися з-під очіпка, молодиця, поруч неї ступав Сидір. Молодиця побачила Матвія й Федору, спіткнулася, її губи нервово смикнулися, й вона ледве спромоглася оддати добридня. Сидір дивився нахабно, але коня притримав, дав пройти першими Матвієві та Федорі.

Козаки прощалися двома гуртами: сільчани й хутірські, й так, двома гуртами, від'їхали й змішалися вже в дорозі. Строю не тримали, коні місили тванюку беш-баш, як у татарських чамбулах, йшли важко, з крупів валувала пара. Весна цього року запізнилася, вже початок квітня, але води ще не стяглися, байраки, видолинки налиті вщерть, на високих, прогрітих сонцем горбочках світилася несмілива зелень трави, а в глинищах, під крутосхилами, холодно тьмянів ніздрюватий сніг. Через кожну верству-півверстви — ручай, а то й річечка, броди глибокі, земля важка, під ремінною збруєю коней повиступала піна, вони водили боками. Матвій кинув повіддя на луку, Зірка сама вибирала дорогу, йшла легше, ніж інші коні, він тільки раз шмагонув її нагайкою, й то не за якусь провину, а побачив за спиною Сидора. Той був веселий, на його темно-бронзовому обличчі кругліла посмішка, він щось розповідав козакам.

Матвій спробував думати про своє, але йому заважав Сидорів сміх, дратував його й вибивав думку з колії на узбіччя. Далі сміх ущух, хтось нудно оповідав про храмове свято: хто був у гостях, що їли, про що балакали, козаки слухали, аби слухати; про те, нащо їх покликали і куди їдуть — не говорили, про таке не заведено говорити, відали й так, що кожен похід кінчається чиєюсь смертю, кожному цвіла в думці надія — "не моєю", знали одне — похід буде великий, бо великий склик (зимою під Зіньків їх не кликали), та й усе інше показувало на велику потугу.

Аби не погробити коней, за день відмірювали верст по двадцять п'ять — тридцять, на ніч ставали не в полі, а по хуторах та селах, там їх пригощали вечерею та сніданком, хоч козаки мали і свій припас, — його везли на трьох грабчастих возах. В чужих селах козаки ставали сміливіші, загравали до дівчат та молодиць, а один козак, Нечипір

Швайка, навіть знехтував закони гостинності, і його, на сором усім козакам, було висвідчено з двору обарком.

Так дійшли до Дніпра, який клекотів у розповені й ніс вимиті з корінням осоки, колоддя, чорні, залишені на луках стіжки — на одному такому стіжкові сидів заєць, і молоді козачки загаласували, засвистіли в чотири пальці. Дніпро позатоплював усі острівці, подекуди у воді п'яно гойдалися чорні верхівки верб та вільх, каламутна, небезпечна весняна вода крутила великий, на дубах, пором посередині ріки, й поромщики не могли справитися з течією, пристали до берега аж ген унизу.

Синичани стали на горбі під осоками навпроти Чигирини й простояли там більше місяця. І вже звідти гуртами наїздили на кілька днів провідати домівку.

...Довго й повільно збиралися правобережні полки, й переправлялися через Дніпро, й ще довше чекали Махмет-Гірея з ордою. Гетьман нервувался. Гуляницького, котрий кілька разів вгризався кіннотою в московські обози, Трубецькому вдалося оточити, й ніжинський полковник брязнув замковою брамою перед самим носом князя та зачинився з чотирма тисячами козаків у Конотопі. Тепер він відчайсно захищався там. Величезне московське військо здобувало два полки — Ніжинський та Чернігівський; і, може, то й правда, що у своїй хаті й кочерги стріляють, кілька днів плювали гранатами та бомбами осадці гармати з копців, окопні команди кротовили під стіни підкопи, на світанку двадцять восьмого квітня заблискотіли на широкому полі ризи, стрільці впали навколішки, попи поблагословили їх на неправе діло, й вони, просто з колін, рвонули на місто, волочачи за собою величезні драбини. Гармати били без угаву, порозжарювалися до синього, кілька тріснуло; московські ратники з галасом та ревінням полізли на стіни. Але не дрімали й ніжинці та чернігівці, стріляли без суєти та поспіху, в гущині московських лав картеч знаходила щедрий поживок, в одному місці стрільці навіть були видряпалися на мур, але їх збили звідти баштовим вогнем, а далі з стін чорними пекельними цівками бризнула розпечена смола, запарував окріп, полетіло каміння та колоддя. Московське військо відступило.

Трубецькой загнуждав свою ярість, вирішив добути місто іншим робом — засипати рів довкруг замку та наверхати вал врівень з тим, що в місті. Й знову запрацювали козацькі гармаші й стрільці з мушкетів, вночі козаки робили сміливі вилази, згрібали в мішки всю насипану московитами за день землю й тягнули на вал у місто — рів не глибшав, а вал ставав вищим. Одначе затявся й Трубецькой: від міста не відступав, тримав його в облозі, а тим часом кинув кілька полків на українські міста і села, було до пня спалено Борзну, чоловіків вистинано, жінок і дітей погнали полоном у Московщину; далі Ромодановський, Куракін, а з ними й драпіжний Безпалий напали на Ніжин, ніжинці вчинили вилазку, московити відтіснили їх за вали, сталася коротка утарчка з козаками Скоробагатька та затяжними полками, які надійшли на виручку Ніжина, наказний гетьман Скоробагатько потрапив у московський полон, але відступили й московити, відтак вернулися під Конотоп.

Гуляницький стояв на смерть.

Гетьман розумів, яке це йому опертя, яка факція на його користь: Трубецькой не може піти далі, залишивши у своєму тилу таке відважне, шалене військо, він стоїть мовби скутий, прип'ятий на ланцюзі до пакола, що має назву Конотоп, і власний розум велить йому, гетьману, вчинити там волейну потребу, зав'язати велику, вирішальну баталію. Але війська в нього ледь на третину московського, надто бракує комонників.

Толочачи торішні висохлі полини, оминаючи запорозькі чати, мчали через Дике поле до Криму посланці Виговського й верталися на загнаних конях з непевними обіцянками хана.

Врешті Виговський віддав війську наказ виступати. Він знову стояв на могилі й пропускав повз себе полки, які йшли з розгорнутими корогвами, сотенними прапорцями та значками, розтягнулися на дві верстви, там, вдалині, переходили через новий місток річку, й звідси, з чолика могили, здавалося, що то чиясь невидима рука перепускає через срібне кільце шовкову шалінку. Під гетьманом перебирав ногами вороний кінь, рвався вниз, до інших коней, гетьман вже збирався відпустити повіддя, поїхати в

голову війська, та на могилу в супроводі двох козаків вимчав зігнутий кібцем молодецький, гостроокий татарин і, ощиливши частокіл жовтих зубів з щербинкою посередині, вихекнув з легень повітря й доповів по-татарськи, що Махмет-Гірей з тридцятьма тисячами ординчиків перебуває за два кінні перебіги звідси.

Виговський усміхнувся й відповів по-татарськи:

— Якши.

Високо-високо в небі, в прозорому підхмар'ї, неначе срібні хрестики, виблискували в променях сонця дніпровські чайки, нижче, поклавши могутні крила на висхідні потоки, погойдувався коршак, поглядав на зміясту дорогу, яку до самого видноколу заповнили вершники, піші козаки, прості та палубні вози, на котрих спали чорні потвори — гармати; він ще ніколи не бачив такого великого війська й, мовби в подиві, летів йому вслід.

Коршаком пролітав на вороному коні понад дорогою гетьман, обшита по краях жовтим шнуром саєтова кирея здіймалася за спиною, неначе крило. Він то затримувався на розгаслому броді, де голі козаки по пояс у каламутній воді, допомагаючи круторогим, перли на берег вози з гарматами та припасом, то збадьорливо вітався до пішаниць, то знову вилітав у голову війська й неухильно вів його на схід. Неухильно, але не прямо; здебільшого йшли путівцями, забирали то вліво, то вправо, іноді путівець спроваджував їх навіть на захід, але інший посилав знову на схід. Військо то посувалося через ліс, то йшло довгим, порослим кучерявими лозами та вільхами байраком, то видряпувалося на гору, а переваливши через неї, знову зникало в темній приладі глибокої долини. І через те важко було скласти йому лічбу, й ніхто не знав, куди воно прямує.

Погода стояла вітряна, хмарна; висвітлить дорогу сонце, а за півгодини чорними лисицями біжать по ній тіні від туч, далі й зовсім

затягне небо сірою сукниною й посіється нудна мжичка. Дедалі темнішими й густішими ставали бори, убогішими садки, біднішими городи — рідко де квітував мак, дорідні, пишні півонії поступилися місцем суворим, байдужим жовтим лаплахам, все нужденніший і нужденніший вигляд мали хатки, зустрічалися вже й не білені — чорніло дерево зрубів, і куталися ті хатки не в кучерявий веселий вишняк, а в похмуру паморозь ялин.

Попереду козацького війська мчали летючі козацькі під'їзди, одні верталися, інші відлітали від війська, гетьман особисто розпитував усіх дозорців, що бачили й що чули. За Бахмачем, під селом Шаповалівкою козацькі під'їзди вистежили великий московський дозір, оточили його у вільховищі над ставом, частину ворожих дозорців порубали, частину захопили в полон. Потрапив до полону й Силка, котрий так запопадливо, гаряче й шалено обороняв для московитів Зіньків. У наметі біля криниці гетьман поодиноці розпитував полонених про московське військо: скільки війська комонного й скільки пішого, скільки козаків з Безпалим, де і як ті війська стоять, скільки мають гармат, що відають про гетьманські полки. Найдужче його втішало, що московити нічого певного про його військо не знали.

Двадцять шостого червня до козаків долинув зоддалік глухий гуркіт. Хтось інший міг би мати його за громовицю, козацькі вуха одразу ж розпізнали, що то бурмотять гармати. Мимовільно прискорила біг кров, в серця цідився холодок — йшли до бойного поля, й невідомо, чиї чоботи протолочать дорогу назад, а чиї навіки вгрузнуть в землю на тому полі. Світило щедре літнє сонце, по небу пливли схожі на білі перини легкі пухнаті хмари — лягти б на ті перини й пливти невідь-куди, й дивитися з височини на тих, котрі бігтимуть, оширившись гострими лезами в пороховому диму; а вони торували путь на настирний, який ввірчувався в мозок, гарматний гуркіт.

Гетьман їхав попереду війська. Поруч нього — генеральний обозний, Богун, Тетеря та Степан Гуляницький, рідний брат Григорія, котрий тримав у Конотопі на своїх грудях все московське військо. Степан —

нестеменний Григорій, та ж горда постава, такі ж самі чорні вуса й кучерява борода, й чорні тривожні провалля очей — може, саме оцей глухий гарматний випал поніс смерть брату? Поривався вперед і, пригашений гетьмановим поглядом, осаджував коня. В гетьманському почті їхав також Юхно Рокитка — висловухий, з синьою бородавкою на нижній губі козачок з тутешніх місць, з села Пальчики. Покивом пальця Виговський підкликав його до себе, щось розпитував.

...Гетьман нагло натягнув повіддя й підняв над головою руку, — подав знак до зупинки. Всі накази, розпорядження віддавав сам: де кому стати, як розташувати вози, де копати рови. Військо коमाшилося на яровому полі, на перший взір безладно, насправді ж всюди панував чіткий лад. Ще гетьман наказав багать не розкладати, страви не варити.

Міста звідси не було видно, в сірому мареві попереду горбатили чи то стоги, чи то купи дерев, й тільки неугавний гарматний гуркіт, який вже виріс на дві октави, вказував, де воно.

Гетьман перепочивав недовго; наказавши Степану Гуляницькому пильнувати зувсебіч, взяв з собою Богуна та Дорошенка, шестеро осавулів для посилок і півсотні охорони, рушив уперед. Він був спокійний, і не відгадати: хвилюється й затис душу в кулаці, тримає її, як птахолов виплутаного з силець тремтячого соловейка, чи все вже там перегоріло, перейшло в думку, в попіл розмислів.

Кінські копита чітко стукотіли по сухоземлю глинистої, затверділої після дощів дороги, подзвякували вудила, вершники показували один одному нагайками:

— Чамбул полетів...

— Протри очі — то вихор.

— Іч, як закуріло.

Останні дні стояла дзвінка сонячна погода, сонце зависло в голубій блакиті, смалило немилосердно, до того ж парило, чи то після недавніх дощів, чи то знову на негоду. Дорога пішла похило вниз, і перед очима вершників відкрилася велетенська долина, перетята невидимою в осоках і бережнюку змійкою річечки. Їхали луками, спочатку грудковими, а далі болотистими, терпко пахло татарським зіллям, гнилою осокою, лататтям, ліворуч, серед осоки, перекликалися деркачі. Гетьман натягнув повіддя, приклав дашком до чола руку. Пильно вглядався поперед себе. Долина розпливалася ліворуч, до синього гаю, була пустельна, в рідкій окиді верболозів, либонь, трави по ній ніколи не кошені, бо й негодящі — осока та різак на купинах, острівці ситнягу біля болотець, річечка петляла в низьких берегах, її означали кущики лози. Рай для гаддя та птаства, його тут і справді гибіль, наблизившись, почули скрипучий крякіт чапель — кілька їх злетіло з берегів річечки й важко, неначе несені вітром віхті соломи чи сіна, потягли до лісу, подзвонювали журавлі, зривалися чирки та крижні.

— Сюди б з рушничкою, — голос позаду.

— Нічого не вполюєш на таким роздоллі, — інший, розважливий.

— Пожди, ще тебе вполюють...

Богун суворо оглянувся, й козаки вмовкли.

А гетьман вже зорив праворуч, де за мостом земля перехняблювалася горбом, по якому дерлися терни, цвів глід, вони переплелися з жостером, крушиною в непролазні хащі, за ними зводилася стіна хвойнику. Промацував очима все, карбував, думав. Перерахували кінськими копитами соснові мостини на містку, перескочили на той бік, проїхали ще трохи лугом, відтак гетьман зупинив вороного румака, легко зістрибнув з сідла — козакам охорони наказав залишатися в сідлах, взявши з собою Богуну та Дорошенка, а також двох осавулів, — пішов на горб ліворуч, пославши поперед себе ще

одного осавула. Той червоною ящіркою пов'юнив на горб, і Богун кинув навздогін:

— У тебе червоніших штанів немає?

Козак оглянувся, нерозуміюче витріщив очі, але Виговський махнув рукою: мовляв, чеши далі.

Незагайки осавул виповз на горб, роззирнувся й покликав рукою. Виходили обережно й не на саму маківку горба, спалену багаттями пастушків, а трохи нижче. Пастівник тягнувся далі, майже до самого міста, й на ньому манячило кілька табунів коней, гетьман видобув з шкіряної торбинки розсувну оглядову трубку й подивився в неї найперше на табуни — то були не селянські клячі, а огирі комонників. По тому перевів трубу на червоні черепичні та чорні ґонтові дахи міста, на зубчасті башти, на вал і нікого там не побачив, майоріло лише два прапорці, либонь, сьогодні місто ворог не приступав, отож з башти пильнували тільки сурмачі, ворожі гармати не стріляли, але гармаші біля гармат походжали, декотрі лежали в траві, схожі на виліплені дітьми з глевкого хліба ляльки. І всі люди — два вершники, які поколотили від гармат до рябих московських наметів під лісом, вартові по цей бік рову, викопаного довкола наметів, ратники, які щось копали посеред луки — схожі на іграшкові, ярмаркові ляльки, і зброя їхня іграшкова... але вона вбиває. Московський табір розташовано так, що він одним крилом прилягав до обложенських ровів з гарматами, творив одну окіпну в'язь.

Виговський пошукав жерлом трубки князівські намети — не знайшов, у очах рябіло — знову повів оглядову трубку по лугові в бік міста. Намагався розгадати — чи сухий луг, яка відстань звідси до гармат, де лежать містки через рів довкола наметів...

— До біса їх, — кілька разів намагався рахувати намети Дорошенко й збився з лічби. Він упрів під шапкою з кабарги, зняв її — на лобі лишився червоненький пружок, — підмоклий кучерявий чуб заворушив вітер.

А Виговський все ще вглядався у ворожий стан, йому не йнялося віри, що супротивник і досі не відає: козацьке військо стоїть від них за п'ятнадцять верст. Проґавили московити, чи це підступ, десь сховалася залога? Але де вона може сховатися?... Біля містка на горбі?... Там терни, поки крізь них продерешся... Проте вкрити крийма московський табір також не вдасться, щойно минуть місток, їх помітять. І все ж... Доконечного плану баталії ще не мав. Колючі тумани бродили в голові, там кільчилося одне зело і вмирало, прокльовувалося інше: дороги, лінії, комонні ряди і... річка. Скрізь — річка. Через неї туди й назад... Тільки туди?... А назад? "Славен Грицько Гуляницький, протримався стільки в фортеці..." Ще раз, вже востаннє, промацав окуляром трубки стіни міста, погар посаду, московські шанці — блиснула мідь гармати, — кучугури наметів і сховав до торбинки трубку. Він нічого не сказав, і Богун із Дорошенком йшли трохи ображені — гетьман не радився з ними щодо баталії.

Посідали на коні, ще раз проспівали-простогнали соснові мостини, й гетьман нагло осадив коня, аж той забасував копитами й вигнув, гризучи вудило, шию.

— Тут має статися доконечний погром одного з військ.

Богун і Дорошенко презирнулися.

— Сподіваюся, не нашого? — майже з серцем кинув Богун.

— Хто ж зичить собі лиха, — задумано відказав гетьман і відпустив круто натягнене повіддя.

За півгодини він під'їхав до мосту з Степаном Гуляницьким, покивом пальця наказав стати поруч. Кінь під Гуляницьким бокував, боявся гетьманового вороного румака, котрий пирхав і косував кривавим оком (скрипіло сідло, Гуляницький рвав повіддя), наледве вгамував його.

— Бачиш отсі терни, — вказав праворуч нагайкою на густі, щойно одквітлі, — ще не всі пелюстки пов'яли — чагарі. — Бери п'ять сотень козаків Білоцерківського полку й копайте від них рів до мосту. Копайте потайки, землю не вергайте в цей бік, а скидайте вниз, до річки. Маєте докопати до самого мосту. Тут ось ріденькі кущики, вони сховають вас. Після того, як я нападу на москалів і побіжу назад та перехоплюся через річку, москалі, погнавшись, теж перескочать через неї, ви одразу ж руйнуйте міст та гатіть ним Соснівку. І вкосіть трави, пов'яжіть у кулі — покидаєте їх на гатку. — Покусав вуса, легенько стукнув нагайкою по шії коня, який нетерпляче переступав копитами. — І не пускайте до рову москалів, відганяйте їх рушничною стрільбою... Хоч їм в ту сторону втікати й нікуди.

...Увечері в просторому гетьманському наметі, де пахло міцним чоловічим потом і шкірою, при хисткому світлі двох трисвічників гетьман виклав план завтрашньої битви. Він не радився, він всю відповідальність брав на себе, й голосом, котрий виключав будь-яке заперечення, казав, а сам водив олівцем по аркушеві паперу, де вже були намальовані річка з містком, луки, місто й обидва табори — козацький та московський. Полковники, генеральна старшина сиділи на килимі, по-татарськи попідгинавши ноги, він стояв, зігнувшись над скринею, до якої був прицвяхований мапований аркуш. Світло від полум'я свіч грало на його обличчі, й воно здавалося застрашливим. Виклавши все, що вважав за потрібне (дещо лишив собі), змусив себе впевнено усміхнутися й, побажавши всім доброї ночі, відпустив полковників та генеральну старшину. Відітнув запитання, розмови. Либонь, нелегко це йому було. Здушив усі тривоги, відкинув вагання, поклався на власний розум, на здобутий у боях разом з Хмелем досвід, чіт чи лишка, на землі чи на небі... Все вирішить завтрашній бій: гетьманувати йому чи ні, скинуть вони з плеча московську руку, чи чавитиме, гнутиме вона їх і далі, жити чи вмерти.

Не роздягаючись, тільки поскидав чоботи, ліг на похідне ліжко, накрився киреєю. Але одразу ж підвівся, взувся, вийшов з намету. Аби скоротити ніч, пішов перевірити дозори. Над його головою розіслався

темно-синій намет неба, густо всіяний зорями, він ішов на велику зеленувату зорю, яка повисла над самим обрієм. З небесного небозводу одірвалася колюча іскриста зоря й, викрешуючи іскри, покотилася до обрію, гетьман загадав (й одразу ж подосадував за те на себе): якщо до того, поки дійде до першої дозорної команди, попереду зірветься ще одна, все буде гаразд, якщо ні... Дозорці перегукувалися в пільмі гаслами: "Марія", "Чигирин", "Глухів". Зоря не зірвалася. Жорстко наказував осавулу дозорної команди пильнувати, дозорці повинні лежати ланцюжком від табору вперед... Немолодий, понурий осавул знав усе сам, слухав мовчки, при світлі зір Виговський уловив у його очах докір. "Але не всі вони такі, досвідчені..." Одначе, не обійшовши й половини дозорів, повернувся, знову ліг на ліжко.

Земля все ще пашіла жаром, він одгорнув з грудей кирею, повернувся на правий бік. Табір глухо гомонів, десь щось побрязкувало, долітали тихі голоси. Ніч тліла, як гніт біля гармати, коли ворог стоїть на видноті й не приступає. Перед очима гетьмана стояли річка, міст без поручнів, широкий луг... Він поведе козаків просто на шанці з гарматами. Добудуть їх — добре, не добудуть — теж не зле. Якщо вогонь буде щільним, повернуть сажнів за двісті... Сказати козакам, аби повертали за його покликом? Тоді вони, знаючи, що мають кинутися назад, тільки й дивитимуться на нього, і в налогу йтимуть мляво — можуть виказати ворогові його замір... Не сказати — погине їх значно більше, вони не встигнуть охмолостатись... Але тоді в очах ворога все відбуватиметься правдиво...

Гетьман знав: якщо й далі розвиватиме в думках план бою — не засне нізащо. Він ніколи не міг заснути, обмірковуючи навіть буденні канцелярські справи. Треба думати про щось стороннє, щось спогадувати або й мріяти... про хороше.

...Бачив себе молодим парубійком у рідному Вигіві на шляху на колодках, які обнизали парубки та дівчата, виспівували "Ой у полі озеречко", заспівувала, як звичайно, Ярина й перебирала на шії корали, червоні, як і її губи. Надворі видно, неначе удень, повний веселий місяць

світив з-понад дерев, з блискучого Чумацького Шляху сіялася розсипана небесними чумаками сіль. Іванову сорочку розпирали яблука, він ішов уподовж колод і кожну дівчину нагороджував краденим у багатія Бабоїда яблуком. Отакий він хвацький парубок, не боїться ні лютих псів, що гасають по саду, ні самого Бабоїда з рушницею. Ярині дав найменшеньке яблучко, ще й червиве... Вона знехтувала його любов'ю, і він знехтував її. Вона тоді не знала, який він парубок.

...Двоє хлопчаків бавилося на крижині, її відірвало й понесло по шаленому Ужі, крутячи й нахиляючи, всі репетували на березі, й один він не розгубився, вхопив довгу тичину й кинувся в крижану воду, сягнув крижини та привернув її до берега...

...Дівчата нудьгують на колодках, троїсті музики заблудили на іншому кутку: їх перейняли інші дівчата, й тоді Іван дістав з-під поли чумарки скрипку і вчистив так, що дівчат неначе вихором понесло в танок. Ярина танцювала також, здивовано зиркала на нього з-під стрільчатих брів, а коли, втомившись, посідали на колодки, почала тихенько просити хлопців, аби провели її додому. Хлопці відверталися — боялися Миколи Сахна, котрий стояв біля вір'я й чекав на неї. Сахно — дужака на весь Вигів, кинув на землю, вломивши двоє ребер, заїжджого борця. У нього лоб у півпальця й нижня щелепа в півтора вершки. Іван підводиться з колодки й до Ярини: "Ходімо?" Вони не пройшли й десятка кроків, як Микола згріб його за плече, аж тріснула сорочка. Іван вивернувся, майнув у повітрі велетенський кулак, Іван присів і обома руками вдарив Сахна по щелепі, Сахно беркицьнув, аж блиснули підкови козових чобіт. Він підвівся й з ревінням знову кинувся на Івана, а той підставив ногу й зацідив у плече, Микола знову розпластався в порошок. Й так кілька разів, аж поки не лишився лежати посеред дороги. Іван довів Ярину до хвіртки й, не пристоявши й хвилини, сухо та гречно вклонився: "Добраніч". І пішов.

...І ось сьогодні, коли парубки та дівчата стояли після вечірні біля церкви, Іван позіхнув і, кинувши "спати хочеться", пішов додому. По хвилі позаду задріботіли кроки, він оглянувся й побачив Ярину, яка поспішала

до нього. "Проведи мене", — попросила благально. "Сахна ж наче не видко". — "Та не од Сахна... Просто так..." — "Ну... коли тобі вельми хочеться, ходімо", — вдавано байдуже, тамуючи трепет серця.

...Нічого подібного ніколи не було, всі ці вигадки снував у думках-вимріях не раз, і сьогодні вони також провели його в сон, і приснилася йому Ярина, приснилася сороміцько, в жаркому коханні з ним, і він пробудився з радістю й жаскістю в серці. Давно вже йому так не снилися жінки. Й чи то пробудила його жаскістю Ярина, чи то прокинувся від холоду — під ранок похолодало, а кирея зсунулася з ніг, — але почувався легко й радісно. Де вона, Ярина, ще встиг подумати. Вступивши до колегіуму, він так ніколи більше й не побачив її, вона віддалася за багатого дідича-вдівця на далекий хутір і виїхала з Вигова. А він згадує її все життя — нас найдужче вабить та тривожить те, що не збулося.

У голові теплів приємний туманець, але його нагло пропалила думка про близьку волейну потребу, й серце туго вдарило в груди: тук-тук-тук. Козаки годували коней, снідали самі. Гетьман змусив себе прожувати шмат баранячого м'яса, запив студеною водою, привезеною пахолками з села.

У молочно-жовтій короні туману зводилося над обрієм сонце, від лісу повівав вітерець, шматував туман на клоччя. Низько над землею пролетіла зграя ворон, вони крякали й поглядали вниз, мовби вже знали, хто мертвий, а хто живий. З горба в долину одна за одною спускалися кінні сотні, шикувалися в дві колони. Комонників було небагато. Козаки шулилися чи то від холоду, чи то від тривоги. Орду з султаном гетьман ще звечора відіслав праворуч, до урочища Торговиця, наказавши пильнувати, гаслом будуть помахати білої корогви з могили Чорна Голова. Гетьман об'їжджав сотні, він не квапився, звичайно, знадливо напасти на ворога в тумані, але можна загубитися, розсіятися самим. Він схуд за ніч, ніс йому загострився, вуса хижо обвисли. І в зорі, у складці губів — зібраність та хижість, рішучість. Все життя вклав у цей день.

Туман димів, сонце спалювало його червоним промінням. Порядок, за яким ітимуть і розгортатимуться сотні, визначено, аж тепер гетьман скликав сотників, вони з'їхалися до гурту, й сказав, що від ворожих шанців вони відступатимуть і затягуватимуть за собою ворога. Й одразу ж, ледве ті встигли до своїх сотень, підняв правицю з нагайкою:

— З Богом!

Захропли коні, загуркотіли копита, військо рушило за гетьманом.

ХХ

Матвій стояв у четвертому ряду, чухав нагайкою Зірці між вухами, й вона схилила в лівий бік шию, від приємності похитувала головою, але й ледь здригала холкою — господарева тривога невідь-яким чином передалася їй. Так було завжди. В Матвієвому серці стояв колючий туман, думки пролітали сполоханими кінями: про бій, про домівку, про Супруна, знову про бій. Про Супруна думав мало — навіть про те, що може зітнутися з ним у шабельній кип'ячці, — намагався зібрати себе на спокої й силі. Муляв рубчик у лівому чоботі — похапливо намотав онучу, й вона перекрутилася, здавалося — ніщо, абищиця, та й не пішки ж йому йти, й одначе той рубчик муляв не тільки ногу, а й душу, вказуючи, що спокій його несправжній.

— Рушай! — пролунало попереду.

Десь заіржав кінь, й раптом йому відповіла Зірка, Матвій зупинив її іржання вудилами й одразу одпустив повіддя, і вже земля полетіла йому назустріч, копита катували її, й вона стогнала, гула й дзвеніла, — копита прогупотіли по мосту, майнула стрічка холодної, непривітної води, попереду, залита червоною повінню сонця, обсипана міріадами блискучих алмазів, лежала широка лука й видніла громада міста.

І гетьману, і всім козакам вдивовижу, що ворожі дозорці не відкрили їхнього війська, вони побачили його аж тепер і вдарили на сполох — випаливши з рушниць, погнали до табору. Вершники передньої лави мимохіть потяглися за ними, пустили коней швидко, обігнали гетьмана, який і далі не квапився, але й не спиняв їх. Матвій увесь час тримав на оці постать гетьмана в киреї з жовтим шнуром, сотник Терпило, — ще вчора пригощав його оковитою і всю дорогу ділився з ним харчами, — встиг прошепотіти, що вони втікатимуть від ворожих шанців. Козак, який скакав ліворуч від Матвія, мабуть, сам того не помічаючи, кричав: "га-га", "га-га", либонь, збадьорював себе, ще з одного козака вітер збив шапку, він хотів її упіймати — не встиг, і чув Матвій хрипке хекання, скрип сидел, йойкання кінських селезінок, і все те покривав гуркіт кінських копит. За одну лаву попереду від Матвія чорніла й гойдалася широка спина (таки гицав у їзді), то копотив Сидір, те додавало Матвієві відваги й злості. Сяйнула попереду шабля, й Матвій потягнув свою, вона з шипінням вилетіла з надіlkів, і вже ліс клинків сік на потеруху сонячне проміння, і вже попереду забахкали постріли, жалібно й грізно заспівали кулі. Й раптом ліворуч від Матвія щось сталося, він не одразу збагнув що, побачив, як полетіли шкереберть коні й неначе провалювалися кудись разом із козаками, й побачив широку просіку поруч себе, й скоріше здогадався, ніж зрозумів, що її проклала картеч, впився зором у шанці попереду: до них було не більше сотні сажнів, там метушилися московські гармаші, повертали в цей бік гармати, їм допомагали піші ратники, й ліворуч мчали якісь комонники. Гармати загупали частіше, дзижчали кулі, гетьман вже був у середині лави, довкола нього тісно зімкнулася охорона, а широка спина попереду якось дивно подалася назад і раптом рвучко шарпнулася вперед, й заточився в сидлі козак Щербій, почав хилитися; спалахом пороху в Матвієвій голові сяйнуло, що вчора Сидір люто сварився з Щербієм, і рух оцей Сидорів... Чи не шимонував у бока шаблею, але смерть дихала вже просто в обличчя Журавці, бачив розмиті плями облич, зведені рушниці, неначе з того світу виріс перед ним ворожий ратник, Матвій рубонув, і метал проскреготів по металу, й Матвія кинуло в сидлі, й на мить він згубив стремена, й щоб не впасти, вхопився лівою рукою за луку сидла, Зірка зупинилася перед буртом землі, той борт захищав Журавку від куль; Матвій знайшов

стремена й враз побачив, що ліворуч від нього рубаються козак та московський вершник, у козака розтріпаний вус і закушена губа, Матвій кинув до них кобилу, але герцівники в ту мить роз'їхалися, й карий кінь заступив дорогу Зірці, а ратник утік. Втікали й інші, які зацілили, ворожі вершники, невеликою лічбою.

Козаки поралися в шанцях, гармат вони взяти з собою не могли, брали всіляке дрібне начиння, а в дальнім кінці все ще кипів бій, кілька десятків чоловік з чийогось наказу чи по власній волі відвихнулися вліво й почали займати табуни московських коней, які паслися на луці. В цей час на краю рябого московського табору почала виростати хмара, вона весь час розбухала, розпросторювалася, — скупчувалася московська кіннота. Матвій важко дихав, у непевності озирався, він нікого не потяв, не вчинив ніякого бойного подвигу й не переймався тим; у рові, в якому гармати стриміли на обидва боки, й біля рову валялися мертві тіла й терпко, до нудоти, пахло порохом димом.

На міський вал вибігали обложенці, пускали в поле радісні галаси — побачили своїх. Але біля московського табору шикувалося вороже військо, його було багато, в кілька, а то й кільканадцять разів більше, ніж козаків. Заграла козацька сурма, скликаючи вояків, які розсипалися по шанцях, Матвій знову стежив за гетьманом, котрий, не злазячи з коня, щось наказував двом осавулам, ті зірвали коней й полетіли до мосту. Туди ж козаки гнали зайняті табуни. Матвій шукав свою сотню, і в цей час почала розгортатися московська лава, вона розгорталася повільно, як сива туча на овиді, займаючи обома крильми луку, і враз струснула небо диким ревиськом. Страшна московська кіннота йшла в наступ, та сама кіннота, яка два роки тому перемогла поляків, з тріумфом пройшла Литву, кілька разів примушувала втікати шведів. Водив її звитязний і гарячий, фортунистий князь Семен Пожарський, під рукою в нього йшли князі Семен Львов та Федір Куракін. Не знали вони поразок, не знали ганьби відступів, крушили й змітали ворожі лави, й здавалося князеві, що може обшаблювати саму долю. Москва пишалася своїм полководцем, слава про нього летіла по всій Європі.

Й зараз він летів бурановою тучею. Козацькі лави заколихалися — декотрі козаки ще тільки вибиралися з шанців, — короговки та значки затремтіли, затанцював під гетьманом вороний румак і враз зірвався й полетів, неначе гнаний вітром птах. Гетьман втівав першим. За ним, наче вода у вирву, ринула вся козака лава.

У ту мить Матвій побачив, що невідь-яким чином він опинився позаду всіх, його струсив холодний дроз, і він ударив кобилу нагайкою. Незвична до того, Зірка мотнула головою, гребонула копитами й помчала за лавою. Вона прищулила вуха до самої шиї, летіла, наче птах, слалася низько понад лугом й, здавалося, зовсім не торкалася копитами землі. В Матвієвій голові майнуло іскрою: як же він не допильнував, адже, здавалося, увесь час дивився на гетьмана й бачив, як шикувалася ворожа лава, йому чомусь здавалося, що вони спочатку помчать навстріч тій лаві, а вже тоді повернуть, але те, як розумів зараз, було б самовбивством. Його душа зіщулилася, стала маленькою-маленькою, а сам він прикипів до сідла й боявся, аби не вилетіти з нього. А за спиною вставало ревисько, гриміли копита й кривавилося сонце, здавалося, що й воно женеться за ними. Поруч Матвія майнула одна тінь, друга, третя — Зірка обганяла інших коней, знаходила щілини й пірнала в них, і вже Матвій мчав у середині лави. Таки немає ціни такій кобильчині! Матвієві аж сльоза закипіла на серці.

Міст він перескочив одним із перших. Московити наздогнали та порубали кільканадцять вершників, решта перелетіли через неглибокі шанці, викопані на лузі. Й бризнули звідти вогнем гармати, смагівниці, самопали, й повалили першу московську лаву, а тим часом вдарили стріли вдруге, втретє, вчетверте — задні шерехи передавали заряджену зброю в дві передні, й постріли гриміли безугавно.

У московських передніх лавах чинилося пекло, перемішалися коні та вершники, коні душили людей, люди намагалися вирватися з того смертельного виру, від'їжджали, відступали, відповзали. Московське військо відкотилося до річки. Пожарський розглядався, ще не вірячи, що його збили з такої потужної навали. Його військо вкрило берег Соснівки

більше як на верству. Воно поволі приходило до тями. А вже йому на підмогу летіли вози з гарматами, прогуркотівши по мосту, розверталися жерлами в козацький бік. Спливаючи потом, ковтаючи пилюку, метляючи довгими полами каптанів, бігли по зоранім копитами лузі піші ратники.

Поміж обома військами зеленіло сажнів триста луки, сонце вже спило на ній росу, посередині лежали побиті коні та люди, кілька пораних повзло до своїх. Шкандибаючи на поранену ногу, до козацьких шанців ішов сірий кінь і жалібно іржав.

Соснівку пересягнула сіра тінь від тучі й поповзла до козачого рову, слідом за нею рушила московська піхота, потягла гармати. Вдарили перші гарматні постріли. Захвилювалася московська кіннота, яка відійшла в правий бік, звільнивши місце піхотинцям.

Козацька піхота полишила свої шанці й посунула назад, поступаючись потужній московській силі. Збадьорені ратники прискорили ходу. А за горбом гетьман знову шикував сотні.

Матвій погладжував Зірку по шиї. Допіру, після втечі, вона була геть мокра, але швидко просихала й шерсть зсихалася пучками. Тепер вона то й геть мала незavidний вигляд. Матвієві на мить згадалися Сидір та Щербій — але то тільки здогад, хоч і дуже певний, перевірити немає можливості, відшукав очима Сидора, той неначе чекав його погляду, щирив великі білі зуби й грався руків'ям шаблі.

Пролунала команда, й козаки вийняли шаблі. Сотники об'їхали сотні й оповіли: сягаємо ворожої лави й повертаємо назад. Матвієві були геть незрозумілі ці факції, його охопив неспокій. Втікали раз, тепер — вдруге. Неспокій сплив, ледве зрушили з місця. Настали хвилини того особливого напруження, при якому відлітають всі думки, всі жадання, душа стає легкою й мовби безтілесною, а тіло наливається силою й шабля ваговитішає. Матвій не мав особливого хисту до фехтування, серед козаків є рубаки знамениті, надто герцівники, котрі гарцюють перед

ворожою лавою і викликають ворогів на поєдинок; але пройшов на Запорожжі непоганий вишкіл, знав, куди, як і коли ліпше потяти шаблею, як захиститися, не підставити себе під ворожий удар, й немало покладався на маневр конем.

Їх повів Богун. Коротку відстань до московської лави підгребли під кінські копита вмах, грім пострілів потонув у громовиці кінських копит, гнідий кінь поруч Зірки став цапки, червона туга цівка крові вдарила просто в небо, — куля влучила в груди; що сталося далі, Матвій не бачив, просто на нього мчав бородатий вершник на білому коні, він підлітав з лівого боку — й був лівшею, Матвієві через голову коня його не влучити, і все ж він встиг плеснути Зірку по шиї, й вона неймовірно круто подалася праворуч, аж страшно заскрипіло, затріщало сідло (як не обірвалася задня попруга!), й Матвій вимахнув шаблею, відчув, як затрудило руку, й зрозумів, що дістав тільки по коневі, а вже попереду виросло двоє козаків у жупанах без кунтушів, у чорних шапках з голубими шликами, козаків з ворожого війська, вони розбіглися, й Матвій рубонув одного по голові, відчув гаряче тремтіння шаблі, ломоту в плечі, й пролетіла в голові іскра: "Десь тут і Супрун", погасла, більше ні про що не думав, рвонув правий повід, Зірка перестрибнула через труп ратника й помчала його назад до свого табору. Попереду Журавки втівав поранений козак, він лежав на сідлі, чіплявся руками за передню луку й однак сповзав, Матвій, кинувши шаблю просто на землю, захопив його правою рукою за плече й разом пересягнули рів. Козак упав на руки цилуриків. Шанці простягайся впоперек стоптаного невижатого житнього лану. (Увесь вік ворог примушує нас стоптувати власні жита.)

Ще запам'ятався йому безумний жах в очах сірого коня, який притягнув у стремені вбитого козака, його Зірка важко водила боками, піна клаптями падала на траву. Матвій відчув неймовірно терпку сухість у горлі, спробував проковтнути слину й не зміг — вона стояла в горлі давким клубком. Він зліз з сідла й відстібнув у пораненого козака, якого перев'язували цилурики, його шаблю, яка чомусь залишалася в наділках.

Пожарський вирішив, що пріспів його час, козаки втікають, він дожене їх, потне й увірветься в козацький табір. На білому, з чорною гривною коневі арабської породи князь вилетів наперед свого звитяжного війська.

— Шаблі! За мною!

Й полетів через луку. Його посинілі від напруги губи перекривилися, з чорної дірки рота з веселим ревінням летіло:

— Дайош гетьманишку! Дайош калгу! Всех их, бадьоних матерей, вирублю... Дайош гетьманишку! — І лаявся чорно.

Зелена відвага несла його назустріч власній смерті, й весело, безстрашно, жорстоко до жаскості почувався князь. Але московська кінна лава знову перечепилася об лінію козацьких шанців, викопаних задалегідь. Шанців глибоких, котрі не пересягнути кіньми, їх можна скурати тільки піхотою.

А в цей час мокрі, як хлющі, від поту, голі до пояса, скінчили свою роботу козаки Степана Гуляницького, з сокирами та ломами побігли до мосту, одні рубали стовпи, інші вивертали поміст, й за хвилю великий, широкий міст затріщав, посунув у воду, став поперек річки, загативши її. Інші козаки волокли важкі в'язки трави й втоптували їх у багно, привалювали колоддям.

Московити почули стукіт, тріск, оглянулися в подиві, зупинилися, декотрі побігли до мосту. Але козаки вже звершили свою роботу, пострибали в рів до рушниць.

І в цю саму мить московитів струснули страшний крик і свист, обамбурили, затуркали їх, вкинули у страшний переляк: двома великими крильми на них летіли орда та полки Виговського. Гетьман мчав попереду, й кирея тріпотіла за його плечима, наче чорна корогва. Крайні

лави московської кінноти були зметені вмах, далі почалася шабельна робота. Хрипіння, харчання, хекання, божевільне іржання коней, дзвін сталі, близькі, в обличчя, випали, безмежно широке поле бою, здається, половина всіх людей світу б'ється з другою половиною, але Матвієві того не видно, Матвій бачить лише на відстані шаблі й трохи далі, його оглушена й розшаліла душа прагне вирватися з цього кривавого виру на простір, на поле, в степ і не може, щось її тримає тут, важке і всевладне, більше за нього. Піт умиває обличчя, змокріло руків'я шаблі, але й неначе прикипіло до долоні. Втома ламає тіло, ламає кості, вона прийшла дуже швидко, ця праця — по спричиненні смерті — висмоктує снагу враз, але вояка тримають якісь інші, понадлюдські сили. Потім він упаде на сиру землю й вона вбере в себе і кров, і піт, і поверне силу.

Московська кіннота відступала до гармат, але вони вже стояли у воді по самі осі, їх не поперти ні в той, ні в інший бік, вода прибувала невпинно, затоплювала низинну луку, і все московське військо брьохалося в баговинні. Люди бродили по пояс, коні грузнули по черево, басували, збивали під себе вершників, і ті полишали сідла. Невеличка неспілива річечка закручувала вири, вона підтопила береги, які перетворилися в багно, з якого не можна було витягти ногу. Геть усе московське військо розгубилося й майже не оборонялося, на луці стояли кінське іржання, лемент, крики, в деяких місцях ратники та затяжні солдати вилазили на вози й намагалися відстрілюватися звідти, але козаки збивали їх з суходолу влучними пострілами, татари стинали з луків, в чорному і білому оперенні стріли летіли тучами, від них нікуди було сховатися.

Пожарському вдалося підбасувати до двох возів над Соснівкою, він видряпався на одного і все ще вимахував шаблею, але його ніхто не слухав, та він і сам не знав, нащо вимахує. Князі Львов, Куракін зішлись посеред розтовченого бабла й, посхилявшись один на одного, плакали, наче діти.

Деякі ратники намагалися пересягнути річку, але або в'язнули в багні, або їх стинали кулі козаків Степана Гуляницького. А сонце

пряжило з високості, співало останні сили ратників, чорна каламутна юшка, в якій вони бродили по пояс, не освіжала їх. Ратники піднімали руки й брели до козацького берега.

Квіт московської кінноти, який звершив переможні походи в п'ятдесят четвертому і п'ятдесят п'ятому році, згинув за годину. Тридцять тисяч трупів лежали у воді біля Соснівки і п'ять тисяч ратників здалося в полон. Пожарського, який вибрів із води й кинув до ніг Виговського шаблю, випросив собі хан і скарав за те, що минулого року той був вельми нещадимий до татарських полонеників під Азовом. "Пішов князь навздогін за нещасними, потягати ним нізащо мирними мешканцями Срібного просити в них пробачення", — сказав хтось із козаків.

Матвій сидів на землі біля жерла гармати, з якої смерділо пороховим димом, нагрітий сонцем чавун пашів жаром. Журавка вгруз очима в землю, думав нелегку думу; останнього разу, з Богуном, він також ходив у налогу й зарубав ще одного ратника, розвалив йому голову шаблею й одного збив кобилою, а що з ним було далі — не бачив, вирвався з бою очманілий, мокрий від поту, не пам'ятав сам себе. Потроху приходив до тями. Підвів очі: вода на луці спадала — козаки розгатили греблю, повсюдно чорніли трупи, земля мовби всмоктувала їх у себе.

Моторошна в'ялість опанувала все військо, козаки ходили, наче п'яні. На луці поряdkували осавули — загадували хоронити загиблих. Своїх ховали в могилі на горбі біля стану, московських ратників у рові біля мосту, їх волокли туди полонені; у рів, тільки в інший його кінець, ближче до тернів, зносили й козаків Безпалого, хоч дехто й заперечував, мовляв, не треба ховати козаків із москалями в одній могилі. Але ще однієї могили ніхто копати не хотів.

Матвій підійшов до тернів. Троє козаків вистилали осокою рів. Кільканадцять козацьких тіл, навіки упокорених, лежали в ряд на окопі. Зовсім недавно ці люди кипіли пристрастями, стріляли, рубалися, кричали, а тепер були тихі й маленькі, смерть позакарбовувала на

обличчі гримаси. Здебільшого то були гримаси жаху. На мить Матвій згадав очі Зірки, жах, який плескав у її очах, коли вони вирвалися з бою...

Увесь напружившись, вдивлявся в обезкровлені обличчя з посклеплюваними повіками, двоє мертвих козаків дивилися в жарке полуденне небо, один обозник не пошкодував мідяків, поклав на повіки...

"Слава Богу, немає", — подумав Матвій, і в цю мить його серце рвонулося й полетіло в безодню: він упізнав Супруна. Брат лежав останнім, ще й голова його перекинулася на правий бік. Він видався Матвієві маленьким-маленьким, меншим за всіх, і тихим-тихим... Обличчя ще дужче закібчилося й... усміхалося. Так, усміхалося його звичайною, ядучою посмішкою. Матвієві здалося — ця посмішка призначена йому. Сорочка на Супрунових грудях була розірвана й виднілася на шиї цятка, нестеменно така, як і в Матвія, і в їхнього батька.

Ця цятка чи не найдужче струснула й розчулила Матвія, впеклася в пам'ять на все життя. Колюча удавка стискала горло. Все дужче й дужче. Вже темніло в очах. Враз відпустило. Навіть майнуло крилом кажана в думці: це — кінець всьому, страхів, тривогам... Й стиснуло серце знову. Під горлом закипіли сльози, він міцно, до болю стиснув зуби — не показати печалі та хвилювання, аби ніхто не дізнав, що в цьому рову засипають його рідного брата. І ще здалося Матвієві, що Супрунів вус... ворухиться. Вус і справді поворушив вітер, і здавалося, що Супрун зараз розплющить очі й скаже солоне слівце. Або гукне на весь голос: "Ану, діти, розвеселить матір..." І хто тепер розвеселить самих дітей?

Матвій не знаходив слів прощання. Що він може сказати? Що пам'ятатиме завжди?... То це — саме по собі. Що брат зробив помилку? Але хіба маємо право дорікати мертвому? Що помститься за його смерть? Кому? Москалям? Гетьману? Самому собі?

І знову думка, наче тінь... а може, Супрун і не був отаким задиристим і ворохобним? Може, Матвій зробив не все, щоб його врятувати? "Боже,

чому й навіщо такі думки?... Він ще не похований". Під ноги Матвієві впала тінь, він оглянувся й побачив Сидора. Той також дивився на Супруна. Матвій скопив очі й зустрівся поглядом з Сидором, цей погляд не помирих їх, навіть навпаки — зробив ще більшими ворогами. В Сидорових очах горіли злостиві вогники. Він насолоджувався, що Матвій у його волі, у його владі. Либонь, він трохи шкодував і за Супруном, але перше почуття було дужчим. Холодною змією проповзла по Матвієвій душі ненависть, її тамував страх. "Викаже — не викаже, — гойднулося на терезах думки. — Сам був у Полтаві з Супруном". І все ж, долаючи жарке хвилювання й ламаючи гнучкий пружок страху в душі, запитав значуще:

— А де Щербій?

У чоловічках Сидорових очей метнулися дві сполохані змійки, він відвернувся й сказав:

— Не знаю... Не бачив.

Неслухняними ногами Матвій ступав од рову. Кілька разів оглянувся, тепер він бажав одного: аби швидше засипали рів. "Господи, прости мене, грішного, я не винуватий", — прошепотів і підійшов до Зірки, яка радісно заіржала йому назустріч, треба було відправити її в табун та стриножити. Бив у зеніт піснею жайвір, в тернах сварилися сороки — день як день, а для Матвія — один такий чорний на все життя.

...Залита холодною повинню місяця ніч згоряла, наче купальське вогнище. Козаки святкували перемогу, Матвій справляв поминальну учту. Розслабилися, розв'язалися всі супоні в душі, сльози спливали з кутиків очей гарячими намистинами. Гаразд, що чаділо багаття, і якби хтось навіть добачив Матвієві сльози, він би подумав, що то од диму. Назавжди обірвалися їхні розмови з Супруном, суперечки... Матвій згадав, як поза його волею щось зраділо в ньому, коли засипали рів, й злякався власної малості.

— Ти чого не п'єш? — звернувся до нього веселий, баляндрасний козак Шавула й кинув у багаття жмут соснових гілок з сухими шпильками. Гілки затріщали, спалахнули так яскраво, що дехто посунувся від вогню, а Матвій затулився долонею. — Не захворів часом?

— Лихоманить мене... — Він просто забув про корячок із горілкою в руці.

— Тоді випий безпремінно...

Горілка видалася солоною, як ропа, і терпкою, як отрута. Зринула в грудях злість — на людей, на світ, злий і несправедливий, який душив його ("Прости мене, Господи", — але не покаявся), злостився на себе, що не зміг вирватися з цього зашморгу, а може, навпаки, не все зробив, аби втримати Супруна від рокованого кроку. Може, Супрун сподівався на нього? Чекав більшої помочі? Але яку ще міг поміч подати? О Боже, Боже, нащо ти так тяжко покарав мене, за які гріхи, за які вчинки?!

...Нікому не розповів Матвій про Супрунову смерть — ні Федорі, ні сусідам, ні Мокрині — щоб не виказали, не викричали в розпуці правди, — і Супруновим дітям також: нехай думають, що батька занесла війна на другий кінець світу й він колись вернеться. Тепер ті нещасні діти й на ньому, годувати та одягати їх, доводити до зросту, бо ж погинуть, як руді мишенята. О, горе, горе!

Навіть попові на сповіді не сказав. Й тільки коли верталися з-під Конотопа, по селах, де про Журавок ніхто нічого не знав і не чув, ставив по церквах свічки та давав на часточку, аби піп спом'янув "убієнного раба Божого Супруна".

Ледве зійшла з луки вода, Виговський з усім військом перейшов через Соснівку. Трубецькой наказав покинути шанці для приступу Конотопа й міцно обкопав табір під лісом. З міста вийшов Григорій Гуляницький з обложенцями, їх лишилося дві з половиною тисячі — без

коней — коней поїли за дванадцять тижнів облоги, — це йшли не люди, а тіні, їх гойдав вітер.

Другого липня Виговський міцно вдарив на московський табір, московити вистояли, проломи заладнали, але появилися проломи у їхній вірі та впевненості, вони почали відступати, на переправі через Єзуч козаки знову вдарили на них, й дуже багато московитів потопилося. Все ж ратники встигли окопатися на житньому полі, й отако, осипаючи довкола свого обозу часті шанці й вали, московити відступали до Путивля; в одному з таких приступів уламок ядра, яке розірвалося за кілька кроків від Виговського, забив під ним вороного румака, другий великий уламок продірявив кунтуш та жупан, але самого гетьмана не зачепив. Розшарпане, згнічене московське військо відступило до Сейму, а далі кинулося навтьоки й замкнулося в міцній Путивльській фортеці.

...На раду в таборі над Сеймом старшини зібралися в просторому гетьманському наметі, на віковій кованої скриньки була виставлена для всіх ступка тютюну турецького й одчинені обидві вилоги — аби виходив дим. Він валував з намету, наче з гути. Запашний гетьманів тютюн курили всі разом, але говорили нарізно, зчинилася сварка.

— Підемо, а татарин наших жінок та дітей хапатиме.

— Не дотремо московитів, вони знову військо зберуть.

— Не зберуть. Козаки пориваються додому, жнива не за горами...

— Там роботи — гибіль. І корму коням немає, на десять верст кругом жита викосили...

Одні полковники поривалися на Путивль, вимагали від гетьмана взяти місто в облогу й донищити московське військо до решти, інші наполягали на тому, що ворога скурано, прогнано з української землі і

треба вертатися, мовляв, немає для чого даремно тратити козацькі життя. Єдності не було, а де немає єдності, там немає й бойного духу.

Гетьман довго мовчав, хмурих ледь посріблені на кінчиках брови й врешті сказав:

— Я зняв зі стіни шаблю, щоб лишень прогнати з України московське військо, яке чинило нашому люду кривди й плюндрувало край. Я не хочу воювати з царем та народом московським і попірати кіньми їхню землю. Ми пошлемо цареві замирення й житимемо з ними, як добрі сусіди.

Спакувавши у вози відняті в московитів корогви, тамбури та гармати, Виговський відпустив у Крим орду й повів козацьке військо до Чигирини.

...У Москві про відхід козацького війська довго не знали. Північну столицю струснула панічна лихоманка, жах охопив московитів: щойно повоювали стільки міст, скурали столицю литовську й полонили гетьмана литовського, і ось тепер Трубецькой, надія московитів, "муж благоговейный и ізящный, в воинстве счастливый и недругам страшный", розгромлений наголову. В чорному траурному каптані вийшов до народу цар, аби заспокоїти його, але не втримався сам, залився слізьми, й люд московський попадав навколішки та зводив до неба руки, благаючи в Бога помилування. Одначе, покладаючись на Бога, люди насамперед сподіваються порятунку самі: в Москві закипіли земляні роботи, копали глибокі рови, обґрунтовували стіни, кували подвійні брами, цар видав указ, за яким за лопати та кайла змушені були взятися навіть бояри, сам він походжав по стінах, заглядав у рови, попліскував зніженою долонею по гарматах, з тугою і острахом вглядав в повитий маревом обрій. А в льохах і палатах скарбники та цареві фамільянти потай пакували соболів, коштовності, каретники міняли колеса на повозах та перековували коней.

По Москві прокотилася чутка, що цар втікає за Волгу, в Ярославль.

До Варшави, на вольний сейм Речі Посполитої, прибули послы Великого Князівства Руського: генеральний обозний Тимофій Носач, генеральний писар Іван Груша, полковник Лісницький, полковник і депутат від Києва Юрій Немирич, депутат від Чернігова Прокіп Верещака, від Переяслава Іван Сулима, а також значне товариство: по два сотники з кожної сотні, виборні від міст та містечок, значкові козаки — понад двісті чоловік. Вони просили апробувати й затвердити Гадяцьку комісію та пакти, укладені на ній.

На високому помості, на роззолоченому, прикрашеному самоцвітами троні возсідав король, біля нього, з лівого боку, біля самого підвищення, сиділо та стояло кілька найзначніших осіб — гетьмани коронний, польний і литовський, маршал посольської палати Ян Гнінський, канцлери; депутати обох палат, підканцлери, інші значні урядовці розташувалися з правого боку, під високими вікнами з гербами. Сиділи тільки найзначніші з них. Була похмура погода, і на величезних, приспущених від стелі срібних круглих канделябрах горіли свічі.

Маршалок двору простукотів позолоченою патерицею, запросив козацьких послів. Заходили без поспіху, вклонялися з гідністю, не роззиралися, дивилися поперед себе — так їх намуштрував Немирич. Зате поляки розглядали козаків як якусь дивину — заморських птахів чи звірів, перешіптувалися. Десять літ крутив їх разом один вихор, десять літ зорили одне на одного зоддалік, з шансів, а коли сходилися прикро, ніколи було розглядатися, один з двох мав далі топтати ряст, другий лишався розпластаним на зеленій мураві. Були тут вікопомно знайомі по шабельному удару, по налогах і втечах, по облогах. Й були тут ті, котрі колись називалися їхніми, панськими, хлопами, вони жили й козакували на землях, які шляхтичі й нині вважали своїми. Й ось тепер повинні були вести з ними перетрактації як з рівними. Для декого се було до ката важко. Зрушувалося в грудях серце, наливалося чорною кров'ю. Одначе в товпі за тронем стояло чимало й таких шляхтичів, які зуміли перемогти

свій гонор, зцідити з серця чорну кров та напустити туди світлішої, тих, що розуміли невідворотність перемін, прийняли їх як присуд долі.

Наперед козацького посольства вийшов Юрій Немирич, вишукано вклонився королю, струснув русявими кучерями, патетично підніс угору руку. Був він у козацькому строї — люстриновому жупані, підперезаному срібним поясом, саєтових шароварах, козових чоботях, і той стрій лежав на ньому якось особливо, ще й з-під жупана замість кольорової стрічки виглядали білі кружева. Почав переру по-латині, сказав кілька слів по-українськи, далі перейшов на польську мову, говорив велеречно й пишно, згадав бібленного марнотратного сина, який вертається до батька, Виговського назвав найяснішим і найзначнішим гетьманом, а короля найсвітлішим паном вільних народів, які володіють найкоштовнішим діамантом світу — свободою. "Отся найкоштовніша свобода, свобода, що не має собі рівні, сама вабить нас тепер до єднання з вами, ми вільними народилися, у свободі викохалися й свobodно звертаємося до рівної свободи. За неї, за честь і гідність вашої величності, за добробут спільної батьківщини раді накласти головою. В ній нехай зросте наша міцна єдність, як і на подобенстві віри, життя і права наших народів, свобода і братерство нехай будуть основою нашого єднання біля нащадка нашого..."

Шляхтичі дивилися на білосніжні кружева Немирича, їм легко вливалися у вуха кружева його мови, бо й стрій її був майже польський. І важко розгризали позолочені горіхи Немиричевої перери козаки; скислив обличчя Лісницький, Носач, який грамоти майже не знав, але од природи мав розум тонкий і хитрий, думав про те, що він особисто отримає з цієї депутації, Груша пильнував, аби Немирич не вибіг за береги своїх повноважень. В кінці Немиричів голос злетів фальцетом, і він знову звернувся до біблейської мудрості й назвав українську землю, що тече молоком та медом, багату на пшеницю та всі земні плоди, родючим Єгиптом, а нарід український вояцьким, преславним на морі та суходолі, й відзначив, що нині він прихиляється під королівську руку, й прокричав віват королеві та республіці Польській.

Шляхтичі бурхливо аплодували, невміло плеснуло в широкі, звичні до чепіг та руків'їв шабель долоні й кілька старшин. Після привітальних відповідей короля та маршала палати депутація передала пакти та уточнення до них. Тим часом непомітні, одягнені в сіре пахолки безшумно внесли для козацьких старшин з десятків стільців. На них сіло всього лише троє: Немирич, Лісницький і Груша.

Уточнення були поважні: окрім доконечного знесення унії, український уряд вимагав повернути всі маєтності, які будь-коли перейшли у власність уніатів або єзуїтів, а якщо уніати та єзуїти спробують за ті маєтності позиватися, вони повинні підпасти неславі та карі, козаки також вимагали розширити Велике Князівство Руське, прилучивши до нього ще троє східних воєводств: Волинське, Подільське і Руське, і в усіх воєводствах воєводами щоб настановлялися тільки люди грецької віри, всі колишні панські маєтки в Україні оголосити сконфіскованими, а їхнім володільцям надавати у винагороду посади в Польському королівстві, князям не засягати собі ніяких привілеїв і чимало іншого.

І вже не оплесками, а галасом і криком зустріли ці вимоги деякі шляхтичі, й по тому тривали гарячі суперечки в сенаті та посольській раді.

"Скасування унії — насильство над нашим сумлінням. Унія — та сама католицька віра, тільки з власними звичаями, як же нам гудити віру, яку самі визнаємо?"

"Якому шляхетському серцеві буде не боляче, коли старовинні гонори нації польської почнемо роздавати гадючим хлопам?"

"Це вони мають порівнятися з нами?"

"Рівність без будь-якої першості одних над іншими — душа свободи".

"Найліпшим забезпеченням нашої спілки є обопільні любов і довіра, без будь-якої першості".

"Ще Стефан Баторій стверджував, що за цих голінних козаків колись стане вільною Річ Посполита. Козаки нікому не вклонялися, не випрошували шляхетства через поклони двірським, а здобувають його мужнім серцем та шаблею. Дарма, що вони були мугирями, а тепер шляхтичами. Он і македонці були грубими холопами, і римляни з пастухів постали. А коли Єва кужіль пряла, Адам землю копав, ніхто нікому не служив і хлопом не звався".

"Не козаки зламали спілку, а ми. Гордощі наші винуваті... Вони билися з нами за свободу, а ми за безсильне панування".

А позаду незгідливих з козаками шляхтичів сірою совою снував Казимир Беневський і нашіптував у вуха: "Що таке скасування унії? Нам тепер треба пристати для ока, щоб їх тим принадити, потім ми спорудимо закон, що кожен може вірувати, як хоче, от і унія лишиться ціла. Автономія України-Руси теж пробуде недовго, козаки, які зараз втішаються цим, вимруть, а їхні нащадки вже не так гаряче будуть се обстоювати, й потроху все стане, як перше було".

Колотилися місяць, врешті прийшли до згоди: щось відтяли, чимось поступилися поляки, чимось — козаки, деякі пакти переписали заново, та так конозисто й заплутано, що ніхто не міг потрактувати їх однозначно. Й знову всі зібралися в сенатській палаті, й урочисто та пишно затвердили трактат, і склали присягу на Євангелії король Ян-Казимир, коронні й литовські гетьмани — за все військо, канцлер, підканцлери, маршалки, по тому митрополит Київський приніс своє, оковане золотом, Євангеліє та хрест і на них склала присягу українська старшина; значніші — поодин-цю, а далі Груша прочитав слова присяги за всіх. Відтак всі разом рушили до церкви Святого Івана, відстояли там службу, поляки молились своєму Богові, українці — своєму, а щойно вийшли з церкви — уперіщив дощ. Сійонув з невеликої сизої хмарки, яка звисла кудельки над містом, теплі, пружні струмені падали скісно на православні і

католицькі голови, в кінці ще й зблиснула над Замковою горою райдуга, і всі сміялися, бо ж дощ — Божа благодать, він положистий до всього доброго, отже, й до укладеного миру.

Кілька днів по тому бучно бенкетували в королівському палаці і в палацах князів та інших вельмож, випили море оковитої, аглицької горілки та коштовних заморських вин, виголосили безліч пишних промов з вірою й без оної, козаків посольства урочисто проголосили шляхтичами. Вийшли з палацу, де було складено козакам nobilitaцію на шляхетство, світило веселе, жовтаво-оранжеве сонце, й ічнянський сотник Пархоменко, ступивши кілька кроків, зупинився, подивився собі під ноги й штовхнув ліктем під бока свого сусіда, значного козака Папушу:

— Поглянь-но, Марку. А що, довшою стала тінь від мене, як мене зроблено шляхтичем?

Козаки засміялися. Поляки, які також почули Пархоменків жарт, недобре хмурили брови. Хмурих широкі, неначе садові гусениці з сивими колючками посередині, брови також Носач — сподівався для себе на щось більше (сам гаразд не знав, на що), й не одержав того, збивалися з кроку й деякі сотники та значкові товариші: колись їм у таких посольствах давали маєтності — поля й сіножаті, річки та млини, нині ж вертаються з порожніми руками. Самим шляхетством голого черева не закриєш.

Сулима і Верещака розповідали гетьманові про сейм. Верещака більше про вина та меди, про гульбиська, бенкети, а Сулима про те, що говорили на сеймі й поза сеймом. Не втаїв, що чимало шляхтичів мають Гадяцькі пункти за обмільні для козаків, поляки допильновуватимуть їх якийсь час, а коли знову вб'ються в колодочки, почнуть обрізати один по одному та прибирати козаків до рук.

— Налякані вони, а мине страх, мине якийсь час — за старе візьмуться, — казав Сулима, тримаючи в руці велике, прозоре, жовте, як

віск, яблуко (таця з яблуками стояла на столі) і роздивляючись його на світло. — Треба нам вуха поставити сторч.

— Мине якийсь час, — мовби сам до себе мовив гетьман. — Для них і для нас.

"Протриматися б хоч літ з п'ять... Щоб жита кілька разів одколосилися... Щоб діти підрости, й козаки не знали нічиїх зваб... Щоб у горнах перекипіла нова сталь на шаблі..."

...Здавалося, після такої перемоги й небо мало б прихилитися до гетьманових ніг, а край упокоритися, заспокоїтися, заяснити. Не упокорився, не заспокоївся. В розорених війною Полтавському, Миргородському, Лубенському, Іркліївському полках і далі булькотіло, кипіло, люди не хотіли братися за чепіги, а коси вигострювали не на трави, які перестоювали, а на братні голови. В лісах, по байраках блукали ватаги прибишів, перестрівали чумацькі мажари, шарпали хазяйські вози, розбивали двері комор та вікна в хатах. Посіяний московськими звабниками дурман дав буйні сходи, люди гомоніли, що за Москви у них би не було панщини, що вони б не платили чиншу та не утримували війська, навпаки, цар сипав би до їхніх кишень таляри зі своєї калитки, московити й далі засиляли звабні листи від Трубецького й самого царя, Трубецькой писав, що він приходив на Україну для тихої, дружньої розмови, а його зустріли мушкетними випалами, й Виговський написав йому: хто ж приходить на розмову зі стотисячним військом та вистинає до ноги міста і села, не обманюйте нарід, не чиніть нового лиха, ми готові до розмови, але справді дружньої, й тільки як рівний з рівнею. Складайте угоду з нами та поляками, витворімо одну спілку, слов'янську, в якій пануватимуть мир та злагода.

Такої спілки, де всі були б рівні, Москва не хотіла. Нехай буде спілка, але тільки під московською рукою.

Гетьман почувався, неначе у випаленому степу; видно далеко й не видно нічого. Величезна влада у руці, а сама рука безсила, бо влада — це вогонь, яким можна спопелити інших і який пече власну руку. Її сила, яка дає все й нічого, проклята, їй мають скоритися всі добровільно, тоді вона на добро, на щастя. Нині ніхто коритися не хотів. Люди жадали негайних перемін, вони не хотіли чекати, не могли чекати (життя коротке), дай все зараз. Візьми у когось і дай мені!

Чорним, моровим повітрям розповзалися по Україні пущені чужинцями чутки, що гетьман і старшина знову запродали нарід ляхам, що небавом почнуть повертатися у фільварки пани й поженуть нагаями посполитих на поле, урівняють, як і колись, їх з бидлом, каратимуть за Хмельниччину страшними карами.

Не дрімали й власні зловорожці. Так, давно покинув молитися Богу, плів чорні сіті Ніжинський протопоп Филимонов, множив обманні листи, таємно писав до Трубецького та Шереметьєва в Київ, оповідав, що де і як ведеться та коїться в цій стороні, фальшував грамотки та розтикував їх мирянам, підбивав на кривавицю полковників, сотників, значкових товаришів — сподівався у відплату за все це великого хосену від московитів. Сподівалися й інші.

Самозваний, випхнутий Москвою, прокричаний ватагою дейнеків гетьман Безпалий вигрівав на теплій лежанці старечі кості, подрімував, і куплена на московські гроші булава раз по раз вивалювалася з його рук, на неї жаско поглядали Василь Золотаренко — шуряк Богдана Хмельницького й швагр покійного гетьмана Яків Сомко, й переяславський полковник Тиміш Цюцюра; леліяли про неї думку, запхавши її в найдальші закомарини, як ховає злодій крадене, колишній джура Богдана-Зіновія хитрий і підступний Іванець Брюховецький, Павло Тетеря й ще кількоро старшин; стежка втопкана до булави пряма — підлеститися до Москви (чи до Польщі), проголосити себе її прибічником, оборонцем народних прав та давнин (щоб вивищиться в очах козаків) і скликати під свою убогу короговку всіх невдоволених нинішнім урядом гультьяїв та нероб, колотив та прибишів. Не бажала вгамуватися й

Запорозька Січ, вибачити Виговському його непошанівку до неї й нехтування нею при обранні на гетьманство, колотилася й вар'ювала і випихала на гетьманський стілець Юрія Хмельниченка, настановляла його, аби домагався гетьманських прав.

Запорожці й слухати не хотіли про будь-яку спілку з поляками. Тамували роздратування найближчі підпомічники гетьмана — генеральні старшини, донедавна мали гетьмана за рівного собі, він дослухався до кожного голосу на генеральній раді, а тепер враз вивищувався над усіма, ставав князем, всевладцем, чиї веління мали королівську силу. Як то можна миритися з цим! Він з такого ж роду-племені, як і вони, той самий куліш і ту саму саламаху сьорбав з похідного казанка... А тепер він — князь! Пробі! Зсадити... Потоптати... Принизити! Знищити! Що буде з того — байдуже, хоч і вселенський потоп. Нехай затопить всю Україну, але спершу погине самовладний гетьман-князь!

Простих козаків найдужче полягали чутки про шляхетство: це ж може статися, що мій сусід вивищиться в шляхтича, а я лишуся чорняком. Ще й Гадяцькі статті не були утверджені на сеймі, ще їх ніхто і в вічі не бачив, а чутки про них ходили найнеймовірніші, статтями лякали не згірш, ніж татарами.

Тривожно крокував по світлиці гетьман, поглядав у високі стрілчасті вікна на Дніпро, який котив свої голубі води попід гетьманську столицю, на повите сивим маревом заріччя, де синіли замріяні очі придніпрянських озер і темніли гостроверхі стоги, й снував важку самотню думу. Й не мав з ким її розділити, всі старшини були мовби з ним і мовби поза ним, кожен молився своєму Богові, кожен шукав свого хосену, були серед них такі, які раді б служити Україні, але після того, як Україна послужить їм, такі, що їм Україна боліла, наче зламана під серцем татарська стріла, вони б і життям наклали задля неї, але щоб діяти лише з власного розмислу й за власним покликом. Вони — попереду, Україна — за ними. Влада — вона, як криця і як вода, нею можна потяти ворогів, понищити друзів, і в той же час вона розтікається поміж пальців, наче стиснута в кулаці грудка снігу.

Дивовижний настав час: ніхто нікого не хоче слухатися, кожен має свою думку за найпевнішу, меншість не скоряється більшості. Й повилазило нагору безліч дурних, ворохобних, горластих людців, декому з них взагалі б сидіти в пристрітних будинках під наглядом, а вони горлопанять на велелюдді. Ще інші користуються сим непевним часом та вигрібають срібляники та мідяки з громадської кишені... Слава та гроші... Гроші та слава...

Гетьман думав про те, що він неначебто обмислив усе, а чогось і не охопив розумом, хоча б і тих-таки Гадяцьких трансакцій... А може, й справедливо лунали в Гадячі та Варшаві голоси про те, що давати шляхетство треба всім або нікому?...

Вік живи, вік учись... а помилки будуть твої, нові. Який трудний шлях він пройшов, яке довге життя прожив... Ні, навпаки, коротке. Ніби ще вчора ганяв у Вигові з своїм улюбленим гнідим білокопитим лошаком-стригунцем Соловейком, і ніжно та дзвінко сурмив лошак у далечінь, грала на ньому кожна жилочка, й спирало від надмірності почуттів подих малому Іванкові, і летів він мріями за обрій, і життя здавалося безкінечним, чистим, барвистим, як райдуга після літнього дощу. Гай-гай, де той лошак, він теж пограв на бенкеті життя — це був перший Іванів верховий кінь, — купався в чистих приприп'ятських озерах, пив дзвінку джерельну воду й підминав копитами шовкові трави, мчав навперейми вітрові, а вже ж досі... й підкови на його копитах стекли іржею в чорнозем. Спив свою чашу й гетьман. Пив обережно, невеликими ковтками. Мало любив, і його мало любили, багато думав, ошатно одягався та солодко їв, — хоч цим не вельми переймався, — карався й мучився, зичив добра своєму краєві, досягнув вершини влади й ось тепер відчув, які пронизливі та гострі вітри дмуть на вершині. З таких вершин коли падають, то розбиваються на смерть. Мусить триматися. А щоб утриматися, щоб звершити свій замір, треба щось робити. Насамперед виштурнути з України рештки московських військ — вигнати з Києва Шереметьєва, — погамувати ворохобних полковників та інших старшин і розтлумачити всім Гадяцькі статті.

Сіно над Рогачиком збирали толокою, Матвій платив толочанам по три шаги за день і увечері ставив відро горілки. Трави перестояли, переплетені горошком, деревієм, — вже й кінський щавель викинув зелені султани, й вони потемніли на вершечках — важко лягали під косу, а велетенські покоси-бурти довго сохли. Косарі косили, гребці гребли, а копначі копнили й громадили в стоги. Матвій парюю муругих волів стягував до стожарища стіжки: охоплював стіжок мотузком, підбивав, сам ставав ногами на мотузок, гейкав на воли, й вони зривали стіжок, а тоді він біг наперед і вів їх за налігач. Двоє подавало, дід Нишпорка вправлявся на стозі.

У лузі стояла тиша, чаєчки-чубарочки вже вивели чаєнята, не кружляли понад самими головами людей, на болоті подзвонювали журавлі та застережливим кіркотом попереджували одна одну чаплі про те, що скрадається лисиця. Четвертий день пряжило сонце, по небу зрідка пробігали куценькі, кучеряві, як молоді баранчики, хмарки й вицвілий, повний, але не голий змагатися з сонцем місяць дрімав над лісом.

За Рогачиком поралася інша валка, й верховодив там Сидір, Матвій раз по раз поглядав туди, та лука була Радна Охріменка, й чи то Сидір найняв її, чи відкупив у Радна, це чомусь непокоїло Матвія...Задзвонив мантачкою об косу кашовар, скликаючи до казанка.

Обідалися під березами, які вибігли з лісу, одбилися од гурту та й завікували на лузі. Дрібненьке листя на довгих поворозах гілок ледь шелестіло, й від того прохолода здавалася більшою. Разом із Матвієм працювали ложками біля однієї дерев'яної миски, поставленої в траву, Матвієві підсусідки — старший і молодший Нишпорки, Трохим В'юн, а ще немолодий козак Василь Плакса, який, як і Матвій, також ходив у похід під Конотоп.

В обід Матвій налив тільки по одній чарці, й то лише чоловікам, — аби не розморила косарів та копнувальників горілка, аби працювали справніше, кукібноше, зате їжі було в достатку: пшоняний куліш, юшка з

линів та карасів, — двічі протягнули волок по рукаву озера, — ще й дві макітри вареників, ув'язаних у хустки, принесла з хутора Федора. Поставила й зорила кудись удалечінь, а Матвієві здавалося, на той бік Рогачика, де на високому стозі з вилами в руках стояв у білій полотняній сорочці Сидір. Не вгамувалася Матвієві кривда, не заснули в серці ревності. Бо переказували йому, що Сидір, котрий повернувся раніше від Матвія, навідувався на хутір і хоч до хати не заходив, але гомонів у городі з Федорою. Матвій не запитав Федори, чого він приходив і про що вони гомоніли, не хотів принижуватись, але маленький, гостренький кігтик зачепив за душу й посмикував її.

— Перестояла трава, перегоріла, — вивертаючи з казанка просто в траву великого жирного лина, сказав старий Нишпорка. — Ще б трохи, й була б, як нежар.

— Загаяв нас гетьман, — мовив, аби щось одказати, Матвій.

— Йому сіна не косити, — дмухнув у ложку, відстовбурчивши нижню губу з великою синьою бородавкою на ній, В'юн. — За нього вкосять.

— І пожнуть, і змелють, — обізвався Плакса й струсив з рудої бороди крихти. — Що йому наші клопоти.

Матвій краяв ножем хліб — велетенську паляницю, притискаючи до низу живота, й чомусь згадав, що так само краяв його батько і Супрун, і взагалі у нього багато батькових звичок, дарма що той погинув бозна-коли.

— У гетьмана клопотів більше в тисячу разів, — розважливо заперечив. — Його думка не тільки про себе, а про всіх нас...

— Кепсько ж він думає, — виплюнув у траву риб'ячу кістку Плакса, його пригаслі, у віялах зморщок очі незгідливо блищали. — Ось і похід цей... Нащо він мені?

— Як то нащо? — трохи роздратовано мовив Матвій. — Не ми розпочали — москалі.

— А мені яка рахуба, хто буде наді мною... Мені той батько, хто хліба дасть і чим піч натопити...

— Може, й дасть, а тоді забере все.

— А я й так нічого не маю. Шляхтичем не стану.

— Станеш. Шляхетство найперше даватимуть тим, хто найдовше служить у війську. А ти...

— Без землі? — наставив руду бороду на Матвія Плакса. — Нащо воно мені?

Матвій хотів сказати, що, можливо, ще ділитимуть займанщину, але це не було означене в жодних пактах, в жодних реляціях, і промовчав. А Плакса провадив далі:

— Цар обіцяв податки скасувати, всім козакам заплатити по п'ятдесят талярів.

— Та брехня це, брехня, — скипів Матвій. — Чого ж він своїм не платить? Бо ні з чого. Цар указав збирати чинш на своє військо. Багато Пушкареві заплатив?!

— Дещицю дав.

— На пропій та на ворохобню.

— Пушкар урівняв усіх у правах.

— Бачиш, сам себе упіймав за матню. Тобі он шляхетство ні до чого, а що з тих прав?...

— Й однаково. Не хочемо ми ляхів і обіцянкам їхнім не віримо. У печінках вони нам сидять. І пункти їхні...

Матвій вже ледве стримувався.

— Та не їхні, а наші спільні.

— Їхні, — вперто повторив Плакса.

— Та ти ж їх не читав, не бачив, чув од десятого, якому переповідав дев'ятий...

— І чути не хочу. Й не тільки я... Гудуть люди... Сяде гетьман на закальці...

Заходило на круту сварку, й Матвій, якому не хотілося сваритися з толочанами, підвівся й зачепив казанок, перекинув його. Подивився з жалем на юшку, яка всотувалася в землю, на розкидану в траві рибу, яку кинулися підбирати обидва Нишпорки, махнув рукою і пішов до коней та повів їх на водопій. Позав'язував повіддя, аби не мочилося у воді, пустив коні поза очеретом, поплескав по крупу Зірку й, підсвистуючи, став на березі. В цьому місці береги Рогачика мовби сходилися до купи, здавалося, хтось стягував їх, та й не подужав стягнути — через озеро можна перекинути палицю.

Матвій і справді підняв коротку вільхову палицю, яка трапилася біля його ніг, і вже хотів по-дитячому чи то по-парубоцьки пожбурити її, та враз побачив на тому боці під невисоким карякуватим та розложистим дубом, який поспускав віття до самої води, Сидора. Той тримав у поводі світло-гніду кобилу, котра вже напилася, підвела голову, з її губів, з вудил кльокали на воду краплі.

— Хочеш вцілити? — глузливо запитав Сидір.

— Та... — Матвій зфрасувався.

— Сінце добре?

Матвій не розчув клину й відказав згідно:

— Трохи перестояло. Але нічого.

— Буде чим годувати лядських коней?

Матвій у першу мить сторопів, ошелешено подивився на важку, темну постать по той бік Рогачика, а далі аж позеленів від злості:

— А ти, бачу, прикупив на московські гроші лужок. Добре москалі платять за шпигунство та збродні... В рублях чи в талярах?

Згадав смерть Щербія, загадав, як тулявся Сидір у Пушкаря, як терся біля возів московських купців з Путивля, й йому мовби відкрилися очі, і всі, донедавна розкидані шматочки, вив'язалися в одну вервечку.

— Нічим не доведеш... То все твої дурні домисли... — прогудів Сидір.

— Я виведу тебе на чисту воду, — ярів Матвій, а сам подумав, що в нього й справді немає жодного доводу супроти Сидорової зради.

— Дивися, щоб не похлинувся... в тій чистій воді, — погрозово кинув Сидір. — Лужки наші тепер поруч... Стежки в очереті вузькі.

Він легко вимахнув на незасідлану кобилу й потюпачив до своїх стогів.

У вівторок, на третій день Різдва, по обіді гетьманський джура Харитон Війна, котрий один мав дозвіл вільно заходити до гетьманських покоїв, доповів гетьману, що з Варшави прибув польський посол Криштоф Перетяткович. Виговського та звістка вкинула в неспокій та тривогу — посол приїхав без попередження, тихцем, з невеликим почтом. Для чого приїхав? Які ще вісті привіз у посольській торбині? Либонь, недобрі, з добрими вістями посли їдуть галасливо, з подзвоном, з челяддю, оповіщають наперед, з чим прибудуть. А цей посол прикопотів на одній коняці, з ним лише двоє челядників. Щоправда, кінь під послом добрий.

Гетьман покусував нижню губу, думав. Війна стояв перед ним, німо склепивши уста. Він знав, що квапити гетьмана не гоже, та й небезпечно. Тонкий у стані, дженджуристий, буйночубий — кучері спадають на чоло, — ласий до солодких вишнівок та чужих солодких молодниць — вони так і крутяться біля нього, не обминають і дівчата, а він, старий парубок, одній подарує кілечко, іншій — хусточку шовкову, ще іншій — гарну баєчку, — Війна водночас слухняний, розумний, справжній джура, от тільки чомусь боїться дочасу померти — допиває після гетьмана та гетьманші всі німецькі та французькі ліки, бігає по ворожках та знахарях. Війна чекав на відповідь. Він вичерпно доповів про посла: хто він такий — колишній писар Беневського, дрібний шляхтич з Білої Русі, який перебіг з православ'я в католицтво, з Беневським двічі приїжджав на Україну, був під Гадячем, коли складали статті, прибув мовбито від канцлера Лещинського, а насправді від кого — невідомо, убогий, як для посла, але нині в Польщі убогі всі, вельми потайний, хитрий та підступний. Приїхав однокінь, але коней полишив, розставив по дорозі: в Білій Церкві, Богуславі та Корсуні. "Неначе для втечі" — відмітив гетьман.

— Був під Гадячем? — перепитав і відчув, як йому кольнуло під серцем.

— Мені вдалося дознати, що саме його посилав таємно, вночі, до Карач-бея Беневський.

— А де зупинився посол?

— У Сліпого, над Тясмином.

Виговський довго мовчав.

— Мене нема, ти мене не бачив, — сказав з притиском. — Поїхав, а куди — невідомо.

...Опівночі гетьман покликав Війну.

— Візьми дві киреї, однакові, одну для себе, другу — для посла, й приведи його до мене.

Приймав посла в маленькому покої в західному крилі замку. Вікна в покої були завішані. Довго не пропонував послу сідати, стояв сам, і стояв Перетяткович. Не розпитував ні про дорогу, ні про здоров'я короля, як того велить звичай, а зажадав одразу:

— Листи!

І, вже почавши читати, порухом голови вказав послові на фотель. Той сів, смиренно й насторожено стежив за гетьманом маленькими, круглими, як у миші, очима. І сам був схожий на велику мишу: писок гостренький, вуха відстовбурчені, вони світилися проти трисвічника, кунтуш і штани сірі, й сірі чоботи. Він знав королівську грамоту, й вгадував з гетьманового обличчя, про що саме той читає. Ось той усміхнувся — йому даровано ще один титул — воєводи Київського, — а далі на чоло Виговського набігли густі брижі і вже не розгладжувалися до кінця читання. Скінчивши читати, опустив руку з листом, і так стояв, дивився на Перетятковича, бачив його й не бачив.

— Ти зі смертю приїхав до мене, — вичавив скривленими губами.

Його чисте, чепурне обличчя стемніло.

— Варуй Боже, великий гетьмане, — сплеснув руками Перетяткович і підхопився на ноги. Догідливий, улесливий, служка за вдачею, боявся всіх можновладців, лестив їм. Він аж зігнувся, заглядав Виговському у очі підлєсливо, догідливо, слова стелив низько, а вже у думці плів мережку слів інших, для Варшави, для шляхти — розкаже, як то гордовито, гідно тримався в гетьманських покоях, як прилякував, притискав хлопського гетьмана. — З якою смертю! Гетьман такий славетний та дужий, сам володіє людськими життями. (Темна весняна ніч, горять три свічі, і він вічна-віч з можновладцем у його покоях. Страшно!)

— Ти привіз мені смерть, — знову тихо мовив гетьман. Оком розуму дивився вперед. Не все бачив, не все осягав, але в який бік хилила терези королівська грамота, не відати не міг. Бачив поруйнований, розорений війною край, бачив убозтво, але не вповні переймався ним — чужим убозтвом перейнятися не можна, як і зрозуміти ситій людині голодну, — бачив довкола багато ворогів і мало друзів. Люди ждали спокою, статкового життя й складали вину за нестатки, рідку юшку на нього, на гетьмана (а ще б то на кого!) — пам'ятали недавнє ситіше життя, й декотрі вже кидали знишка: "нащо нам та федерація, під москалем було краще". Казали "нащо нам федерація", а лунало "нащо нам воля — рабами краще". А ще вони бачили, що на урядах сидять ті, що й сиділи раніше (хочеться хоч поганой переміни), бачили, як швидко, неймовірно швидко багатіють одні й біднішають інші, бачив те й гетьман, але нічого не міг удіяти, ба, часом сприяв тому, намагаючись знайти підтримку у старшини, набути нових друзів. Не набувалося! Нагородженим нагороди здавалися недостатніми, прикоханим — ласки малими. Та й не все в його змозі, не все в його волі. А скільки старшин лижуть очима булаву в його руках, тягнуться до гетьманської короги, збирають у капшуки помсти всі його негаразди, всі помилки, аби потім враз потягнути за ремінний мушцир; він майже почував ту петлю на ший. І ось тепер королівська грамота з категоричною пропозицією зміни деяких

Гадяцьких статей. Насамперед двох: в першій король наполягав на збереженні унії в трьох воєводствах, у другій — щоб у тих воєводствах католики мали можливість отримувати уряди нарівні з православними. Те, що було виболено, виборено ціною крові у битві з Москвою, шляхта намагалася повернути на користь собі. Не треба мати великого розуму, аби збагнути, який розголос це викличе у війську та серед посполитих, серед котрих і так ширяться чутки про підданство гетьмана Польщі. Чому король і шляхта не розуміють цього? Вони такі дурні? Адже підпалюють міст, який мають перейти. Їх нічому не навчила Переяславська угода Хмельницького? Якби були пішли на деякі поступки, якби не намагалися зігнути козаків до самої землі, Хмельницький нізащо не уклав би тієї угоди. І як же вони журилися, щойно довідалися про неї, і як шкодували! А потім на їхніх очах москалі вчинили першу зраду українцям. Відправили братній молебень у Переяславі й одразу ж наплювали на нього — склали таємну спілку з поляками, зажадали від київського митрополита схилитися перед московським патріархом, почали обсідати українські фортеці, й український люд збунтувався, й цього літа під його, Виговського, проводом прогнав москалів. Й там, у Варшаві, не розуміють сього? Гетьман шкіргнув зубами. Зовсім як те, бувало, робив Хмельницький. Зіжмакав на власних грудях сорочку з тонкого шовку, прохрипів:

— Геть від мене... Геть... Бо зарубаю, як собаку.

Перетяткович визадкував із світлиці, спиною прочинив двері.

Гетьман упав головою на стіл: гірко заплакав. Не плакав тоді, коли його захопили в полон татари, ані тоді, коли ображав п'яний Хмельницький, не плакав за жодної поразки, й заплакав тепер, вгадуючи поразку найбільшу, роковану, оплакував усе, що мало збутися й не збулося, оплакував лихо прийдешнє своє, своєї родини, свого краю.

Три дні по тому він не виходив на люди, снував по замку, ступав підбитими барсовою шкірою турецькими чобітьми м'яко, наче тигр. Тиша стояла в замку, немов у гробниці.

Щоправда, така вона тут оддавна, з перших днів його правління. За покійника Хмеля Виговський мешкав у простій хаті на околиці міста, більшого будинку не фундував, хоч поставив на власні гроші церкву й монастир, землями не володів. За Хмеля від рання до ночі, а часом і знову до рання в замку дзвеніли келихи, рокотали бандури, лунали п'яні пісні, Хміль не вмів пити наодинці й запрошував до столу кожного, хто першим трапиться на очі, чи то був генеральний осавул, чи воловник, який прийшов повідомити господаря, що здох найкращий віл. Він міг висвідчити будь-кого з палат нагайкою і випити з будь-ким відро горілки. За це його любили, пили з ним горілку та меди й прощали канчуки. Біла челядь не заважала, гетьманші — дві Ганни, дружини, перша — Сомківна, й третя, остання, Золотаренчиха, були жінки тихі, богобоязливі, перша — хвороблива, третя, Золотаренчиха, Пилипиха (по першому чоловікові), до решти віддана господарству, в якому таки навела лад, жили в Суботові, й тільки друга, Мотря — степова Олена, як її називали шляхтичі, мешкала в замку, ділячи з гетьманом застілля, та й собі втягнулася в чарку, й полюбляла гульбища. За Виговського подзвін чарок у замку лунав тільки у свята. Та й то неголосно, цнотливо, урочисто. Гетьман будував свій двір на європейський кшталт, де — урочистість, тиша, високий штиль. Вже не бродили по палатах підпилі осавули, сонна челядь не тинялася по кутках і не губила з таць страв та келихів. Всюди — чинність, спокій, уважливість, порядок, нестеменно такий, як у Виговського на столі, де кожен аркушик має своє місце, пера — добре затемперовані, каламарі щільно позакривані. Нічого зайвого, і все під рукою. Хміль, бувало, шукає з джурами свою шапку по півгодини. Щоправда, думку, рішенець він знаходив швидко. Й швидко тверезів, коли було треба. Виговський не має Хмелевої безпосередності, нещадимості та суворості, та, мабуть, і його відваги, бере іншим — вивіреністю думки, акуратністю, точністю. Хмеля любили, Виговського — ні. Хоч нікому не заподіяв шкоди, нікого не відтрутив від себе, але нікого й не впустив ні у тверезе, ні в п'яне серце. Мовчакуватий, тактовний, дипломатичний, сором'язливий, він ховав сором'язливість у похмурості брів.

А ще Виговського не любили за дружину-шляхтянку, з сенаторського роду, пов'язаного з Четвертинськими, Огінськими, Любецькими, й нелюбов та зростала від дня на день. У неї в роду й православні, і католики, і вже саме це рубцювалося на лихий карб гетьману, за Хмеля вона в Чигирині не появлялася, приїхала вже гетьманшею з музиками в голові кортежу, в кареті з гербами, з нею, також у багатих каретах, їхали придвірні паньанки-шляхтянки, а на возах — кондитери, пивничі, кравці. Все це, а також пляшечки з рожевою та жовтою водою на туалетному столику, благовонія, увесь шляхетський етикет спочатку викликали насміх, а нині — злість. "Гетьманша не зичить добра Україні". Й нарікали, що гетьман завів власну корогву з волинян під командою Олексія Вербовського, православного, але ж шляхтича, й що має радником грека зі Львова Федосія, й буцімто вночі веде з ним довгі бесіди, а той грек, мабуть, продає всі таємниці чужинцям, і що Чигирин обсіли гетьманові родичі, двоє — рідні брати гетьмана — Данило та Костянтин отримали полки, інші поступили в надвірну хоругву та справляли всілякі високі уряди. Гетьманський двір, та й сам Чигирин перемінився до невпізнанності: не стало в ньому товчії, шарварку, реформувалися, зменшилися в лічбі сотні заснованої Хмельницьким гвардії, не шнипали по палатах, не товклися іноземні послы та місцеві прохачі — кожен чигиринець мав знати своє місце і свій час.

Виговський вважав, що фундує все на добро, воно ж знаходило в козаків та посполитих своє, лихе потрактування.

...Причаївся, сидів, як миш у чужій норі, й Криштоф Перетяткович. Не виходив з хати, не давав нікому о собі ніякого знаку, одначе про нього вже дознали, в неділю його запросив у гостину осавул Ковалевський, який супроводжував Перетятковича з Гадяча до короля. Стіл угинався від наїдків: ковбаса та ковбик, смажене поросся, вергуни та книші, начинена моченими в горілці сливами качка, але Перетяткович тільки пив меди, до страв не доторкався. На запитання Ковалевського, чого він не їсть, відповів сумирно: "У мене піст".

— Ляхом став, — не стримався Ковалевський. — В тому все й лихо. З унією приїхав?

— Не відаю; приїхав з тим, з чим прислали.

— А ми вже відаємо. — І до господині: — Внеси послові чогось пісного. Що в нас є?

— Щука варена... для челяді, — та й загнулася.

— Неси щуку. Став ляхові, нехай їсть челядницьку їжу.

Перетяткович неохоче жував щуку, жував таку ж пісну розмову, на скоромне — про мету свого приїзду, не сповзав. Ту ж щуку кутуляв ще один неправославний, волошин Астматі, посол турецького султана. Ковалевський для чогось звів їх, а для чого — Перетяткович не знав, й то більше цідив слова крізь ріденькі зуби, неначе вишнівку з мухами: "Не знаю. Не бачив, не чув". Й пив запахущий мед — келих за келихом. Пішов з гостини голодний, п'яний, невибала-каний.

Наступного дня Перетятковича покликали на церемонію проводів Астматі, людей було небагато, точилася некваплива, незначна розмова, з якої не дізнати, хто з чим приїхав і з чим від'їжджає. Гетьман стояв край столу похмурий, мовчазний, покусував вуса. Гетьманський писар Борисович, кругленький, натоптуватий, як барильце, чоловік, приніс Виговському на підпис листа до султана. Гетьман взяв до рук папір, пробіг його очима й зненацька зацідив Борисовича кулаком у вухо.

— Як ти написав, бодай тебе ганьба вбила?! Я тобі що наказував!..

Борисович затіпався, неначе в пропасниці, а гетьман зблід, відтак густо почервонів, змішався. Таке з ним сталося вперше, він сам не стямився, як його рука сягнула Борисовичевого вуха, внутрішні нурти позбавили його контролю над собою. Й тепер ніяковів та нітився, а через

те й далі поводився невпевнено. Покликали іншого писаря, гетьман відвів його на сторону, тицяв пальцем у папір, щось говорив стиха. Служники тим часом внесли таці з келихами, налитими вином та медом, гості закропили солодкими напоями гірку неприємність.

Перетяткович повертався від гетьмана після полудня, йому стрічалось багато людей — ішли з церкви, і всі відверто вороже поглядали на нього, й ніхто не вітався з ним. "Дивилися на мене, наче на вовка, — розповідав Перетяткович на постої своєму підпомічникові, писарю коронної канцелярії. — Відають, з чим приїхав. Звідки? Ну звідки вони знають?... Муха не пролетіла поперед мене... Сам я не випустив з вуст жодного слова. Диво, ці таємниці... Вони мають запах, і самі звістують про себе".

...В понеділок уранці гетьман приймав польського посла за всією регулою. У великій залі зібралася генеральна старшина, полковники — всі, які на той час були в Чигирині. Виговський у скромному, тісному козацькому строї власноручно вийняв з різьбленої скриньки королівського листа й сам же прочитав його. Читав рівно, холодно, безпристрасно, по тому поклав листа на стіл, мовив:

— Яка ваша рада? — Шкіра на його вилицях напнулася до білості.

Запала крихка тиша, тиша подивування та обурення, яке перехоплює подихи. Хтось закректав, хтось кахикнув, відтак заговорили всі разом. З того тлуму долинало:

— Щойно ж присягнули!

— Обидві сторони.

— Уконтували все.

— І вже відміняти?

— Ні сіло ні впало?...

Покректуючи, басом — Богданович-Зарудний:

— Ще ж чорнило не обсохло на Гадяцьких статтях.

— Я краще ковтну жабу, ніж сприйму цього листа, — Богун.

Гетьман трохи перечекав і мовив:

— На вашу волю даю, як хочете, так і чиніть.

Й тоді наперед ступив гетьманів брат Данило, вельми схожий на гетьмана, тільки грубший статурою й обличчям також.

— Як так можна... Чи вони там подуріли, показалися? За кого нас мають...

Гетьман скривився:

— Не втрачай пристойності.

— Не ми, вони її втратили, — раптом обізвався від вікна гетьманів батько, лисуватий, простецький з вигляду Остап Виговський.

— Пишімо одвіт, — гарячкував Богун.

Гетьман покусував нижню губу.

— Поспіх усі справи псує. Давайте відкладемо та поміркуємо.

Неохоче погодилися. Відклали розмову на три дні. Й знову зібралися в тій самій залі. Але навіть за три дні не вичахли гнів та обурення.

Гомоніли один до одного впівголоса, але гаряче, запально; гетьман не чув того, або ж вдавав, що не чує, сидів край широкого столу, перед ним стояла кована залізом скринька, й чипіли скарбівничий та двоє татарських мурз, скарбівничий брав з скриньки гроші, рахував, складав купками, Виговський підсовував купки до мурз. Видавши гроші (ніхто не знав, за що), відпустивши мурз, підвівся. Довго мовчав, очікуючи на повну тишу. Далі повів мову трохи не від Адама (говорив похмуро, хрипко): про свої численні нещастя, зокрема про полон, про викуплення з полону Хмельницьким, про недовіру до нього напочатку козаків, і як все перемінилося з часом, про дружбу з покійним гетьманом, про битви, про обрання на гетьманство його самого, на яке не набивався, й так поволеньки наблизив їх до сього дня, до сеї крутої хвилини.

— Я довго думав, — мовив голосніше, підвівши голову, вглядаючись в обличчя старшин, — думав гірко. Тяжкі для нас нові королівські умови. Тяжкі й неприємні. Але що мусимо робити? З москалями ми вже розплювалися навіки, та й якщо попросимося назад до них у спілку, вони нав'яжуть нам умови в сто крат гірші за польські. Всі інші сусідні державці заклопотані своїм, перебувають у скруті, помочі нам не дадуть. Та й, зрештою, король не важився на наші вольності, на нашу державу...

— То важиться далі, — перебив Данило. — Якщо зажадав перемін за такий короткий час...

— Помовч, — бликнув на нього очима гетьман. І ще раз, суворіше, бо Данило не затуляв рота: — Помовч! І що ж нам робити? Наляже на нас Москва, наляже Варшава, турки нас не захистять, я говорив з падишаховим послом...

— А що робити! — дзвінко вигукнув Богун. — Підняти всіх, як за Хмеля було...

Виговський скривився, неначе в нього боліли зуби.

— А є в нас сила? Й хто піде? Козаки потомилися, остирилася їм війна. Миру хочуть. Та й... — війна на два боки! А може, й на три. За Хмеля билися з Польщею, кілька разів укладали перемир'я, а скінчили Переяславом.

Старшини стояли згнічені, але згоди в їхніх очах не було. Це була мить хитавиці, непевна й крижка, як і всі подібні миті, на гострім вістрі пруга, коли гнів і ярість можуть упасти обвалом чи на ту, чи на іншу сторону. Виговський збагнув це, ступив до маленького мармурового столика, на якому лежала гетьманська булава, вхопив її й жбурнув на стіл.

— Беріть булаву, віддайте її тому, хто бачить ліпший викрут... А я... А я... — і грізні спазми перехопили йому горло. — Я лишуся вашим братом чорняком і піду в сотню.

Старшини зглядалися поміж собою.

— Милостивий пане гетьмане, — першим обізвався генеральний обозний Тимофій Носач. — Спаси Господи, щоб ми таке мали вчинити. Але ж над нами Божа воля! Просимо й наполягаємо, щоб у Чигирині, Переяславі, Корсуні і в Білій Церкві унії не було.

— А в Ніжині нехай буде? — вигукнув Гуляницький.

— А в Прилуках?

Кожен полковник називав своє полкове місто. Гетьман крутив головою на всі боки:

— Всі міста виговорити не зможемо. Треба поступатися... Інакше...

Данило та старий Остап Виговський разом попідводилися з оббитої шовком лави:

— Ми їдемо додому.

Це був прямий виклик. І від кого? Від найближчих людей, батька та брата! Кров залляла Виговському обличчя, йому стемніло в очах.

— Їдьте хоч до чорта! — закричав. — У пекло їдьте! Раді втопити мене в ложці води... Поробив вас панами... Якби не я, свині пасли б на стернищі.

Ще дужче озвірчившись від таких образ, батько та брат вийшли зі світлиці.

— Тож не вертайтеся ніколи! — гукнув навздогін вже в прочинені двері гетьман.

Ця крута хвилина подіяла на всіх. Ніхто більше не заперечував гетьману, хоч ніхто й не висловлював згоди. Мовчанку можна було потрактувати й так, і інак, гетьман потрактував її на свою користь. Кивнув пальцем, з кутка виступив маршалок дому й запросив усіх на обід.

На обід лишилися не всі старшини, й обід той більше схожий був на тризну, аніж на святковий банкет. Перетяткович запропонував тост за здоров'я короля, й лише декілька старшин пригубили келихи.

По обіді гетьман покликав двох писарів, які швидко переписали на бланкетах Гадяцький договір, внесли туди поправки, навмисне висловлені нечітко, неповно, старшини, які лишилися, підписали його. Підписуючи, косували на Перетятковича, який стояв біля вікна, з ним ніхто не розмовляв, ніхто до нього не підходив. У жаркій кімнаті Перетяткович почувався зимно. Він думав про те, що сьогодні увесь Чигирин знатиме певно про мету його приїзду, і якщо вже позавчора поглядали на нього, як на вовка, то нині... можуть вовка вполювати.

Те саме думав і гетьман. І пораяв послові виїхати з Чигирина негайно, сьогодні вночі, й мчати без перепочинку. Послові дав тридцять золотих дрібною монетою — шелягами, й важко було збагнути, чого дав так мало й саме тридцять. Таку ціну отримав Іуда за свою зраду. Перетяткович не чинив зради, був звичайним послом, а хто її чинив, то не його клопоти.

Так чи так, але гетьманові ради він послухався, виїхав опівночі й шпорив коня, вихрив так, аж згубив гетьманського покойового Браницького, наданого Виговським послові в супровід. Той відстав десь по дорозі. Дзвеніли по сухоземлю кінські копита, жахалися й летіли в ніч придорожні кущі (і жахався Перетяткович), місяць бридливо кривив у небі бліду пику. До сходу сонця Перетяткович сягнув вісім українських миль, і кінь під ним хитався. В Смілі Перетяткович мусив звернутися по допомогу до Данила Виговського. Той впустив його тільки до передпокою, й вислухавши, мовив:

— Дав би я тобі охорону та коня доброго, якби ти не став із русина ляхом. Якщо хочеш, лишайся тут, повернися з церкви — пообідаємо. Гріх не погодувати подорожнього.

Але щойно він пішов, прочинилися двері світлиці й на порозі стала дорідна молодиця в картатій плахті. То була Хмельниківна, дружина Данила. Вона склала на грудях руки й мовила:

— Ляшку, не чекай обіду ані підвід. Чекай іншого пошанівку.

Й так брейонула поглядом, що Перетятковичу кольнуло в п'яти. Він біг на постійний двір наче опечений, там купив коня й погнав гатала на Корсунь, де в нього стояв запасний кінь, звідти — на Білу Церкву — там також мав свіжого коня — й мчав без передиху до Острога. В Острозі Перетяткович довідався, що вслід за ним летіла погоня, вона трохи не сягнула його в Чуднові, й він тільки чудом врятувався. Ніхто не відав, хто впустив по його сліду погоню, Перетяткович гадав, чи не сам гетьман.

Либонь, хотів відібрати свого листа, запечатати вуста послові й все те звалити на розбійників.

XXIII

Данило знову Києва не здобув. Захопили куценький московський обоз із припасами, прогнали з посаду кілька робочих команд й відступили, бо власна розвідна команда помітила в Совських ярах чималу партію ратників, які обходили козацьке військо з лівого боку.

Так і стояли одні насупроти одних, й Данило страчав військову фантазію, він боявся нового погрому й відвічальності за те, волів за ліпше погрожувати зоддалік, а в його війську пригасав запал, козаки стріляли в лісі диких кабанів та кіз, не гребували й телицею з господарчого двору, пили горілку й помаленьку розповзалися по домівках. Братові Данило писав, що тримає Шереметьєва в пострасі й ось-ось скурає його — робить підкопи під мури Печерської фортеці, закладає порохові міни та одводить убік воду, морячи обложенців спрагою.

Густим шовковим килимом стелеться зелена трава, весело шумить очерет, перемовляються поміж собою ситняг і татарський шабельник, а земля під ними гойдається, бо увесь пласт наплавний, торфовий, під ним — безодня, прірва. Небезпечно ставити ногу на ту землю, страшно по ній іти. Гетьман відчував ту хитавицю й не знав, куди йому ступити, хто біля нього вороги, а хто друзі. Обманювався в друзях, як обманюються майже всі ті, кого винесли на гору вороні, хто зійшов на вершину влади. З неї видно далеко й не видно нічого побіля себе, бо всі стоять за спиною і шепчуть лестиві слова.

...Нетерплячка брала всіх претендентів на булаву: і Золотаренка, і Сомка, й Тетерю, але найглибше ввігналася ся думка в клинцювату голову переяславського полковника Тимоша Цюцюри. Обідав, і здавалося йому, що тримає в руках не срібну ложку, а булаву, спав і бачив її вві сні, стояв під явором і чув не шурхіт білопінного листя, а маєво

гетьманської корогви. Коротконогий, довгорукий, улесливий і шкідливий, підступністю міг зрівнятися з чортом. Всі мали його за чоловіка простого, відкритого, неосвіченого, а він виплітав у мислях такі аркани й такі пута, які нікому й не снилися. Його таємні колегіанти по замислу, а найперше балакун, чепурун, красень Золотаренко, вважали, що покориставши Цюцюру на неспасенному ремеслі зради, зіпхнуть його мізинним пальцем. Та що там пальцем, він упаде від їхнього подиху; ледве стане поруч нього, Золотаренка, на виборний стіл, люд скричить і прожене його геть. Дивен світ: в одному гнізді, примацуливши свої гніздечка до великого гнізда, живуть орли й горобці, гадюки та оси, але ніколи не зможуть жити сокіл із совою.

Цюцюра густо мастив медом для гостей спасівські пампушки, щедро пригощав тернівкою та калинівкою, слухав розмови, промацував гостей потаємним жалом. По тому, закликавши по одинцю на пізню вечерю, вганяв те жало в серце. Першим пригощав переяславського сотника Степана Северина, — від нього залежало вельми багато, — й почав намовляти на зраду, обіцяв полковництво (по тому, як перекинуться до москалів та прикличуть Трубецького), а коли той відцурався тієї намови, з потаємного ванькиру вибігло двоє найнятих зарізьяк, повалили сотника на кленову лаву, скрутили сирицею руки й повели до льоху. Проводжаючи Северина вниз по сходах, один з убійників вгородив сотнику в спину колійського ножа. Тими сходами спровадили на той світ молодого Судиму, сотника Лободу й інших незгідливих старшин. Решта припишкли, похилилися, були й такі, які добровільно прийшли до Цюцюри й отримали від нього уряди. Відтак послав гінця до Трубецького, закликаючи його прибути до Переяслава. Трубецькой біг з Путивля навприсядки, прихопивши з собою Ромодановського та Безпалого. По тому Цюцюра послав козаків на Ніжин.

У Ніжині і доокіл нього стояли всі затяжні — з німців, поляків, сербів та волохів — сотні гетьманського війська з Юрієм Немиричем. Григорій Гуляницький на той час був у Білій Церкві, Василь Золотаренко за домовою з Цюцюрою зняв уночі сторожу й відчинив ворота, на сонних затяжців накинулися цюцюрівці, яким допомагали міщани: військовий

постій завжди обтяжливий, до того ж цар давно обіцяв Ніжину магдебурзьке право. Цюцюрівці та ніжинські міщани вигубили всі п'ять зтяжних хоругв за годину, не милували нікого, Остер скривавів від крові. Немирич утік, його обскочили за Кобизчею й порубали шаблями. Гетьмана та звістка обпалила, неначе блискавиця одиноке дерево в степу. Й одразу ж нова звістка, не менш лиховісна: з Січі вийшли запорожці та йдуть на Чигирин.

Запорожців вдалося завернути, але ніде на всьому Лівобережжі не було острівця, на якому міг зупинити свій погляд гетьман. Щедро оплачені московськими грішми, від міста до міста, від села до села йшли та їхали зодягнені під монахів, купців та старців з пашквільними картками й без оних ворожі вивідці й намовляли людей відкидатися від гетьмана, страхали ляхами та панщиною. Поляки також розсилали по містах та селах картки, лякаючи українців москалями та панщиною. А по краю південного поля грізно табунилися татари.

— Мені інколи здається, що всі ми, українці, приречені, — якось, коли вони вдвох ішли із церкви, сумно сказав Балабану Виговський. — Приречені на оборону, на муки, на нещастя. Ким — не знаю. Сусідами, Богом...

— Бог посилає випробування, щоб були міцніші у вірі, — по-чернечи відповів митрополит.

— Коли ж скоро й міцніти буде нікому, — скрушно зітхнув гетьман. — І чому найбільші випробування — саме нам? Чому так сталося: ми ходили на Стамбул і Трапезунд, здобували найміцніші, найнепрístupніші ворожі фортеці й пустили ворога у свої міста та села, в саме серце України?

Балабан не відповів.

Вогонь непокори дедалі розгорявся, підступав до гетьманської столиці. Той вогонь гетьман вирішив погасити великою радою. Не

важився скликати її на лівому березі, одначе плекав надію, що чимало лівобережців, почувши правду про Гадяцькі пакти, схияться на його бік. Довго примірявся, де скликати раду: в Чигирині, в Корсуні, в Жердовій? І вибрав непримітне сільце Германівку. З огляду на те, що воно — над Дніпром, на самому березі, на правій стороні, отже, там переважатимуть правобічні козаки, вірні йому, й з лівого берега недалеко — перепливають човнами вірні йому люди.

Гетьман прикро помилився. Хазяйновиті козаки сиділи вдома, молотили хліб по клунях, розсудили, що якось обійдеться без них, краще всього перечекати, чим усе скінчиться, їхали ті, які сподівалися доскочити чогось, захопити, вирвати, або й просто послані Золотаренком, Сомком, Цюцюрою.

Третій день у гетьмана боліла нога, та так, що він ледве міг на неї ступити. Колись давно, під лиховісним Берестечком, просидів ніч у болоті, й окотилося те на нозі: по простуді, на негоду, а то й просто невідь-чому починало боліти коліно. Парив його в гарячій воді, у яку додано живиці та дьогтю, прикладав горілчані припарки — відпускало, він навіть забував на якийсь час про хворобу, відтак вона нагадувала про себе знову.

Через те їхав не верхи, а в ридвані, на дверцях якого були намальовані гетьманські вензелі, сотня зтяжців охороняла його. Й ще кілька сот зтяжців — усі, які були під рукою, звечора пішли до Германівки. Гетьмана супроводжувало також восьмеро козаків особистої охорони й значні козаки — канцеляристи Верещака та Сулима, котрі були у Варшаві на сеймі і везли списані на папір Гадяцькі пакти. Тільки тепер, коли статті були стверджені сеймом, Виговський вирішив оголосити їх.

Й сталася в дорозі лиха притичина, переїжджали по ветхому містку ручай у глибокій долині, ридван вломився й осів по самі дверцята в багнюку. Він не перекинувся, а тільки дуже нахилився на правий бік, зтяжці не хотіли лізти в багно, машталір та кілька козаків довго розбирали паліччя, з якого був згарбузований місток, а потім разом із

затяжцями спробували тягти ридван на сухе. Але спочатку козаки гетьмана винесли. Їм не вдавалося зрушити важкий ридван, та саме на той час нагодилися друга чигиринська сотня, козаки — серед них і Матвій — побігли під гору, вивалили новий тин біля хутірця й посунули його під колеса ридвану. З вишняка вийшла стара жінка з пласким, пожмаканим зморшками обличчям і заходилася проклинати козаків за тинок: "А щоб ви до вечора не дожили, а щоб вас грім побив, земля б вас усіх присипала", вона трусила сухим кулачком і лаялася страшно, й врешті один козак побіг та насварився на неї рушницею. Стара щезла у вишнякові. Впродовж дня Матвій кілька разів згадував ті прокльони. Коли витягай ридван, виявилось, що вломилося ліве заднє колесо, двоє козаків побігли кіньми до Ржищева за колесом, затяжці повдягалися при дорозі, а гетьман сидів на знятому з коня сідлі й нервувався, і згадував лаючу стару, її прокльони, і йому було неприємно. Та потроху заспокоївся й навіть забувся. Дивився на бузинові хащі, рясно всипані чорнильно-чорними ягодами, таких хащів із бузини він не бачив зроду — заввишки в кілька людських зростів, густі-прегусті, й кетяги, неначе чорні шапки. Понад бузиновими хащами зносився з півдесятка диких груш, грушки-лісівки скочувалися з пагорба до дороги, біля самих гетьманових ніг жовтіло їх кілька. Пригадав, як у дитинстві ласували такими грушками, хоч у батьковому саду було чимало груш високих сортів: і глеки, й дулі, й ватянки, але жовті лісові грушки, а ще гнилички, мали особливий смак. Він підняв з трави одну, обтер у долонях і розкусив, пожував трохи й виплюнув — грушка була терпка, аж зсудомлювало горло.

З болісним сумом зауважив, що повернуло на осінь (і в його житті також), холодно поблискувала в озережку вода, отави біля нього посіріли й пожухли, величалися поміж них руді султани кінського щавлю та полину, тьмяно поблискували якісь жовтенькі квіточки, вичахало небо, й остуділа душа. І думав гетьман про все, що скоїлося в останні місяці, й не міг нічого собі до кінця пояснити. Де і які зробив помилки — й думав про раду, й посмоктувало в нього під серцем.

Лихі передчуття тривожили гетьмана. "Як же швидко все сталося, — думав, згадуючи такі близькі вибори його на гетьмана, маєво корогов,

піднесення, яке панувало у війську і серед поспільства. — Як швидко... вкисло це пиво. Чому? Чому все повернулося так? Через те, що не роздушив гадину зради одразу? Загравав із Москвою?"

...А козаки з колесом все не їхали, й врешті гетьман попросив коня, його обережно підсадовили в сідло. Він подивився на затяжців, і йому защеміло в серці: мусить спиратися не на своїх, а на чужинців, на оцих, оплачених золотом, незнайомих йому людей з різних країв та племен, й одягнених по-чужинськи — кожен у своє; були серед цих комонників люди в латах і кольчугах, в пишних каптанах, а були в лахмітті. Ці, що отуто, з ним, оплачені краще за інших...

"Покинуть в круту хвилину чи не покинуть?" — у думці. Дорога то збігала нагору, то падала в долину, була глуха й непролазна весною та восени, нині ж — згамзяна копитами, трава на узбіччях затоптана — пройшло чимало війська, дорога то одбігала од круч, то знову наближалася до них, внизу рябів Дніпро, вітер гнав круті брижі хвиль униз по течії, посередині, штовханий вітром і течією, прудко летів дуб під сірим вітрилом, на носі біля переднього стерна стояв молодий козак у розстебнутій чумарці — ще молодий, видно по поставі, — й правував човном. Побачивши комонників, зняв шапку та помахав нею.

І гетьмана пойняло щемке, тужливе відчуття, він позаздрив козакові й подумав, що як то добре бути молодим та летіти на швидкому вітрильнику, ковтати на повен рот напоєне річкою повітря й не думати про раду попереду, про підступи, наустити, чорну невідомість. Отак би став під вітрило й мчав до самого моря.

Повернули ліворуч, у широку долину, дорога пластала поміж чагарів, садів, понад річечкою Красною, то перескакувала через неї по містку, то одбігала на схил, то знову верталася назад, минули село, яке так і називалося Долина, і в'їхали в Германівку. Ще здалеку почули гомін. Місце для ради було обрано на схилі, біля перехрестя трьох доріг — на Трипілля, на Обухів та на Станки, широка-широка галявина, а по її краях, півколом, шипшина та глід, які закипіли червоно, й дикі груші над ними

та в'язи, а внизу, біля річки, калина, також у червоних краплях. Козаки розташувалися на схилі, сиділи й стояли на спеченій сонцем траві, по сотнях, полках і вперемішку, поміж ними шастали якісь незнайомі людці в козацькому і міщанському вбранні, й стояло гудіння, козаки перегукувалися через голови, і вже скипали суперечки, й осавули розтягували забіяк. Спряжені сонцем, втомлені довгим чеканням, козаки були роздратовані, витирали шапками піт, і кинуті з воза слова важко доходили до них. Новий, добрий віз стояв унизу, ще й пеньок підкотили ззаду, щоб легше ступати на віз, звідти й падали на голови козаків кличі та погрози. Саме промовляв маленький, у химерній, казанком, шапці козак, побачивши гетьмана з почтом, він втягнув голову в плечі й шаснув у натовп. Натовп запрудив усю галявину, й дорогу для гетьмана прокладали зтяжці. Попереду їхав польський хорунжий на вогненно-рудому коні, й сталевий панцир дратував козакам очі. Й дратували їх нагайки в руках гетьманської охорони, і їхні ситі коні, і їхнє вбрання.

Гетьман підїхав до воза. Не злазячи з коня, розглядався. Сонце світило просто в очі, і йому було погано видно обличчя козаків. Оглянувся назад і побачив табуни коней, які паслися на толоці, й козаків у сідлах, котрі стерегли їх, і побачив кілька карет понад дорогою; пошукав очима зтяжців: вони стояли строєм біля містка через Красну. З-за горба вихопився коршак й, побачивши стільки люду, неначе підкинутий невидимою рукою, шпарко замахав крильми, потягнув на Трипілля. Поткнувся з тієї самої сторони з коровами пастух — гнав їх на обід — і не міг пробитися, завернув назад.

Гетьман зробив порух, щоб злізти з коня, до нього кинулося двоє козаків охорони, але він показав очима — мовляв, не треба, — долаючи пекельний біль у коліні, підвернув коня так, що ступив просто на воза й кинув козакові повіддя, мовивши тихо:

— Нехай стоїть тут.

Пошукав поглядом политаврщика, той сидів під кущем, палички стриміли за поясом. Спершу Виговський хотів у кого-небудь запитати, чи

били в котли на відкриття ради, а тоді подумав: якщо й били, те відкриття нечинне, подав полтавщизу знак. Той неохоче вибив дріб.

Повіяв вітер, пострілом ляснула велика корогва, й гетьман здригнувся. Він мовчав, дивився в товпу. Гомін потроху вщухав, але не скрізь. Ті козаки, які були ближче до воза, опускали очі. І враз гетьмана обпало жаром: блукаючи поглядом, настовхнувся на гурт запорожців, посередині того різномасного гурту кругліла лялькова, недоросла голова Юрія Хмельниченка. Юрась повернув голову трохи вбік, йому на вухо щось шепотів червономордий, носатий запорожець. Виговський подумав, що Юрій приїхав неспроста, що приправу на куліш, який має зваритися нині, збирано не з однієї сторони, не з одного городу. Й оті сірі, схожі на мишей людці, котрі шмигають попід руками в козаків, опинилися тут не випадково.

Так і не дочекавшись повної тиші, гетьман розпочав:

— Панове рада! Як і попередник мій, славної пам'яті Богдан Хмельницький у всіх випадках за свого уряду чинив усе з відома й згоди вашої (покривив душею, але куди подінешся), так і я погоджую все з вашою волею, для цього й скликано отсю раду. В Євангелії сказано, що є час розкидати каміння і є час його збирати. Ми довго його розкидали, і нинішня година є годиною до збирання. Годиною праці, злагоди та миру. Погляньте, як поруйновані цілі полки на тогочасній стороні, і в полках Полтавському, Лубенському, Миргородському...

Й одразу ж пролунало:

— Чи не ти їх руйнував і кров проливав! Яко Авелева, вона кличе до відплати.

Виговський застеріг, що кричали запорожці, й повернувся до них обличчям:

— Новим пролиттям крові, помстою нічого не наживеш. Не виореш нею поля й не збудуєш з неї світлиці. Я шкодував і шкодую на пролиту кров, але обагрилися нею наші шаблі не з нашого ранкору, не з нашої вини. Ми мусили боронитися й перемогли...

— І пішли під ляха!

Кругле, дзюбасте обличчя, злі-презлі очі. Й ще одне поруч — великий лоб, важке підборіддя, а поміж них — пипоть носа. Крикнули в дві горлянки.

— Про ляхів потім... — По натовпу прокотився шелест, гомін ("Зараз кажи, чого крутійствуєш".) — І про москалів, і про ляхів... Але я прошу спокою. — Не помітив, що приклав до грудей руку. — Спокою та розважливості. Тільки добром можемо залагодити наші справи. Інакше надія одурить нас. Звертаюся до вашої мудрості, до вашої совісті. Не даймо розшарпати себе. Шарпанина, незлагода — найбільша наша біда. Коли одне тягне за гнuzдечку, а друге за хвоста, кінь стоїть на місці. Прошу вас, сиві та буйні голови, славне військо Запорозьке, годитися між собою, тільки в згоді наша сила. Нас хочуть порізнити москалі...

— А ляхи ще більше! Цар нам гроші дає... — знову той дзюбастий. — Ти ж нам не даси! — Й ще голоси. Їх покрив громовий бас:

— Таж дайте сказати!

Виговський спробував підійти з іншого боку.

— Я знаю, тут, на раді, є багато мудрих голів... Але якщо кожне слухатиме тільки себе, спричинимо до лиха. Прошу вас, потримайте ваші думки й поради при собі й не повставайте проти думки громади... Це я вам кажу, — раптом не втримався (на що одразу ж і пошкодував), гримнув на дзюбастого та другого з носом-пиптем, які кричали без

угаву, не давали говорити. В натовпі закричали, засвистіли, найдужче пускали гомони запорожці.

— Ми — громада! А ти нам ніхто! Як порішимо, так і буде, — дзьобастий.

Чи не вперше в житті Виговським оволоділа така лють, що, май волю, посік би на капусту обох заводіїв. Але бачив, що тут його волі вже майже немає, навіть не міг зупинити розбурханий натовп. Й тоді на воза вирвався Гуляницький, вистрілив угору з пістоля:

— Тихо!

— А то що? — здалеку.

— Стрільну у твою дурну пику.

— А ти спробуй!

І все ж на якийсь час натовп угамувався. Але Виговський уже розгубив усі думки.

— Після такої перемоги ми можемо самі панувати в краї. Обирати свій уряд, своїх суддів, бурмістрів тарайців. Ми ніколи не мали такої можливості...

— Так нащо ж ти нас ляхам продав?...

— Ми уклали договір на конфедерацію...

— А що це таке?... Нею закусують?

— Під рукою короля чи ні?

— Під рукою, але як рівний з рівним. Стаємо вільним народом, державою Руською...

— А ти — князем? І знову буде шляхта?

— Шляхта — наша. З вас, козаків.

— Не тре-е-еба нам шляхти! Натерпілися! — заревло кілька десятків горлянок.

У гетьмана палало обличчя, він задихався:

— Вас купляють. Вас намовляють...

— Ти — вже куплений.

— Він хану кримському продався, хоче поновити Астраханське царство!

Либонь, нічого дурнішого не можна було вигадати, але, виявляється, безглуздість має велику силу. Розбурханий натовп забирав по краплі у гетьмана його впевненість, рішучість, плував думки, розсіював увагу. Він бачив, що щось рушиться, що земля випорскує з-під нього, але ще сподівався втримати її під собою і натовп під своєю рукою. Оглянувся, шукаючи підтримки в генеральній старшини, сподівався, що вона стане поруч нього й це переломить раду в його сторону. Але старшини відводили очі, кожному боліло тільки своє: одному — добутий статок, другому — високий уряд, ще іншого спопеляли заздрощі, комусь не подобалося високодумство гетьмана, а декому світилася повергненням гетьмана булава. Уманський полковник Михайло Ханенко, який клявся захистити гетьмана "зубами та шаблею", микуляв очима, Носач позирав відверто глузливым поглядом, Тетеря взагалі зашився в натовп, Дорошенка не було — сам послав у степи проти татар... Й ревів зварйований підмовниками натовп, ніхто не хотів приглушити злого,

розшалілого чортика в душі. Нехай все йде на погибель, на хух, аби мені викричатися. А що буде потім...

Наперед посунули запорожці. Й приступили ближче полтавці, переяславці з Цюцюрою, ніжинці з Золотаренком. Ці дивилися відверто вороже, озлоблено, хижо поблискували очі, в'їдливо ширилися роти.

— Ви, пси смердючі! — гукнув Гуляницький. — Нема на вас управи... Ви хочете... Страх згубили... Мерзотники! — Й розлютив доконечно раду. Тріснув постріл, куля цвюхнула над вухом у Гуляницького. Він рвонув на грудях сорочку:

— Стріляй, падлюко! Я в бою не втікав! — Стояв розвихрений, рвійний, розпашілий, чорнявий, розчервонілий, гарний, як присуджений до страти янгол. Виговський також не похитнувся від посвисту кулі, але йому шерхло в горлі, не ставало повітря в грудях, він ще раз спробував повернути фортуна у свій бік:

— Ви нічого не знаєте! — гукнув щосили. — Послухайте пакти, а тоді кажіть. Як скажете, так і буде. Пакти послухайте!

На воза вилізли Верещака та Сулима. Верещака тремтячими руками дістав з-за пазухи аркуші, рівняв їх.

— Слухайте Гадяцькі пакти! — гукав Гуляницький, але намарне.

— Не хочемо слухати лядських зброднів!

— Забирайся геть! Воліємо Хмельниченка гетьманом!

— То не лядські збродні, ми самі укладали ті пакти!

— Брехня! їх шляхта накурликала!..

— Таж не крути довбешкою, дай послухати!

— Не хочемо під ляха!

— Хмельниченка гетьманом!

— Слава Хмельниченку!

Верещака зяпав ротом, але чи то стратив голос, чи його слова тонули в галасі та гомоні. І вже ліворуч від воза присліпуватий козак у шкіряному кунтуші тузував дрібненького тонкошийого козачка в лисячій шапці, яка падала тому на очі й він нічого не бачив, а поруч зчепилося ще двоє, і в інших руки падали на руків'я шабель, і дуже комусь не хотілося, аби Верещака читав статті, кілька жилавих рук тягли його з воза, а він відбивався ногою і вже захитався, й зненацька упустив аркуші, рвонув з перев'язі шаблю в наділках, обірвавши їх, і вдарив по руках. Хтось завив, хтось чорно вилаявся, й до воза стіною поперли козаки. Тоді Сулима оголив шаблю.

— Бий їх! — заверещав унизу тонкий голос. То кричав гостролиций козачок із чорними вусиками, чорним, напущеним на самі очі — розжахані, божевільні — чубчиком.

— Рубай!

Бахнув ще один постріл, за ним ще два.

— Своїх поб'єте!

— Тут немає своїх. Усі чужі...

Кілька чоловік підлізло під воза, він заскрипів, загойдався, почав хилитися на бік.

— Що ж ви робите!..

— Ногу, ногу пустіть!

Перед гетьмановим зором ще раз майнуло сказано-радісне, з роззявленим ротом Цюцюрине обличчя, й він, зойкнувши від страшного болю, стрибнув у сідло. На мить йому затемріло в очах й ще не встигло розвиднітись, як він ударив закаблуками по ребрах жеребця, й той звинувся, порскнув піною, поніс Виговського крізь розчахнутий натовп до містка. За ним кинулося тільки двоє козаків охорони й кільканадцять переслідувачів, але біля містка, пропустивши гетьмана та його охоронців, зімкнулися затяжці, ошетинилися ратищами. Козаки вклякли.

Сухо стукотіли копита, Виговський, а з ним ще двоє козаків мчали по дорозі. Гетьман вже не бачив, як упав, чавлячи людей, віз, як роз'ярілі козаки смугували шаблями Верещаку та Судиму, як, задкуючи, відбивався шаблею Гуляницький і таки пробився до затяжців, як дивився услід Виговському Юрась Хмельниченко й, підстрибуючи, сміявся по-дитячому, ще й кілька разів плеснув у долоньки.

— Оце вам, паскуди, гетьман! — плюнув у бік Юрася Гуляницький.

Біля Хмельниченка тупцяв джура покійного гетьмана Богдана Іванцьо Брюховецький і, втягуючи в плечі схожу на прокіптюжений чумацький казанок голову, злостиво, з сухим, перепаленим жаскістю сміхом дзиґорів:

— Побіг, як ошмалений з пожежі. Наше зверху!

Юрась згідливо хитнув головою, він сприйняв це "наше" як його, власну перемогу, Іванцьо ж вкладав туди ще й інший, потайний, далекосяжний зміст. Старий, з пошрамованим обличчям, цибатий козак, який стояв обіч того гурту, мовив, ні до кого не звертаючись:

— Все скінчилося. Пес ковбасу з'їв.

Слова були майже безглузді, але Юрасеві чомусь урвався сміх.

І ще двоє козаків: один старший — військовий осавул Дем'ян Многогрішний, другий молодший — попів син, красноколядинський сотник Іван Самойлович, які щойно на раді познайомилися й заприятельнули один одному, з терпкою цікавістю спостерігали за втечею Виговського та за фіглярством Хмельниченка. Сиділи на невисокому зрубі криниці біля річечки, лузкали насіння, попивали з липового корячка холоднячок, переморгувалися. Чужі нещастя, якщо тобі самому ніщо не загрожує, круговерть чужого життя завше викликають цікавість та зачудування. Й водночас у простецькій чубатій голові військового осавула і в хитруватій, з ранніми записинами сотника далекими зірницями спалахували неясні, вабливі, схожі на химери думочки, в яких вони не відкрилися б не тільки один одному, а й священикові на сповіді.

XXIV

Все ще упосліджений у сотні, Матвій Журавка не удостоївся честі бути присутнім на раді, разом із веселим, баляндрасним козаком Харком Калиниченком вони стерегли табун. Харко потрапив у пастухи за свої ж таки баляндраси, за кпини над сотником.

Вони чули галас і гомін ради, й постріли, й бачили помаху шабель, тривожилися все дужче й дужче, зводилися в стременах, вже хотіли й собі їхати до села, як раптом помітили трьох вершників, котрі притьма втікали з ради. В одному з вершників упізнали гетьмана. Виговський і його охоронці злетіли на горб сажнів за триста від Матвія та Харка й кинулися дорогою вниз. І саме тоді Матвій помітив ще трьох вершників, котрі перебралися через річку й тепер летіли путівцем навперейми Виговському. Бита дорога, що нею мчав гетьман, далеко в окіл оббігала велике, заросле ситнягом та очеретом болото й повертала ліворуч, там у неї вливався путівець. Матвій зрозумів — за гетьманом іде погоня. Щось у

ньому шарпнулося, й зів'яло, й звелось знову, заповнило всього, заплеснуло гарячою хвилею, зануртувало. Всім був зобов'язаний гетьману, й хоч Журавку спроваджено в сотню, але за проступок великий, за який можна й на горло скарати, й навіть тоді його прикрила гетьманська долоня. То невже він покине свого добродійника в таку круту годину!

— Харку, то харцизяки. Переймемо їх!

Веселун Харко з усмішкою під пшеничними вусами, відчаюка й зірвиголова — йому б тільки летіти навперегонки з вітром, втікати або доганяти, — першим зірвав коня. Але Зірка швидко обігнала темно-гнідого Харкового бахмета. Вона ніколи не звивалася, не збивалася з кроку, йшла рівно, витягнувшись у струну, й тільки похрюпувала та притискала до шиї вуха.

Вони летіли по стерні, й коні глухо били копитами в прибиту дощами землю, стернями, немов утікаючи від них, біг вихор, крутив сухий бур'ян, стемнілу житню соломі, а потім, неначе злякавшись вершників, різко метнувся праворуч; попереду, обкопане канавою, зеленіло старе хуторище, де буйно проростали лопухи та кропива, і хміль по-обплітав замшавілі вишні та сливи. Ті троє пізно побачили перейми, повернули, стовпилися й переплуталися стременами, Матвій обійшов їх ззаду й на всьому скаку рубонув шаблею крайнього з правого боку. Круто розвернув кобилу — з шаблі на штани й на сідло текла кров — і побачив перед собою тільки одного вершника: Харко й ще один лежали на стерні, їхні коні, покусуючи один одного, мчали до села. Той один, що опинився супроти Матвія, був... Сидір. Мідна таріль обличчя, дірка розтуленого рота, збита на потилицю шапка. Він перший кинув уперед бурого, з темною смугою уподовж хребта коня, Матвій ледве встиг зрушити з місця Зірку і заскочити зліва. З цього боку не з руки рубатися і йому, але й супротивнику теж, саме такого бою вчив його колись на Січі старий запорожець Грива. І все ж Сидір випередив його. Замахнувся з-за плеча, й Матвій поставив цапки Зірку та відхилився в лівий бік і назад, шабля змигнула перед його очима і з свистом розітнула повітря. Сидір ледве

втримав її в руці. Й одразу ж вимахнув удруге, але цей удар Матвій відбив легко. Вони ширмували запекло, люто, Сидір покусував губи, зіниці його очей стали білими — там кипіла лют, їхні коні звірили й кусалися. Матвій шаблював обачно, наполегливо, рубався, неначе робив якусь роботу — молотив або косив. Шаблювання — справа пекельна, за короткий час вони повтомлювалися обоє, надто вхоркався Сидір. Його помах ставав усе коротшим і коротшим, удар — слабкішим. Врешті, приспавши ворога заморочливим ширмуванням, вловивши мить, Матвій підкинув своєю шаблею Сидорову й коротко потяв його в плече.

— Оце тобі за твою Москву, — вихекнув гаряче.

Уже падаючи, встиг вимахнути шаблею і Сидір. Зірка ступила два кроки, страшно захропла, у неї в горлі забулькало, вона тицьнула вперед і почала хилитися на правий бік. Матвій висмикнув ноги з стремен і впав у стерню. Й одразу підхопився, остерігаючись удару ззаду, крутнувся на місці і заспокоївся. Сидір лежав у стерні долілиць, намагався підвестися, лівою рукою затискав розрубане плече. В цю мить Матвій почув тупіт, він оглянувся й побачив далеко на стерні гурт верхівців, котрі мчали сюди. То летіла підмога його ворогам. Згинці, втягуючи голову в плечі, побіг до хуторища й, розірвавши хмелеву, з коричневими, вже присохлими мачками, запону, впав за кущ здичавілої малини. Він чув, як басували коні, скрипіли сідла, подзвонювали вудила, галакали вершники, й все дужче й дужче вrostав у чорну, холодну, шкарубку землю. Й ще почув хрипкий, з клекотом голос:

— Він там, у малині.

І коли затріщали кущі та замелькали шаблі, той самий голос прохрипів:

— Це тобі за Варшаву!

Іван Виговський утік до Білої Церкви й ще якийсь час намагався перепиняти супротивні вітри. До нього прибігло трохи козаків і приїхав турецький посол, який пропонував захист та протекцію Порти, але гетьман відкинув ті домагання. У Бзині, біля Білої Церкви, зібралася нова рада, така ж розвихрена, гамірна й шабльована, як і в Германівці. Вона проголосила гетьманом Юрія Хмельницького, й Виговський, поступаючись посланій до нього депутації, передав через свого брата Данила булаву та бунчук Юрію Хмельницькому. За кілька днів Гуляницький і Дорошенко допровадили з Чигирина, де вона сиділа під вартою, дружину гетьмана Олену.

19 березня 1664 року Івана Виговського розстріляли поляки, звинувативши його в зраді. Довідавшись про це, впала на підлогу й померла з розпуки Олена, обох поховано в Манявському скиті.

Ненадовго пережили Виговського його вороги й близькі, зичливі йому, але котрі не захотіли перейнятися його боріннями, присутні на раді старшини, що їх усіх винесла на найвищий гребінь страшна братовбивча війна опісля Виговського. Безвольного й нікчемного Юрія Хмельниченка, якого, неначе пір'їну, підхоплювали й несли у свій стан то лядський вітер, то вітер-москаль, то знову лядський, а тоді закрутив жаркий, спопеляючий турчак, покориставши славне ім'я його батька, турки задушили його на мосту в Кам'янці-Подільському й тіло кинули у воду.

З московської намови та потурання були безславно порубані кривими козацькими шаблями на Ніжинській чорній раді славолюбний Золотаренко та пихатий Сомко; хижий і підлий Цюцюра сконав у Сибіру. Сибірські вітри замели слід за саньми нелукавого, але котрий був дався на московські підмови, а потім гірко розкаявся, Многогрішного та за саньми до згину вірного Москві нерозумного Самойловича. У московському засланні доживав останні роки славний і звияжний Дорошенко. Погинули, ледве доторкнувшись пальцями до гетьманської булави, власне, не лишивши по собі ніякого сліду, Суховій, Дрозденко, Опара, яких і літописці вписали лише одним рядком до своїх літописів.

У шмат часу після Богданової смерті, менший ніж у два десятиліття, напакувалося стільки ворохобних, куцих розумом, непостійних гетьманів, стільки підступів, зрад, смертей, що все це доконечно розорило, спустошило Україну, надломило її звияжний дух і потьмарило — в сумну пам'ять і засторогу всім нам — її славу, написану шаблями Байди Вишневецького, Петра Сагайдачного, Остряниці, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Богуна, Кривоноса, Нечая та тисяч і тисяч безіменних, але не менше дорогих нам простих звияжців війська Запорозького.

З того постала Велика Руїна, після якої Україна вже не змогла розправити рамена аж по сьогодні.

Україна не простила своїм нерозумним гетьманам, не простила їхніх гріхів, немудрості їхньої, дрібності, славолюбства, але й не проклала посправжньому на віки вічні, в тому й лихо наше, що ми не вміємо проклинати, що все високе й дрібне залишається без достатньої уваги на узбіччі нашого кривавого шляху. На тому шляху ми здебільшого тільки боронилися, чужоземні завойовники ж випробовували шаблі на наших шиях і кулі на наших грудях. Ми й нині не спромоглися на ярість, на ненависть, яка породжує пекельну енергію, на спалах, на палке самоствердження, на розумні жертви в ім'я визволення. Жертви ми приносимо безкінечно. І якби всі муки, увесь біль, всю безнадію, які витерпіли українці, перелити в пам'ятник та поставити його в степу, людство вжахнулося б і або заповажало нас, або назавжди відвернулося від нас.

Ім'ям, пам'яттю кращих синів, оборонців рідного краю, ми підняли над нашими головами прострілений багато разів козацький прапор і плекаємо надію на повернення колишньої слави.

1993 р.

Примітки

1 Для загального добра (латин.).